

IZMIR DEMOCRACY UNIVERSITY

**SOCIAL
SCIENCES JOURNAL**

IDUSoS

E-ISSN: 2651-5458

Year: 2019

Volume: 2, Issue: 2

İzmir Demokrasi Üniversitesi Adına Sahibi

Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER

İzmir Demokrasi Üniversitesi Rektörü

Editör - Editör Yardımcısı

Prof. Dr. Cevdet Alptekin KAYALI – İzmir Demokrasi Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Filiz YÜKSEL – Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Alan Editörleri

Doç. Dr. Ferhat TOPBAŞ – İzmir Demokrasi Üniversitesi

Doç. Dr. Musa GÖK – İzmir Demokrasi Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Dilek KARAMAN – İzmir Demokrasi Üniversitesi

Mizanpaj Editörü

Arş. Gör. Oğuzcan AKDEMİR – İzmir Demokrasi Üniversitesi

Yayın Kurulu Sekreteri

Arş. Gör. Oğuzcan AKDEMİR – İzmir Demokrasi Üniversitesi

“IDUSOS” dergisi elektronik ortamda kör hakemlik sistemi ile yayın yapan, Türkçe ve İngilizce çalışmalara yer veren akademik ve hakemli bir dergidir. Haziran ve Aralık ayları olmak üzere yılda iki kez Ulakbim Dergipark sistemi üzerinden yayınlanmaktadır. Dergide yayınlanan çalışmaların içerikleriyle ilgili tüm sorumluluk yazara/yazarlara aittir.

Makale gönderim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/idusos>

"IDUSOS" is an open-access, double blind peer-reviewed, international online academic research journal published biannually (in June and December). The Journal publishes articles in Turkish and English.

For Manuscript Submission: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/idusos>

BUSAYIDA GÖREVALAN HAKEMLER REFREES AT THIS ISSUE

Prof. Dr. Hüseyin AKAY – İzmir Demokrasi Üniversitesi

Doç. Dr. Alparslan UĞUR – Kırıkkale Üniversitesi

Doç. Dr. Erim KONAKÇI – İzmir Demokrasi Üniversitesi

Doç. Dr. Leyla LEBLEBİCİ KOÇER – Erciyes Üniversitesi

Doç. Dr. Mahmut Bilge BAŞTÜRK – Anadolu Üniversitesi

Doç. Dr. Mustafa Gürol DURAK – Yaşar Üniversitesi

Doç. Dr. Özge KARAEĞE – İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Doç. Dr. Pınar AYTEKİN – İzmir Demokrasi Üniversitesi

Doç. Dr. Şenol BABUŞÇU – Başkent Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Dilek KARAMAN – İzmir Demokrasi Üniversitesi

*** Hakemler, unvan ve isim alfabetik sırasına göre listelenmiştir.**

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

1. İçindekiler/Contents

i

ÖRNEK OLAY

İpek ÇİMEN BULUT

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

DEVELOPMENT OF THE IMPLEMENTING CONDITIONS OF ESSENTIAL FACILITIES DOCTRINE IN EUROPEAN UNION COMPETITION LAW: CASE ANALYSIS **88**

DERLEME

Ece YÜKSEL

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ

ARCHEOLOGY IN THE FIRST YEARS OF THE REBUPLIC AND ARCHEOLOGIST MUHİBBE DARGA'S LIFE STORY **122**

Vedat AKDAĞ, Dr. Mustafa GÖZEN

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

CURRENT INVESTMENT AND FINANCING MODELS FOR RENEWABLE ENERGY PROJECTS: AN EVALUATION ON SELECTED COUNTRY EXAMPLES **138**

AMPİRİK ÇALIŞMA

Öğr. Gör. Sevda GÜLER

BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

ANALYSIS OF BANK PROFITABILITY RATIOS WITH PANEL DATA: COMPARISON OF DEPOSIT AND PARTICIPATION BANKS OPERATING IN TURKEY **173**

Selin BALABAN, Dr. Öğr. Üyesi Serap YÜCEL

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER
CONSUMER BOYCOTT AND FACTORS AFFECTING THE PARTICIPATION OF CONSUMERS IN BOYCOTT **191**

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ ¹

DEVELOPMENT OF THE IMPLEMENTING CONDITIONS OF ESSENTIAL FACILITIES DOCTRINE IN EUROPEAN UNION COMPETITION LAW: CASE ANALYSIS

İpek Çimen Bulut ²

Özet

Hakim durumda olsun olmasın, her teşebbüs anlaşma yapma özgürlüğü ilkesi çerçevesinde anlaşma yapmama veya yapacağı anlaşmanın karşı tarafını, kapsam ve içeriğini, süresini ve benzeri koşullarını serbestçe belirleme özgürlüğüne sahiptir. Buna karşılık, serbest ve adil rekabetin korunması amacıyla hakim durumdaki teşebbüslerin ilgili pazardaki hareketleri, rekabet kuralları çerçevesinde denetlenmektedir. Bu denetim neticesinde, kimi istisnai hallerde ve hakkın kötüye kullanılması yasağı kapsamında hakim durumdaki teşebbüse somut olayda anlaşma yapma yükümlülüğü getirilebilmektedir. Hakkın kötüye kullanılması yasağının başka bir çıktısı olarak hakim durumdaki teşebbüslere rekabet kuralları bağlamında getirilebilen diğer istisnai nitelikteki sınırlandırma da zorunlu unsur doktrini çerçevesinde yapılır. Anlaşma yapma yükümlülüğünün bir çeşidi olan zorunlu unsur doktrininin anlaşma yapma yükümlülüğünden farkı, işbu doktrinin mutlak bir hak olan mülkiyet hakkına da dokunarak istisnai hallerde –hakkın özüne dokunulmaması ve orantılılık ilkeleri doğrultusunda- mülkiyet hakkını sınırlandırabilmesidir.

Bu çalışmada, anlaşma yapma özgürlüğü genel ilkesinin, hakim durumdaki teşebbüsler bakımından zorunlu unsur doktrini uygulanarak, hangi istisnai koşullar altında sınırlandırılabilirliği ve zorunlu unsur doktrininin uygulama koşullarının gelişimi, Avrupa Birliği Adalet Divanı ve Komisyonun önüne gelen çeşitli vakalara ilişkin kararların incelenmesi neticesinde anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anlaşma yapma özgürlüğü, hakim durum, anlaşma yapma yükümlülüğü, zorunlu unsur doktrini, Avrupa Birliği, Birlik hukuku, uygulama koşulları, zorunlu unsur, esaslı unsur, zorunlu lisanslama, rekabet hukuku.

Abstract

Under the principle of contractual freedom, whether in a dominant position or not, all the undertakings shall have the freedom of not to deal or the freedom of to determine the other party, scope, content, duration and other similar terms of the agreement. On the other hand, in order to protect free and fair competition, the actions of the dominant undertakings in the relevant market are supervised within the framework of the competition rules.

¹ Bu çalışma, yazarın Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Avrupa Birliği Yüksek Lisans Programı bünyesindeki “Avrupa Birliği Rekabet ve Fikri Mülkiyet Kuralları Çerçevesinde Hakim Durumun Kötüye Kullanılmasının Bir Sonucu Olarak Zorunlu Lisanslama” isimli ve 2014 tarihli yayınlanmamış tez çalışmasından üretilmiştir.

² Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Avrupa Çalışmaları Doktora Programı, Doktora Adayı, ipek.cimen@gmail.com, ORCID: 0000 0002 26714760

As a result of this control, in some exceptional cases and under the prohibition of abuse of right, the undertaking in the dominant position could be obliged to make a deal about the concrete case. The other exceptional limitation, for the dominant undertakings in the context of competition rules, could be done under the essential facilities doctrine, which is another output of the prohibition of abuse of rights. The difference between the obligation to make a deal and essential facilities doctrine, that itself also is a type of obligation to make a deal, is that the doctrine could limit the right of property exceptionally in accordance with the principle of proportionality and without giving any harm to the essence of the right.

In this study, by examining the related decisions of the European Court of Justice and Commission, it has been tried to explain, under which exceptional conditions the principle of freedom to deal could be limited by the essential facilities doctrine in terms of dominant undertakings and the development of implementing conditions of essential facilities doctrine.

Keywords: Freedom to deal, dominant position, obligation to make a deal, essential facilities doctrine, European Union, Union law, implementing conditions, essential facilities, compulsory licensing, competition law.

1. GİRİŞ

Anlaşma yapma özgürlüğü genel ilkesi kapsamında hakim durumda olsun ya da olmasın tüm teşebbüsler diledikleri kişilerle, diledikleri kapsam, süre ve şekillerde anlaşma yapma ya da yapmama hürriyetine sahiptirler. Ancak anlaşma yapma özgürlüğü ilkesinin bir istisnası olarak, hakim durumdaki teşebbüslere belirli koşullar altında ve istisnai hallerde ilgili pazardaki rekabetin korunması amacıyla anlaşma yapma yükümlülüğü getirilebilmektedir. Hakim durumdaki teşebbüslere uygulanan anlaşma yapma yükümlülüğünün temelleri hakkın kötüye kullanılması yasağı ile ayrımcılık yasağına dayanır³.

Rekabet hukuku genel anlamda incelendiğinde, piyasa ekonomisi dinamiklerinin korunarak, serbest ve adil rekabet ortamının sağlanması bağlamındaki en önemli denetim ve kısıtlamaların, tekelleşmenin ve hakim durumun kötüye kullanımının engellenmesi kapsamında getirildiği görülmektedir. Avrupa Birliği, rekabet kuralları çerçevesinde de rekabetin bu anlamda korunabilmesi için gerek kurucu antlaşmalar⁴ gibi birincil ve direktif, yönetmelikler gibi ikincil hukuk kaynakları kapsamında çeşitli düzenlemelere yer verilerek, gerekse de ABAD kararları doğrultusunda ortaya konan içtihatlarla, tek pazarda serbest ve adil rekabet ortamının sağlanması yönünde çaba harcanmaktadır.

Pazara giriş engellerinin kaldırılıp, malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımının, serbest ve adil rekabet ortamının tesis edildiği, tekelleşmenin ve hakim durumun kötüye

³ Osman Berat Gürzumar, *Zorunlu Unsur Doktrinine Dayalı Sözleşme Yapma Yükümlülüğü*, Seçkin, Ankara, 2006, s. 57-62.

⁴ Kurucu Antlaşmalar kapsamında, Avrupa Birliği Rekabet kuralları, Avrupa Birliğinin İşleyişine Dair Antlaşma (ABİDA) madde 101-109 (önceki Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma madde 81-89) arasında düzenlenmiştir.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

kullanımının engellenip, serbest girişimin ve yenilik yapma güdüsünün desteklenerek, teknolojik ilerlemenin gerçekleştirilmesi ile Birlik genelinde piyasa ekonomisinin korunması Avrupa Birliği rekabet hukukunun temel hedeflerindedir. Birlik bu bağlamda tek pazardaki serbest ve adil rekabeti kısıtlayıp, engelleyerek, üye devletler arası ticareti olumsuz etkileyebilecek nitelikteki her türlü eylemi rekabet kuralları kapsamında inceleyip denetleyebildiği gibi, gerektiğinde bu gibi eylemleri sınırlandırarak engelleme de bilmektedir.

Birlik hukukunda da hakim durumdaki teşebbüsün sahibi olduğu mal ve hizmeti, bilgiyi ya da fikri mülkiyet hukukundan kaynaklanan lisansları, mevcut veya potansiyel rakiplerine anlaşma yapma yoluyla vermeyi reddetmesinin istisnai hallerde ve ancak özel koşulların somut olayda bir arada gerçekleşmesi durumunda, anlaşma yapmayı reddetme eyleminin, ABİDA 102. Madde kapsamında hakim durumun kötüye kullanılması sayılabileceği kabul edilmektedir. Bu noktada da karşımıza anlaşma yapma özel yükümlülüğünün bir alt başlığı olarak zorunlu unsur doktrini çıkmaktadır⁵.

Avrupa Birliği rekabet kuralları kapsamında, zorunlu unsur doktrininin uygulama koşulları, bu hususta çıkan uyuşmazlıkların çözümü sırasında ortaya konan Komisyon ve ABAD kararları doğrultusunda olgunlaşmıştır. Zorunlu unsur doktrininin gelişim evresinde geçirmiş olduğu bu aşamalar ve ortaya konan uygulama koşulları somut olaylar kapsamında yapılan incelemeler ile, bu makale kapsamında anlatılmaya çalışılacaktır⁶.

1.1 Zorunlu Unsur Doktrini

Hakim durumdaki teşebbüslerin sahip oldukları ya da kontrolünü ellerinde bulundurdukları mal, hizmet, bilgi, tesis, alt yapı, hammadde, lisans ve benzeri esaslı unsuru, somut olayda, ilgili pazardaki mevcut ya da potansiyel rakipleri ile, objektif haklı bir sebep olmadığı halde, paylaşmayarak ve bu unsurlarla ilgili anlaşma yapmayı reddetmek suretiyle, -ticari faaliyetlerinin devamı açısından zorunluluk arz eden bu unsurları kullanmadan ilgili pazardaki mesleki, ticari veya sanatsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri mümkün olmayan rakipleri açısından- pazarı kapatarak, rakiplerinin faaliyetlerini engellemeleri neticesinde hakim durumlarını kötüye kullandıkları tespit edildiğinde, zorunlu unsur doktrini devreye girerek, hakim durumdaki teşebbüslere rakipleriyle makul ve ayrımcı olmayan koşullarda anlaşma

⁵ Yaşar Tekdemir, **AT Rekabet Hukukunda Anlaşma Yapmayı Reddetme Sorunu ve Zorunlu Unsur Doktrini: Anlaşma Yapma Yükümlülüğü ya da Sözleşme Serbestisinin Sınırları**, (Uzmanlık Tezleri Serisi No.2), Rekabet Kurumu, Ankara, 2003, paragraf 3.2.1.

⁶ Ali A.Massadeh, **The Essential Facilities Doctrine Under Scrutiny: EU and US Perspective**, UEA Law School, Working Paper Series, 2011, ISSN 1754-5218, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1738326 (Son Erişim Trh.4.7.2019), s.4.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

yapma yükümlülüğü getirebilmektedir. Bu noktada zorunlu unsur doktrininin, anlaşma yapma yükümlülüğünden farkının, hakim durumdaki teşebbüsün mülkiyet haklarına –hakkın özüne zarar vermemek ve hak sahiplerinin yenilikçi ve yaratıcı çabalarının korunması kaydı ile dokunarak, mülkiyet hakkını da anlaşma yapma yükümlülüğünün kapsamına dahil etmesi olduğunu belirtmek yararlı olacaktır.

Zorunlu unsur doktrininin uygulama alanı bulabilmesi için hakim durumdaki teşebbüsün anlaşma yapmayı reddederek ilgili pazardaki hakim durumunu daha da güçlendirmesi veya hakim durumunu bir alt pazara aktarmak sureti ile bu alt pazarı da rekabete kapatması veya buradaki rekabeti ciddi ölçüde kısıtlaması gerekmektedir. Yine bu doktrinin uygulanabilmesi için, hakim durumdaki teşebbüsün sahip olduğu ve somut olayda esaslılık teşkil ettiği iddia olunan unsurun, rakiplerinin ilgili pazardaki ticari faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi açısından zorunluluk arz etmesi gerekmektedir. Burada ki zorunluluktan, ilgili unsurun muadilinin bulunması ve bu unsur olmadan ticari faaliyetlerin ciddi şekilde kısıtlanarak ilgili pazarın rekabete kapanmasının somut olayda tespit edilmesi kastedilmektedir. Ancak zorunlu unsur doktrininin, ilgili pazardaki rekabetin korunması bağlamında ve hakim durumdaki teşebbüslerin hakim durumlarını kötüye kullanmalarını engelleyebilmek adına, yalnızca somut olayda tüm koşulların birlikte gerçekleştiği istisnai hallerde, kamu yararının korunması gerekliliği ve orantılılık ilkesi doğrultusunda uygulanması esastır.

Zorunlu unsur doktrini, hakim durumdaki teşebbüslerin mülkiyet haklarına dokunarak onları anlaşma yapma yükümlülüğü altına sokabildiğinden, somut olaya uygulanırken, hem esaslı unsur kavramının, hem de doktrinin dar yorumlanarak mutlak bir hak olan mülkiyete gereksiz müdahalelerde bulunulmasından kaçınılması önemlidir. Aksi halde, zorunlu unsur doktrininin geniş yorumlanması sonucu bu doktrin kapsamında yapılacak müdahaleler, hakim durumdaki teşebbüsleri, büyük ar-ge ve altyapı yatırımları ve harcamalar neticesinde sahip olabildikleri bu gibi unsurlara daha fazla yatırım yapma güdülerini olumsuz etkileyebilecektir. Bu durum, kısa vadede ilgili pazardaki rekabeti bir miktar artırsa da, uzun vadede hakim durumdaki teşebbüsleri –nasılsa rakipleri lehine müdahalede bulunulacağı düşüncesi ile- bu gibi unsurlara kaynak aktarmalarını ve/veya bunlara erişmek için ar-ge ve inovasyona ilişkin yatırım yapmalarını engelleyebilecektir. Bu olumsuz şartlanma neticesinde teknolojik ilerleme ve yenilik ortaya koyma hızı da düşecektir⁷.

⁷ Ali Demiröz, “Sözleşme Yapmayı Reddetme Bağlamında Hakim Durumdaki Teşebbüslere Getirilen Yükümlülüklerin Sınırları”, Rekabet Kurumu, Erciyes Üniversitesi, 2009, s.5.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

1.2 Zorunlu Unsur Doktrininin Uygulama Koşullarının Gelişimi: Vaka Örnekleri

Avrupa Birliği hukuku kapsamında zorunlu unsur doktrininin uygulama esasları, Komisyon ve ABAD kararları doğrultusunda ortaya çıkan içtihatlar çerçevesinde şekillenmiştir. Zira Komisyon ve ABAD, menşesine bakılmaksızın Avrupa Birliği sınırlarında faaliyet gösteren tüm teşebbüslerin faaliyetlerini Birlik yasaları kapsamında denetleme yetkisine sahiptir. Bu bölümde kronolojik sıraya uygun olarak Komisyon ve ABAD'ın önlere gelen uyuşmazlıklar dahilinde verdikleri kararlar irdelenerek, her bir somut olay kapsamında zorunlu unsur doktrininin gelişim aşamaları ve uygulama koşullarının olgunlaşma süreci ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.2.1 Commercial Solvents Kararı

Zorunlu unsur doktrini, Avrupa Topluluğunda ilk kez 1970'li yılların başında uygulanmaya başlanmıştır. Bu konuda Commercial Solvents davası⁸ sonucunda ATAD tarafından verilen kararın, hem doktrinin somut olaya uygulanması, hem de hakim durumdaki teşebbüsün alt pazarda faaliyet gösteren rakibine mal vermeyi reddetmek sureti ile hakim durumunu kötüye kullandığının tespit edilerek ilgili rakibine mal verme yükümlülüğü altına sokulması bakımından öncül bir emsal karar niteliği taşıdığı söylenebilir⁹.

ATAD, hakim durumdaki hammadde üreticisi olan Commercial Solvents¹⁰'in, alt pazarda rakibi olan ve uzun süredir hammadde satmakta olduğu Zoja¹¹'ya mal tedarikini – kendisi de artık Zoja'nın faaliyet gösterdiği alt pazara girecek olması sebebi ile - kesmesi ile sahip olduğu hakim durumu kötüye kullandığını bu dava sonucunda verdiği kararında açıkça belirtmiştir¹².

Somut olay incelendiğinde, Commercial Solvents'in nitropropan ve türevleri ile aminobutanolun de dahil olduğu nitroparafin bazlı hammadde niteliğindeki kimyasalları

⁸ Joined Cases 6/73 and 7/73, Istituto Chemioterapico Italiano SpA and Commercial Solvents Corp v. Commission, 1974, **ECR** 223, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61973CJ0006&from=EN> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

⁹ Sebastian J. Evrard, Essential Facilities in the European Union: Bronner and Beyond, Columbia Journal of European Law, Vol.10, Issue. 3, 2004, <https://www.jonesday.com/files/Publication/e2d79ea9-8440-49e6-a879-c834f4b0b557/Presentation/PublicationAttachment/9cf89b02-295b-43cf-8a00-3cbea13a85bf/Article%20essential%20facilities.pdf> (Son Erişim Trh.4.7.2019) pp.1-35, p.2; Gürzumar, **a.g.e.** s.134-135;

Marjolein Tapking, **Refusal to Supply Customers Under Article 82 EC**, (Master Tezi), Université de Genève, Faculté de Droit, 2008, <https://studylib.net/doc/8897540/refusal-to-supply-customers-under-article-82-ec> (Son Erişim Trh.4.7.2019) s.15.

¹⁰ Commercial Solvents Corporation (ABD) & Istituto Chemioterapico Italiano SpA (İtalya).

¹¹ Laboratorio Chemo Farmaceutico Giorgio Zoja SpA (İtalya).

¹² Sigfrido M. Ramirez Perez ve Sebastian van de Scheur, "The Evolution of the Law on Article 85 and 86 EEC (Articles 101 and 102 TFEU): Ordoliberalism and its Keynesian Challenge", **The Historical Foundations of EU Competition Law** (Ed. Kiran Klaus Patel, Heike Schweitzer), Oxford, 2013, s.48.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

ürettiği görülmektedir. Özellikle aminobutanol üretiminde hem Birlik içinde, hem de dünya genelinde Commercial Solvents'in hakim durumda olduğu, diğer bir ifade ile, ilgili hammadde kaynağını elinde tutarak bu pazarı kontrol yeteneğine sahip olduğu açıktır. Aminobutanol ise ethambutol adlı tüberküloz ilacının üretiminde kullanılan hammaddedir ¹³.

Zoja şirketi ise uzun zamandır müşterisi olduğu Commercial Solvents'ten ethambutol üretmek amacıyla bu ilacın hammaddesi olan aminobutanol satın almaktaydı. Commercial Solvents, kendisi de ethambutol üreterek alt pazara girmeye ilişkin olarak almış olduğu ticari karar sonrasında, bu hammaddenin Zoja'ya satışını kesmiştir. Konu Zoja tarafından 8 Nisan 1971 tarihinde Komisyon'a taşınmıştır.

Komisyon, somut olay üzerinde yapmış olduğu incelemelere istinaden ilgili pazarı belirleyerek, bu pazarı aminobutanol (hammadde) pazarı olarak sınırlandırmıştır. Komisyon, 14.Aralık.1972 tarihinde vermiş olduğu kararında ise mal vermeyi reddetme yolu ile üst pazardaki (hammadde pazarı) hakim durumunu alt pazara (nihai ürün pazarına) yayıp alt pazarı rakiplerinin ticari faaliyetlerine kapatarak bu pazardaki rekabeti tamamen ortadan kaldırması sebebiyle ilgili hammadde pazarında hakim durumda bulunan Commercial Solvents'in 86. maddeyi (ABİDA madde 102) ihlal ederek hakim durumunu kötüye kullandığına hükmetmiştir.

Komisyon bu kararında ayrıca Commercial Solvents'in eski müşterisi olan Zoja'ya hammadde tedarikine devam etmesini emrederek¹⁴, Commercial Solvents aleyhine para cezasına da hükmetmiştir. Zira somut olayda şikayet konusu hammaddenin temin edilebileceği alternatif bir kaynak bulunmamaktadır. Ayrıca Zoja'nın alt pazarda hakim durumda bulunan ethambutol üreticisi olması sebebi ile Zoja'nın alt pazardaki ticari faaliyetlerinin engellenmesinin ilgili pazardaki tüm rekabeti önleyerek pazarın kapanması riskini de beraberinde getirebileceği de açıktır¹⁵.

¹³ Joined Cases 6/73 and 7/73, Commercial Solvents, ECR 223, paragraf 7,9,18,20;

Valentine Korah, **An Introductory Guide to EC Competition Law and Practice**, 8. Baskı, Hart Publishing, Oxford, 2004, (GUIDE), s.146;

Gürzumar, a.g.e. s.135.

¹⁴ Steven Anderman ve Hedvig Schmidt, "EC Competition Policy and IPRs", **The Interface Between Intellectual Property Rights**, (Ed. Steven Anderman), Cambridge, 2007, s.67,100,101.

¹⁵ Jonathan S.Wolfe, Richard Montauk, "Anti-trust in the European Economic Community: An Analysis of Recent Developments in the Court of Justice", **Santa Clara Law Review**, Cilt: 18, Sayı: 2, 1978, s.393-394-395;

Christopher Stothers, **Parallel Trade in Europe: Intellectual Property, Competition and Regulatory Law**, Hart publishing, Oxford, 2007, s.246.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

Tüm bu sebeplerle ATAD, Komisyon'un bu kararını, hakim durumdaki bir hammadde üreticisinin, halihazırda müşterisi olan ve aynı zamanda da bu hammadde ile üretilen nihai ürüne ilişkin alt pazarda rakibi olan bir teşebbüse, bu teşebbüsün alt pazardan tamamen silinmesi sonucunu doğurabilecek şekilde ürün tedarik etmekten kaçınmasının, hakim durumunun kötüye kullanımı sayılacağı gerekçesi ile aynen onamıştır¹⁶.

Netice olarak ATAD'ın Commercial Solvents'e ilişkin olarak vermiş olduğu kararından, üst pazarda hakim durumda bulunan bir teşebbüsün, alt pazarda faaliyet göstermeye karar verip bu pazara dikey entegrasyon yoluyla katılarak, aniden eski müşterilerine (alt pazarda ise şimdiki rakiplerine) mal tedarik etmeyi kesmesi durumunda –bu hareketini haklı gösterebilecek objektif haklı sebepler bulunduğunu ispat edemezse- Komisyon veya ATAD tarafından hükmedilebilecek, mal vermeye devam ederek anlaşma yapma yükümlülüğü altına sokma gibi yaptırımlarla karşı karşıya kalabileceği, sonucu çıkarılabilir¹⁷.

1.2.2 Volvo v. Erik Veng Kararı

Avrupa Birliği rekabet hukukunda, zorunlu unsur doktrininin fikri mülkiyet alanına uygulanmasının temellerinin, Volvo v. Erik Veng¹⁸ ile CICRA & Maxicar v. Renault davalarına¹⁹ dayandığı söylenebilir. Diğer bir ifade ile, Birlik hukuku kapsamında, bir fikri mülkiyet hakkının lisanslanması talebinin reddedilmesi eyleminin, belirli koşullar altında hakim durumun kötüye kullanımı teşkil edebileceğinin kabul edildiği ilk dava Volvo v. Erik Veng davasıdır²⁰. Fakat öncelikle belirtmek gerekir ki, Volvo v. Erik Veng davasına ilişkin karar metninde, sahibine tek hak bahşeden bir fikri mülkiyet hakkı olan dava konusu endüstriyel tasarım hakkının salt varlığının, hak sahibi tarafından çeşitli şekillerde kullanımının ya da hak sahibinin makul bir lisans ücreti karşılığında dahi bu hakka ilişkin lisans vermeyi reddetmesinin per se hakim durumun kötüye kullanılması sayılamayacağını

¹⁶ Sergio Baches Opi, "The Application of the Essential Facilities Doctrine to Intellectual Property Licensing in the European Union and the United States: Are Intellectual Property Rights Still Sacrosanct?", **Fordham Intellectual Property, Media and Entertainment Law Journal**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2001, s.428.

¹⁷ Anderman ve Schmidt, s.67.

¹⁸Case 238/87, Volvo v. Erik Veng [1988] **ECR** 6211, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61987CJ0238> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

¹⁹ Case 53/87, Consorzio Italiano della componentistica di ricambio per autoveicoli (CICRA) and Maxicar v. Regie nationale des usines Renault [1988] **ECR** 6039, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61987CJ0053> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

²⁰ Ian S. Forrester, "Compulsory Licensing In Europe: A Rare Cure To Aberrant National Intellectual Property Rights?", Department of Justice/Federal Trade Commission Hearings, Competition and Intellectual Property Law and Policy in the Knowledge Based Economy: Comparative Law Topics, Great Hall, Department of Justice, 22 May 2002, http://www.whitecase.com/Publications/Detail.aspx?publication=241#.U96PVfl_uSo (Son Erişim Trh.3.8.2014) s. 7-8.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

altı çizilmiştir²¹. Aksi halin kabulü durumunda fikri mülkiyet sahibinin, hakkın özünden kaynaklanan münhasırlık yetkisi zarar görecektir. Zira sahibine üçüncü kişiler tarafından izinsiz kullanımları engelleyebilme yetkisi vermesi, fikri mülkiyet hakkının özü gereğidir. Yasalar gereği hakkın özüne dokunulamaz ve hakkın özü her zaman korunur²². Koruma kapsamında olmayan ise hakkın kötüye kullanımındır. Hakim durumdaki teşebbüsler bakımından hakim durumun kötüye kullanılmasının önlenmesi için getirilen bir tedbir niteliğinde olan ve zorunlu unsur doktrininin fikri mülkiyet hakları kapsamında uygulanması ile doğan zorunlu lisanslamaya ise ancak ve ancak çok istisnai durumlarda ve somut olayda zorunlu lisanslamaya ilişkin tüm koşulların bir arada gerçekleşmiş olması şartıyla hükmedilebilir. Somut olayda tüm şartlar oluşmadıysa hakim durumdaki teşebbüs için bile lisans vermeyi reddetme eylemi, tek başına zorunlu unsur doktrininin olaya uygulanarak, zorunlu lisanslama yaptırımına hükmedilmesini gerektirmez.

Her ne kadar gerek Volvo v. Erik Veng, gerekse de CICRA & Maxicar v. Renault davalarında kötüye kullanıma hükmedilmese de, ilgili kararlarda hakim durumda bulunan teşebbüslerin sahip oldukları fikri mülkiyet haklarının, madde 102 kapsamında hakim durumun kötüye kullanılmasına sebep olabileceği kabul edilmiştir. Bu da hakim durumdaki teşebbüslere sahip oldukları fikri mülkiyet hakları sebebiyle bazı koşullar altında rakipleriyle anlaşma yapma yükümlülüğü getirilmesine neden olabilmektedir²³. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, fikri mülkiyet hukuku bağlamında korunan unsurlara ilişkin olarak, zorunlu unsur doktrini kapsamında bir zorunluluk (*essenciality*) iddiası ortaya atıldığında, konu, hakim durumdaki teşebbüsün sahip olduğu mülkiyet haklarına yargı kararı ile müdahale edilmesine kadar varabilmektedir. Bu nedenle fikri mülkiyetin mevzu bahis olduğu bu gibi somut olaylarda zorunlu unsur doktrininin tüm uygulama şartlarının birlikte oluşup oluşmadığının titizlikle incelenmesi gerekir.

Yukarıda bahsi geçen Volvo ve Renault davalarında mahkeme, lisans hakkı verilmesinin reddinin hangi koşullar altında hakim durumun kötüye kullanılması sayılacağına ilişkin şartları kesin olarak ortaya koyamasa da, lisans vermeyi reddetmenin kötüye kullanım

²¹ Jarrod Tudor, Compulsory Licensing in the European Union, Geo. Mason Journal Int’L Com. Law, Vol.4, Issue. 2, 2012, pp.222-258, p. 248-249.

²² Case 238/87, Volvo v Erik Veng (UK) Ltd., [1988] ECR 06211, paragraf.8; Forrester, a.g.e. s. 7-8;

Özge Karaege, Fikri Mülkiyet Hukukunda Esaslı Unsur Doktrini, DEU Doktora Tez Çalışması, 2009, <http://acikerisim.deu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/12259/231384.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Son Erişim Trh.4.7.2019) s.132-133.

²³ Evrard, a.g.e. s.10.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

sayılabileceğini birkaç sınırlı örnekle açıklamaya çalışmıştır²⁴. Yine bu davada her ne kadar lisans vermeyi reddetmenin tek başına hakim durumun kötüye kullanımı sayılamayacağı, Volvo kararının sekizinci ve dokuzuncu paragrafları²⁵ ile CICRA & Maxicar v. Renault kararının ondört, onbeşinci ve onaltıncı paragraflarında²⁶ açıkça belirtilerek, fikri mülkiyet haklarının kötüye kullanımı sayılabilecek nitelikte birkaç olay örnekleyici olarak sıralansa da, kararın içeriğinde ne açıkça zorunlu unsur doktrininden, ne zorunlu lisanslamadan, ne de hangi koşullar altında zorunlu lisansa hükmedilebileceğinden bahsedilmemiştir²⁷. Ancak özellikle Volvo v. Erik Veng davasından sonra devam eden süreçte mahkeme, anlaşma yapma yükümlülüğüne ve zorunlu lisanslamaya, dolayısıyla da zorunlu unsur doktrinine ilişkin uyulması gereken şartları kesin olarak belirlemeye çalışarak bu konuda adil bir uygulama oluşturmaya gayret etmiştir²⁸.

Volvo davası ile anlaşma yapma yükümlülüğü kapsamında hakim durumdaki teşebbüslere getirilebilen tedarik etme yükümlülüğünün, kendiliğinden bir zorunlu lisans verme yükümlülüğüne dönüşmeyeceği, bunun için başka ek şartlara ihtiyaç olduğu da anlaşılmıştır²⁹.

Volvo v. Erik Veng kararı, mahkemenin her lisanslama talebi reddinin, hakim durumun kötüye kullanımı sayılamayacağını belirtmesi bakımından önemlidir. Böylelikle mahkemenin rekabet hukukunun, fikri mülkiyet hakkı sahiplerinin haklarına, saldırı için bir araç olarak kullanılmasının önüne geçmeye çalıştığına ilişkin görüşe³⁰ katılıyoruz.

1.2.3 Sealink (Holyhead) Kararı

Avrupa Birliği rekabet hukuku kapsamında 1992 tarihli Sealink (Holyhead limanı) - B&I kararı³¹ ile Komisyon, ilk kez “zorunlu unsur” kavramını somut olayda kullanarak buna ilişkin bir tanımlama yapmıştır. Bu tanımlamaya göre, ticari faaliyetlerde bulunabilmek için

²⁴ Estelle Derclaye, “The IMS Health Decision: A Triple Victory”, **World Competition**, Cilt: 27, Sayı: 3, 2004, (IMS), s.400;

Karaage, a.g.e.s.133.

²⁵ Case 238/87, Volvo v Erik Veng (UK) Ltd., [1988] **ECR** 06211, paragraf 8-9.

²⁶ Case 53/87, CICRA and Maxicar v. Renault parag.14-16.

²⁷ Estelle Derclaye, “Abuse of a Dominant Position and Intellectual Property Rights: A Suggestion to Reconcile the Community Courts Case Law”, **Competition, Regulation and the New Economy** (CRNE) (Ed. Cosmo Graham ve Fiona Smith), Hart Publishing, Oregon, USA, 2004, s.59.

²⁸ Erika Szyszczak, “Controlling Dominance in European Markets”, **Fordham International Law Journal**, Berkeley Electronic Press, Cilt: 33, Sayı: 6, 2011, s.1761.

²⁹ Valentine Korah, “The Interface Between Intellectual Property Rights and Competition in Developed Countries”, **SCRIPTed**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2005, (SCRIPTed), s. 809.

³⁰ Forrester, a.g.e. s.8.

³¹ Commission Decision of 11 June 1992 relating to a proceeding under Article 86 of the EEC Treaty (IV/34.174 – Sealink/B&I – Holyhead), http://ec.europa.eu/competition/antitrust/cases/dec_docs/34174/34174_2_2.pdf , (Son Erişim Trh.4.7.2019) s.5,13,14.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

zorunluluk arz eden bir unsura ya da alt yapıya ilişkin tüm kontrolü elinde bulunduran, aynı zamanda da bu unsuru rakiplerinin kullanımına açmayarak ya da onlara unsuru kendisinden daha az avantajlı koşullarla kullandırıp, rakiplerinin ticari faaliyetlerini zorlaştırmak ya da engellemeye çalışmak sureti ile, zorunlu unsura sahip olmaktan kaynaklanan bir pazardaki gücünü diğer bir pazara aktaran hakim durumdaki teşebbüs, madde 82'yi -şimdiki ABİDA madde 102- ihlal etmiş addedilebilir³².

Denizyolu taşımacılığı ve liman işletmesine ilişkin olan bu vakada, Sealink şirketi³³ “zorunlu unsur” olduğu iddia edilen bir varlık olan Holyhead limanına sahip olup, bu limanı tek başına işleterek onun üzerindeki tüm kontrolü elinde bulundurmaktaydı. Sealink, liman işletmeciliğinin yanı sıra aynı zamanda kendisine bağlı diğer şirketleri vasıtasıyla deniz taşımacılığına ilişkin faaliyetlerde de bulunmaktaydı.

Sealink, bağlı şirketleri aracılığı ile kendisinin de deniz taşımacılığı faaliyetlerinde kullanmakta olduğu ve zorunlu unsur niteliği taşıyan bu limanı, deniz taşımacılığı faaliyetlerini sürdürmek için bundan yararlanmak isteyen B&I³⁴,ın da dahil olduğu rakiplerine kullandırmaktan kaçınılmaktaydı. Zira Sealink rakiplerinin bu husustaki taleplerini geri çevirmekte ya da rakiplerine kendine bağlı kullanıcılardan daha az avantajlı ve ayrımcı nitelik taşıyan şartlar öne sürerek onların ticari faaliyetlerini engellemekteydi. Bu durum rakiplerinin rekabet kuralları çerçevesinde serbest ve adil olarak ticari faaliyetlerini sürdürerek rekabet edebilme yeteneklerine de zarar vermekteydi.

Komisyon, somut olayda, ilgili limana sahip olarak bu alanda hakim durumda bulunan Sealink'in, yukarıda anılan sebeplerle ilgili pazardaki gücünü deniz taşımacılığına ilişkin alt pazara yayarak hakim durumunu güçlendirdiğine, anlaşma yapmayı reddederek ve ayrımcılık yaparak bu yolla alt pazardaki rekabeti kendi lehine bozarak, hakim durumunu 82. maddeyi -şimdiki 102- ihlal eder şekilde kötüye kullandığına hükmetmiştir³⁵.

³²Szyszczak, s. 1760;

Tekdemir, paragraf 3.2.2;

Simon Bishop, Mike Walker, **The Economics of EC Competition Law: Concepts, Application and Measurement**, Sweet & Maxwell, United Kingdom, 2010, s.324.

³³ Sealink Harbours Ltd. & Sealink Stena Ltd.

³⁴ B&I Line Plc.

³⁵ Dimitrijs Nemirovskis, “Mandatory Dealing in the Eurpoen Union Law: The way of Thorns”, **International University Audentes Student Law Journal, ELSA SPEL**, Cilt: 1, 2005, s.106-107.

1.2.4 Magill Kararı

Magill³⁶ kararı, Birlik hukukunda zorunlu unsur doktrininin uygulama koşullarının belirmeye başlaması ve hakim durumdaki teşebbüslere getirilen anlaşma yapma yükümlülüğünün bu doktrin kapsamında ilk kez fikri mülkiyet hakları kapsamında da uygulanması bakımından oldukça önemlidir. Her ne kadar bundan önceki kararlarda olduğu gibi burada da açıkça zorunlu unsur doktrininden bahsedilmese de bu karar, hem fikri mülkiyet haklarının zorunlu unsur doktrini kapsamında ilk kez zorunlu lisanslamaya konu olması, hem de doktrinin uygulama koşullarının ortaya çıkmaya başlaması bakımından son derece büyük önem arz etmektedir³⁷. Diğer bir ifade ile, Magill kararı, fikri mülkiyet hakkı sahibi hakim durumdaki teşebbüslerin, fikri mülkiyet korumasından kaynaklanan dokunulmazlık taleplerinin reddedilerek³⁸, hakim durumdaki bu teşebbüslerin anlaşma yapmayı reddetme eylemlerinin madde 102 kapsamında hakim durumun kötüye kullanılması teşkil ettiğinin belirlendiği ve somut olaydaki bu red eyleminin sonucunda lisans talep eden lehine fikri mülkiyet hakkının zorunlu lisanslamasına hükmedilerek ayrıca zorunlu lisanslamaya ilişkin koşulların da ortaya konmaya çalışıldığı ilk karardır³⁹.

Somut olayda Magill⁴⁰, İrlanda ve Kuzey İrlanda da yayın yapan ve yüksek seyredilme oranları sebebiyle ilgili pazarda hakim durumda bulunan üç ayrı televizyon şirketine başvurarak bu üç televizyon kanalının⁴¹ yayın akışları hakkında yeni, karşılaştırmalı ve piyasadaki benzerlerinden daha kapsamlı bir televizyon kılavuzu çıkarabilmek adına, yayın akışı programlarının ücreti karşılığında kendilerine verilmesi talebinde bulunmuştur. Bahsi geçen televizyon şirketleri, kendi yayın akışları üzerinde milli fikri mülkiyet hukuku kapsamında korunan telif haklarına sahiptirler. Diğer bir deyişle, her birinin kendi yayın akışları üzerinde, fikri mülkiyetten kaynaklanan tekel hakları bulunmaktaydı. Yine bu üç şirketin her biri ayrı ayrı kendi yayın akışlarını içeren televizyon kılavuzları da yayınlamaktaydı. Bu sebeplerle yayın akışı bilgilerini paylaşmayı reddederek, kendilerinin de o güne kadar piyasaya sürmedikleri -ve halihazırda piyasaya sürme niyetlerinin de olmadığı- diğer kanalların da yayın akışlarını içeren ve potansiyel müşteri talebinin olduğu yeni bir ürün

³⁶ Joined Cases C-241/91 P and 242/91P, Radio Telefis Eireann (RTE) and Independent Television Publications Ltd (ITP) v. Commission (Magill) [1995] ECR I-743, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61991CJ0241> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

³⁷ Gürzumar, a.g.e. s. 138.

³⁸ Forrester, a.g.e s.10.

³⁹ Derclaye, IMS, s.400.

⁴⁰ Magill TV Guide Ltd.

⁴¹ Independent Television Publications Ltd.;
British Broadcasting Corporation and BBC Enterprises Ltd.;
Radio Telefis Eireann.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

olan kapsamlı bir televizyon kılavuzu çıkarma amacıyla, Magill'in yapmış olduğu talebi haklı bir sebep olmadan reddetmişlerdir. Talebinin reddedilmesi üzerine Magill, bu üç televizyon şirketinin hakim durumlarını kötüye kullandıklarının tespiti için Komisyona başvurmuştur⁴².

Komisyon bu başvuruya ilişkin olarak verdiği kararda, salt fikri mülkiyet hakkı sahibi olmanın hakim durumun kötüye kullanıldığının tespitine yeterli olamayacağını altını çizmiştir. Ancak buna rağmen Komisyon, televizyon şirketlerinin, alt pazarda potansiyel tüketici talebinin olduğu yeni bir ürün çıkarmak için kendi lehlerine telif hakkı kapsamında korunan bilgileri, lisans ücreti karşılığında kullanmak üzere kendilerinden talep eden ve çıkaracağı bu yeni ürün vasıtasıyla ilgili alt pazara girmeye çalışan yeni girişimci ve potansiyel rakiplerine vermeyi reddederek ve bu yolla bir pazardaki hakim durumlarını ilgili alt pazara yayarak suni bir giriş engeli oluşturduklarına hükmetmiştir. Neticede Komisyon, televizyon şirketlerinin red eylemleri ile alt pazarı kapatarak rekabeti engellemeleri sebebiyle, somut olayda 102. madde kapsamında kötüye kullanımın olduğunu tespit etmiştir. Zira bu olayda Magill'in, telif hakları vasıtasıyla korunan fikri mülkiyet hakkını kullanmadan, potansiyel müşteri talebinin de olduğu yeni ürünü piyasaya çıkarması mümkün değildir. Başka bir ifade ile burada red eylemine konu fikri mülkiyet hakkı, yeni ürünün ortaya konulabilmesi için zorunlu unsur teşkil etmektedir⁴³.

Somut olayda telif haklarını vermeyi reddeden şirketler, bu hareketleri ile alt pazara yeni teşebbüslerin girmesini engelleyip ilgili pazarı münhasıran kendilerine ayırarak olası bir rekabete tamamen kapatmışlardır. Bu hareket, serbest ve adil rekabetin korunması ilkesi kapsamında, tüketici yararı gözetildiğinde rekabet hukuku tarafından kabul edilebilir bir davranış değildir. Üstelik televizyon şirketleri, Komisyon'a alt pazarın kapanması ile sonuçlanan bu hareketlerini haklı çıkaracak herhangi bir objektif haklı sebep (*objective justification*) de sunamamışlardır⁴⁴.

Komisyon, bu nedenlerle vermiş olduğu kararında, televizyon şirketlerinin yayın akışlarını, talep edilmesi halinde birbirlerine ve/veya üçüncü kişilere lisans vermelerinin gereğini

⁴²Joined Cases C-241/91 P and 242/91P, Radio Telefis Eireann (RTE) and Independent Television Publications Ltd (ITP) v. Commission (Magill) [1995] parag. 2; Valentine Korah, "The Interface between Intellectual Property and Antitrust: The European Experience", **Antitrust Law Journal** (ATLJ), Cilt: 69, Sayı: 3, 2002, ss.801-839, s.809,810.

⁴³ Korah, GUIDE, s.150; Karaege, a.g.e. s.139-142.

⁴⁴ Joined Cases C-241/91 P and 242/91P, Radio Telefis Eireann (RTE) and Independent Television Publications Ltd (ITP) v. Commission (Magill) [1995] parag. 2, 55.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

emretmiştir. Komisyon'un bu kararının, makul olma ve ayrımcılık yapmama ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir zorunlu lisanslama olduğundan şüphe yoktur⁴⁵.

Komisyonun kararı⁴⁶, ABAD tarafından da yerinde görülerek onanmıştır. Şöyle ki, ABAD'a göre, fikri mülkiyet hukuku konusunda Birlik tarafından herhangi bir uyumlulaştırılma çalışması yapılmadığı ve bu konunun düzenlenmesi üye devletlerin kendilerine bırakıldığından fikri mülkiyet hukukundan kaynaklanan mülkiyet haklarının kapsamı milli hukuklar tarafından belirlenmektedir. Ancak hiçbir şekilde salt fikri mülkiyetin sağladığı tekel hakkına sahip olma ve bu hakkı kullanma tek başına hakim durumun kötüye kullanılması sayılamaz. Buna rağmen Magill olayında olduğu gibi fikri mülkiyetten kaynaklanan hakların kullanılması bazı istisnai şartların varlığı halinde hakim durumun kötüye kullanılmasına yol açabilir. Salt fikri mülkiyet hukuku tarafından korunan telif haklarına sahip olma da somut olaydaki talebin reddini haklı çıkarmaz. Zira somut olayda bu talebi reddetmeyi haklı çıkaracak nitelikte bir objektif haklı sebep de yoktur⁴⁷.

Takip eden dönemlerde Magill kararı, zorunlu unsur doktrininin bu dava sırasında fikri mülkiyet haklarını da kapsayacak şekilde geniş yorumlanmasının milli hukuklar tarafından korunan bu haklara müdahalenin yolunu açabileceği⁴⁸ ve böylelikle fikri mülkiyet üzerindeki hukuki korumanın zayıflayacağı düşüncesiyle de bu gibi hakları elde edebilmek için yapılacak yüksek maliyetli yatırımların azalmasına sebep olabileceği⁴⁹ şeklinde eleştirilmiştir. Yine Magill kararı ile ortaya konulmaya çalışılan uygulama koşullarının somut olayda kümülatif olarak aranıp aranmayacağı hususunun yeterince açık olmaması da eleştirilere sebep olmuştur⁵⁰. Bu doktrinin somut olaya uygulanması sırasında mutlaka göz önüne alınması gereken en önemli husus, hem sözleşme hürriyetine, hem de özel mülkiyete müdahale anlamına gelen fikri mülkiyet haklarının zorunlu lisanslaması yükümlülüğünün, diğer bir ifade ile zorunlu lisanslama uygulamasının genel geçer bir uygulama olmayıp, istisnai nitelik

⁴⁵Anderman ve Schmidt, s.101.

⁴⁶ Commission Decision of 21 December 1988 relating to a proceeding under Article 86 of the EEC Treaty: 89/205/EEC (IV/31.851 – Magill TV Guide/ITP, BBC, RTE); <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1542625853025&uri=CELEX:31989D0205> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

⁴⁷ Joined Cases C-241/91 P and 242/91P, Radio Telefis Eireann (RTE) and Independent Television Publications Ltd (ITP) v. Commission (Magill) [1995] parag. 2, 50;

Korah, SCRIPTed, s. 435;

James Turney, "Defining the Limits of the EU Essential Facilities Doctrine on Intellectual Property Rights: The Primacy of Securing Optimal Innovation", *Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2005, s.191.

Steven D. Anderman, *EC Competition Law and Intellectual Property Rights: The Regulation of Innovation*, Clarendon Press, Oxford, 1998, (ECCL), s.211.

⁴⁹ Tekdemir, parag. 3.2.4.

⁵⁰ Derclaye, IMS, s.400.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

taşımasıdır. Zira hem Komisyon, hem de ABAD vermiş oldukları Magill kararı ile hakim durumdaki teşebbüslerin sahip oldukları fikri mülkiyet haklarına ilişkin zorunlu lisanslama yaptırımına ancak ve ancak istisnai hallerde başvurulabileceğinin altını çok net bir şekilde çizmişlerdir⁵¹.

Zorunlu unsur doktrinine ilişkin bu endişeler, devam eden dönemlerde doktrinin yorumlanmasında eskisinden daha dar ve ihtiyatlı bir yol seçildiğini gösteren ve ilerideki bölümlerde incelenecek olan Ladbroke kararı⁵² ile, Birlik hukuku babında doktrini açıkça Bronner testi kapsamında sınırlayan Oscar Bronner ve ENS⁵³ kararlarıyla büyük oranda giderilmiştir⁵⁴.

Tüm bu bilgilerin ışığı altında Volvo v. Erik Veng kararı ile Magill kararı karşılaştırıldığında, bu iki karar arasındaki en büyük farkın, Magill davasında lisans talep eden tarafın teşebbüslerin hakim durumda oldukları pazarda değil, alt pazarda faaliyet göstermeye talip olmasıdır. Yani Magill vakasında lisans vermeyi reddeden taraf alt pazarda hakim durumda olmadığı gibi, lisans talep eden tarafın üretimine talip olduğu ürünü de halihazırda üretmemektedirler. Dolayısı ile Magill davasındaki zorunlu lisanslama kararının verilmesinin en önemli sebebi, red eylemi ile alt pazardaki yeni ürünün engellenerek alt pazarın rekabete kapatılmasıdır⁵⁵.

Volvo v. Erik Veng davasına bakıldığında ise lisans talep eden ile lisans vermeyi reddeden teşebbüslerin aynı pazarda rekabet ettikleri görülür. Bu olayda lisans vermeyi reddeden tarafın, hiç kimse tarafından aynı pazarda faaliyet gösteren rakibine lisans vermeye zorlayamayacağı ifade edilmiştir. Üstelik Volvo davasında ortaya yeni ürün koymaya ilişkin

⁵¹ Joined Cases C-241/91 P and 242/91P, Radio Telefis Eireann (RTE) and Independent Television Publications Ltd (ITP) v. Commission (Magill) [1995] ECR I-743, parag. 50;

Valentine Korah, Access to Essential Facilities under the Commerce Act in the Light of Experience in Australia, the European Union and the United States, Victoria University of Welling Law Review Journal (VUWLR), Vol.31, 2000, pp.231-254, p.250, https://www.victoria.ac.nz/data/assets/pdf_file/0011/838757/Korah.pdf (Son Erişim Trh.4.7.2019).

Korah, ATJL, s.813,814.

⁵² Case T-504/93, Tierce Ladbroke v. Commission [1997] ECR II-923, <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=103416&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&oc c=first&part=1&cid=1107808> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

⁵³ Joined Cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 & T-388/94, European Night Service Ltd (ENS), Eurostar (UK) Ltd, formerly European Passenger Services Ltd (EPS), Union internationale des chemins de fer (UIC), NV Nederlandse Spoorwegen (NS) and Société nationale des chemins de fer français (SNCF)v. Commission [1998] ECR II-3141.

⁵⁴ Korah, ATJL, s.814;

Roger J. Vander Bergh, Peter D. Camesasca, **European Competition Law and Economics: A Comparative Perspective**, Intersentia – Hart, Oxford, 2001, s.276.

⁵⁵ Serdar Nart, “Rekabetin Korunması Kapsamında Fikri ve Sınai Hakların Sınırları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:11, Sayı:1, 2009, s.138.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

bir iddia da yoktu. Zira burada halihazırda Volvo'nun ürettiği ürünlerin lisans talep eden tarafından, üretilerek satılmak istenmesi söz konusuydu. Bu sebeplerle Volvo ve Magill kararları karşılaştırılmalı olarak incelendiğinde, –her ne kadar Magill kararı, bir kesim tarafından çeşitli yönlerden eksik bulunarak eleştirilmişse de- kanımızca Magill kararında zorunlu lisanslamanın koşulları açıklandıktan sonra, Volvo davasında neden zorunlu lisanslamaya hükmedilmediğinin de açıklığa kavuştuğu söylenebilir.

1.2.5 Ladbroke Kararı

Somut olayda at yarışı bahisleri konusunda Belçika sınırları içinde ticari faaliyetlerde bulunan ve Belçika'daki ilgili pazarda hakim durumda olan Ladbroke şirketi⁵⁶, Fransa'da at yarışlarını organize ederek at yarışlarına ilişkin Fransa'da bahis oynatma alanında faaliyet göstererek, bu yarışlara ait görüntülerin yayınlanmasına ilişkin fikri mülkiyet hukukundan kaynaklanan tekel hakkı sahibi olan ve yine Fransa'daki ilgili pazarda hakim durumda bulunan Pari Mutuel Urbain (PMU)⁵⁷ şirketine başvurarak, Fransa'daki yarışların görüntülerinin –Belçika pazarında kendisi tarafından kullanılabilmesi için- yayın hakkını talep etmiştir. Bu talebinin geri çevrilmesi üzerine Ladbroke, Komisyon'a başvurarak makul bir ücret karşılığında kendilerine verilmesini talep ettikleri telif haklarına ilişkin lisans başvurusunun PMU tarafından reddedilmesinin hakim durumun kötüye kullanılması niteliğinde olduğu iddiasında bulunmuştur.

Ladbroke, bu iddianın dayanağı olarak da talep edilen bu telif haklarının başka ülkelerde PMU tarafından bazı teşebbüslere bahşedilmiş olmasını, Belçika'daki rakiplerinden birine bu telif hakkının verileceğine ilişkin duyum alınmasını, dolayısı ile ortada ayrımcı bir uygulama olmasını ve objektif haklı bir sebebe dayanmadığını iddia ettikleri red cevabının Belçika pazarında makul bir telif ücreti karşılığında dahi olsa bu telif haklarını kullanarak çıkarmayı planladıkları yeni ürüne engel oluşturmasını göstermiştir. Her ne kadar Almanya gibi bazı ülkelerde bu görüntülerin telif haklarının başka teşebbüslere verildiği ve Belçika pazarında faaliyet gösteren bazı rakip şirketlere de davaya konu telif haklarının verileceği belirtilerek bu konuda ayrımcı bir uygulama yapıldığı iddiaları Ladbroke tarafından ortaya atıldıysa da dava

⁵⁶ Tierce Ladbroke SA.

⁵⁷ French Societies de Courses (Horse racing associations);
Pari Mutuel International SA.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

sırasında henüz Belçika sınırları içinde verilmiş böyle bir lisans olmaması sebebiyle bu iddialar yerinde bulunmamıştır⁵⁸.

Komisyon konuya ilişkin olarak yapmış olduğu inceleme sonucu verdiği kararında, Ladbroke'un başvurusunu reddetmiştir. Aynı konuda İlk Derece Mahkemesine Ladbroke tarafından yapılan başvuru da yerinde görülmeyle reddedilmiştir. Red sebepleri incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır. Şöyle ki, bahisler yarışlardan önce yapıldığından, yarış görüntülerinin sonradan Ladbroke tarafından yayınlanmasının esasen – asıl ticari iştigal konusunu oluşturan- ilgili yarışlar için yapılan bahisler üzerinde herhangi bir somut etkisi yoktur. Dolayısı ile de Ladbroke'un, bu yarış görüntülerini yarışlar bittikten sonra yayınlamasının Ladbroke'un iştigal ettiği ticari faaliyete esaslı bir etkisi bulunmamakta, onun ticari hayatının devamını engellememekte, dolayısı ile de ilgili pazardaki rekabeti bozmamaktadır. Kısacası, dava konusu görüntülerin somut olayda ticari faaliyetin devamı için zorunlu unsur teşkil ettiği söylenemez. Zira Ladbroke kararı incelenecek olursa lisans sahibi ile lisans talep eden teşebbüslerin aynı üye ülke sınırları içinde ve aynı ürün pazarında faaliyet göstermedikleri, başka bir ifade ile birbirlerine rakip olmadıkları, ayrıca hem lisans talep eden teşebbüsün, hem de lisans sahibi teşebbüsün faaliyet gösterdikleri pazarlarda hakim durumda buldukları da görülecektir. Yani Magill'de olduğu gibi hakim durumun alt pazara yayılarak ilgili alt pazarı kapatma gibi rekabeti engelleyici bir durum da söz konusu değildir. Diğer bir deyişle, lisans talebinin reddedilmesi sebebiyle Ladbroke, potansiyel müşteri talebinin bulunduğu yeni bir ürün ortaya koyma imkanını kaybetse dahi bu durum faaliyet gösterdiği ilgili pazarda asıl ticari iştigal konusunu devam ettirebilmesine engel olmayacaktır. Yine bu red eyleminin üye devletler arası ticareti olumsuz etkilemediği, –henüz Belçika'da faaliyet gösteren başka bir teşebbüse ilgili lisans hakları da verilmediğinden- Belçika pazarında faaliyet gösteren teşebbüsler arasında herhangi bir ayrımcılığa yol açmadığı da açıktır. Tüm bu koşullar birlikte değerlendirildiğinde, somut olayda lisans vermeyi reddetme eyleminin ilgili pazardaki rekabeti bozmadığı ortadadır⁵⁹.

58 Judgment of the Court of First Instance of 12 June 1997 in Case T-504/93: Tierce Ladbroke SA v. Commission, Case 97/C, 252/52, parag. 13-15, 158, 161-162, <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=103416&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=2266>

732 (Son Erişim Trh.4.7.2019)

59 Evrard, s. 12-13;

Korah, GUIDE, s.152;

Karaege, a.g.e. s.144-145;

Gürzumar, s. 140,141.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

Ladbroke kararı⁶⁰ ile Magill kararındaki zorunlu unsur doktrininin geniş yorumlanması yanılığısından dönülerek, Magill'in sui generis bir vaka olduğu, anlaşma özgürlüğü ve - özellikle fikri mülkiyet konusunda- mülkiyet hakkının dokunulmazlığı ilkeleri kapsamında bu doktrinin dar yorumlanacağı hususu zımnen de olsa vurgulanmıştır. Ladbroke kararının zorunlu lisanslama yükümlülüğünün uygulanabilmesi açısından Magill kararında ortaya koyulan koşullara ek olarak getirdiği en dikkat çekici yenilik, doktrinin somut olaya uygulanabilmesi için red eylemine konu olan lisansın talepte bulunan teşebbüsün ticari faaliyetlerinin devamı bakımından mutlaka esaslı bir zorunluluk arz etmesinin gerektiği şartıdır⁶¹.

1.2.6 ENS Kararı

Zorunlu unsur doktrininin ve zorunluluk kavramının dar yorumlanması gerektiği prensibi, devam eden süreçte zorunlu unsur doktrini kapsamında verilen kararlarda etkili olmaya devam etmiştir. Bu husus İlk Derece Mahkemesinin Eylül 1998 yılında almış olduğu European Night Service Ltd. (ENS) kararında⁶² da açıkça görülmektedir. Ayrıca bu karar metninde zorunlu unsur doktrinine açık atıfta bulunulması da Birlik hukuku bakımında önem arz etmektedir⁶³.

ENS kararı paragraf 191 ile, zorunlu unsur doktrininin uygulanabilmesi için öncelikle somut olayda Avrupa Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma madde 86⁶⁴'a göre, hakim durumun -rakiplerin esaslı bir unsura erişimlerinin engellenmek vasıtası ile- kötüye kullanımının tespit edilmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Yine paragraf 208'de, bir ürün ya da hizmetin zorunlu unsur olarak nitelendirilebilmesi için, gerçek veya potansiyel bir ikamesinin bulunmaması ya da bu unsurların katlanması imkansız büyük maliyetler veya çok uzun zaman gerektirmesi sebepleriyle mevcut ya da potansiyel rakipler tarafından elde edilebilmelerinin mümkün olmamasının gerektiği ifade edilmiştir. ENS vakasında, zorunlu

⁶⁰ Judgment of the Court of First Instance of 12 June 1997 in Case T-504/93: Tierce Ladbroke SA v. Commission, Case 97/C, 252/52, <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=103416&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3234679> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

⁶¹ James Killick, "IMS and Microsoft Judged in the Cold Light of IMS", **The Competition Law Review**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2004, s.28.

⁶² Joined cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 and T-388/94, European Night Services Ltd (ENS), Eurostar (UK) Ltd, formerly European Passenger Services Ltd (EPS), Union internationale des chemins de fer (UIC), NV Nederlandse Spoorwegen (NS) and Société nationale des chemins de fer français (SNCF) v Commission of the European Communities, 15.Sep. 1998, **ECR** II-3141, <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=44079&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3236278> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

⁶³ Judgment of the Court of First Instance (Second Chamber), 15.9.1998, in joined Cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 and T-388/94, parag. 190,191,202,203.

⁶⁴ Treaty Establishing the European Economic Community Article 86.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

unsur olduğu iddia edilen tren yolları, tünel ulaşımına elverişli özel nitelikli lokomotifler ve mürettebat ise bu unsurların başka yerlerden kiralanma veya satın alınma yolu ile temini mümkün olabileceğinden esaslı unsur niteliğinde görülmemişlerdir⁶⁵. Neticede mahkeme vermiş olduğu ENS kararı ile, Komisyon'un zorunlu unsura ilişkin yapmış olduğu genişletici yorumu yerinde görmeyerek reddetmiş ve zorunluluk kavramının daha dar yorumlanması gerektiğinin, ve somut olayda zorunlu unsur doktrininin uygulanmasına yer olmadığına altını bir kere daha çizmiştir⁶⁶. ENS kararının zorunlu unsurun belirlenmesi hususunda, konuya ilişkin diğer kararlardan farklı olarak zaman boyutunu da, yeni bir kriter olarak eklediği söylenebilir⁶⁷.

1.2.7 Oscar Bronner Kararı

ABAD, Oscar Bronner⁶⁸ davasında herhangi bir karşı oy olmadan oy birliği ile karara varmıştır⁶⁹. Bu kararın verilmesine sebep olan başvurunun temelinde yatan olayları şu şekilde özetleyebiliriz; Oscar Bronner⁷⁰, Avusturya'da "Der Standard" isimli gazetenin hazırlanması, yayınlanması ve dağıtımını da kapsayan günlük gazete pazarında faaliyette bulunan bir teşebbüstür ve 1994 yılı itibarı ile Avusturya günlük gazete pazarında %3,6 oranında satış ile %6 oranında da reklam payına sahiptir. Bu teşebbüs satışlarını arttırabilmek için bir evlere dağıtım şebekesine dahil olma ihtiyacındadır. Mediaprint⁷¹ ise yine Avusturya'daki günlük gazete pazarında "Neue Kronen" ve "Kurier" gazetelerinin hazırlanıp yayınlanması ve dağıtımını yaparak günlük gazete pazarında %46,8 dağıtım ve %42 reklam payı oranları ile hakim durumda bulunan bir teşebbüstür ve ülke çapındaki tek eve dağıtım ağının sahibidir⁷².

⁶⁵ Judgment of the Court of First Instance (Second Chamber), 15.9.1998, in joined Cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 and T-388/94, parag.197, 202, 207,210.

⁶⁶ Judgment of the Court of First Instance (Second Chamber), 15.9.1998, in joined Cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 and T-388/94, parag. 191,202-203,208-209,212,215-219,221, 234,236.

⁶⁷ Korah, GUIDE, s.152,153;

PRESS RELEASE No 55/98, regarding the Judgment of the Court of First Instance in Joined Cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 and T-388/94, The Court of First Instance Annuls the Commission's Decision Concerning the Agreement on the Night Rail Services Through the Channel Tunnel, <http://curia.europa.eu/en/actu/communiqués/cp98/cp9855en.htm> (Son Erişim Trh.4.7.2019);

⁶⁷ Judgment of the Court of First Instance (Second Chamber), 15.9.1998, in joined Cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 and T-388/94, parag.63-64;

Gürzumar, s. 145, 201.

⁶⁸ Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 26 November 1998, Oscar Bronner GmbH & Co. KG v Mesiaprint Zeitungs- und Zeitschriftenverlag GmbH & Co. KG, Mediaprint Zeitungsvertriebsgesellschaft mbH & Co. KG and Mediaprint Anzeigengesellschaft mbH & Co. KG, Case C-7/97, European Court Reports 1998 I-07791, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61997CJ0007&from=EN> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

⁶⁹ Korah, SCRIPTed, s.814.

⁷⁰ Oscar Bronner GmbH & Co.KG.

⁷¹ Mediaprint Zeitungs und Zeitschriftenverlag GmbH & Co. KG.

⁷² Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 26 November 1998, Oscar Bronner GmbH & Co. KG v Mesiaprint Zeitungs- und Zeitschriftenverlag GmbH & Co. KG, Mediaprint Zeitungsvertriebsgesellschaft mbH & Co. KG

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

Oscar Bronner, bu eve dağıtım açısından makul bir ücret karşılığında yararlanmak üzere Mediaprint'e başvurmuş, ancak bu talebi reddedilmiştir. Talebinin reddedilmesi üzerine Oscar Bronner tarafından yerel mahkemeye başvurulmuş, makul bir ücret karşılığında bu dağıtım ağına dahil olmasına mahkeme kararı ile izin verilmesi talep edilmiştir. Bu talebi alan yerel mahkeme konuyu bekletici mesele yaparak, ABAD'a başvurmuş ve Mediaprint'in talebi reddetmesinin bir hakim durumun kötüye kullanımı oluşturup oluşturmadığı sorusunu yöneltmiştir.

ABAD'a yapılan bu başvuruya ilişkin olarak verilen kararda, her ne kadar Oscar Bronner, Mediaprint ile aynı ilgili pazarda ticari faaliyette bulunan bir rakip teşebbüs olarak düşük tiraj oranı sebebiyle makul bir şekilde eve dağıtım şebekesi kuramayacak olsa da, gazete dağıtım yapmanın pek çok başka alternatif yolunun bulunduğu altı çizilmiştir. Gazete dağıtımının pek çok alternatif yollarının olması sebebiyle de Oscar Bronner ticari faaliyetlerini diğer yollardan birini kullanarak devam ettirebilecektir. Zira eve dağıtım şebekesi de dava konusu ticari faaliyetin devamında herhangi bir zorunluluk arz etmemektedir. Bu sebeplerle kararda, talebin Mediaprint tarafından reddedilmesinin, madde 102 kapsamında hakim durumun kötüye kullanımı oluşturmayacağına hükmedilmiştir⁷³.

106

Oscar Bronner kararı genel olarak incelendiğinde zorunlu unsur doktrininin somut olaya nasıl uygulanacağına ilişkin bir takım ek şartlar getirerek doktrinin uygulanmasını, anlaşma yapma yükümlülüğünün uygulanmasından farklılaştırdığını görmekteyiz. Zira anlaşma yapma yükümlülüğünün uygulanmasında, sadece hakim durumdaki teşebbüsün erişim talebini reddetmesi sonucu, rakibin ilgili pazardaki ticari faaliyetlerinin ve dolayısı ile de alt pazardaki tüm rekabetin engellenmesi şartları aranırken, zorunlu unsur doktrininin somut olaya uygulanabilmesi için bu koşullara ek olarak Oscar Bronner kararı ile zorunluluğa ilişkin başka bazı ek koşullara ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Şöyle ki; Oscar Bronner kararının getirdiği bu ek koşullara göre, zorunlu unsur doktrini uygulayabilmenin ilk şart, ilgili pazarda rekabet edebilmek için kaçınılmaz suretle gerekli olan, mevcut ya da potansiyel ikamesi bulunmayan, diğer bir ifade ile pratik ve ekonomik olarak makul koşullarda tedarik edilmesi veya çoğaltılması imkanının olmaması sebepleriyle ticari faaliyetlerin devamı için zorunlu unsur niteliğini taşıyan bir varlığın olmasının gerekliliğidir. Ayrıca bu varlığa, hakim durumda bulunan bir teşebbüs tarafından sahip olunması veya bizzat bu teşebbüs tarafından kontrol

and Mediaprint Anzeigengesellschaft mbH & Co. KG, Case C-7/97, European Court Reports 1998 I-07791, parag. 4.

⁷³ Evrard, s.16-17.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

ediliyor olması da gerekmektedir. İkinci şart ise bu zorunlu unsura erişim talebinin hakim durumdaki teşebbüs tarafından ticari olarak kabul edilebilir objektif haklı bir neden olmaksızın reddedilmesi ya da makul olmayan veya ayrımcı koşullar içeren şartlara bağlanarak erişimin dolayısı ile de talepte bulunan rakibin ticari faaliyetlerinin ve rekabetin engellenmesidir. Başka şekilde söylemek gerekirse, zorunlu unsur doktrininin uygulanabilmesi için unsurun talep eden lehine sadece bir rekabet avantajı sağlaması yeterli değildir. Aynı zamanda talepte bulunan teşebbüsün ilgili pazarda ticari faaliyetlerinin ve rekabetin kısıtlanmadan devamı için mutlak zorunluluk arz etmesi de gerekmektedir⁷⁴.

Lisans hakkı sahibi aleyhine zorunlu lisanslamaya hükmedilebilmesi için gerekli olan koşullar, Oscar Bronner kararı ile sistematikleştirilerek kümülatif olarak uygulanacak olan üçlü bir test (*Bronner tripartite test*) şeklinde sıralanmıştır⁷⁵. Bu teste göre (1) ilgili pazarda lisans talep edenin ticari faaliyetlerinin devamı için zorunluluk arz ettiği iddia edilen unsurun, sadece rekabet avantajı sağlaması yeterli değildir. Aynı zamanda bu unsurun tek olması, yani lisans talep eden için daha az avantajlı dahi olsa alternatiflerinin bulunmaması gerekir. Zira unsurun vazgeçilmez olmaması, alternatiflerinin bulunması, zorunlu lisanslama yükümlülüğünün sona ermesine neden olacaktır. Aksi durumun kabulü halinde, yani alternatifleri bulunabilecek bir unsura, tüm koşullar oluşmamasına rağmen bu doktrin kapsamında erişimin kolaylaştırılması halinde, hakim durumdaki teşebbüslerin bu tip unsurlar ve yenilikler için yatırım yapma güdülerine zarar verilirken, aynı zamanda da rakiplerinin bu unsura alternatifler üretme güdülerini de baltalanacaktır. Bu da kısa vadede rekabeti bir miktar artırsa bile, uzun vadede zarar verecektir⁷⁶. (2) Ayrıca bu unsura erişimin lisans vermeyi reddetme yolu ile engellenmesi sebebiyle ilgili pazardaki tüm rekabetin ortadan kalkması, (3) red eylemini haklı çıkarabilecek objektif haklı bir gerekçenin de olmaması gerekir⁷⁷. Özetle, zorunlu unsur doktrininin sadece alt pazardaki tüm rekabetin kapandığı istisnai hallerde uygulanacağı ve zorunluluk kavramının dar yorumlanması gerektiği prensibi, Oscar Bronner kararı ile açıkça ortaya konmuştur⁷⁸.

⁷⁴ Vander Bergh ve Camesasca, s.276-277;

Gürzumar, s. 144, 200,201.

⁷⁵ Derclaye, CRNE, s.61-63.

⁷⁶ Bishop ve Walker, s.328.

⁷⁷ Case C-7/97, Oscar Bronner GmbH & Co KG v. Mediaprint Zeitungs und Zeitschriftenverlag GmbH & Co KG [1998] ECR I-7791, paragraf 41.

⁷⁸ Case C-7/97, Oscar Bronner GmbH & Co KG v. Mediaprint Zeitungs und Zeitschriftenverlag GmbH & Co KG [1998] ECR I-7791, paragraf 26-27, 37-38, 43-44, 47-48.

1.2.8 IMS Kararı

Bir Alman şirketi olan International Marketing Services Health Inc. (IMS), Almanya'daki toptan satış depolarından ve eczanelerden aldığı bölgesel ilaç satış verilerini, yine kendisi tarafından geliştirilen "1860 Brick Structure (*Bausteinstruktur*)" adındaki bir bilgisayar programı vasıtasıyla analiz ederek elde ettiği bölgesel satış raporlarını, bu raporlara dayanarak Almanya pazarı için üretim, satış ve teşvik politikaları oluşturmak üzere kullanan ilaç firmalarına satmaktadır. "1860 Brick Structure" programı ise lisanslı olup, ilgili pazarda hakim durumda bulunan IMS şirketi lehine Alman fikri mülkiyet hukuku uyarınca korunmaktadır. Ayrıca bu korumaya paralel olarak, hem "1860 Brick Structure" programının izinsiz kullanımı, hem de buna benzer bazı programların geliştirilip ilgili pazardaki rakipler tarafından kullanılması IMS şirketinin yapmış olduğu başvuruya binaen Alman mahkemelerinden alınan tedbir kararı ile engellenmiştir⁷⁹.

National Data Corporation Health Information Services (NDC) şirketi, Almanya pazarındaki müşteriler tarafından ilgili raporların güvenilirliği konusunda olmazsa olmaz bir unsur olarak genel kabul gören ve IMS adına lisanslı olan bu programı, makul bir ücret karşılığında kullanmak istemekteyse de bu talebi IMS tarafından reddedilmiştir. Bu gelişmeler üzerine NDC, konuyu Komisyon'a taşıyarak, IMS'in lisans vermeyi reddederek kendi lisanslı programının izinsiz kullanımı ile birlikte kendisinininki ile benzer programların kullanımlarını da sahip olduğu fikri mülkiyet hakkı kapsamında engellemesinin hakim durumun kötüye kullanımını oluşturduğunu, ilgili pazardaki müşterilerin dava konusu patentli programla elde edilen bilgileri satın alma konusunda aşırı duyarlı olduklarını, dolayısı ile bu programa erişimin engellenmesi halinde teknik ve ekonomik olarak ilgili pazarda rekabet etme şanslarının bulunmadığını, bu durumun süreç içinde ilgili pazarın rekabete tamamen kapanması sonucunu doğuracağını iddia etmiştir⁸⁰.

NDC'nin bu iddiasına karşılık Komisyon verdiği ilk kararda⁸¹, hakim durumunu kötüye kullandığını belirttiği IMS aleyhine zorunlu lisansa hükmetmiştir. Bunun üzerine IMS, ilk derece mahkemesine başvurarak Komisyon'un bu kararının kaldırılmasını talep etmiştir⁸². İlk

⁷⁹ Gürzumar, s. 126,127.

⁸⁰ Haris Apostolopoulos, "Refusal-to Deal Cases If IP Rights at the Aftermarket in the US and EU Law: Converging of Both Law Systems Through Speaking the Same Language of Law and Economics", **Chicago-Kent, Journal of International and Comparative Law**, Cilt: 7, 2007, s.171.

⁸¹ Case D3/38.044, IMS Health/NDC Health, Commission's Decision 2002/165/CE (03.07.2001) **OJ L 59/18**, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002D0165&from=EN> (Son Erişim Trh.4.7.2019) s.47-48.

⁸² Derclaye, IMS, s. 399.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

derece mahkemesi de özellikle NDC'nin IMS'e ait bu lisansı kullanarak yeni bir ürün ortaya koymayacağı düşünüldüğünde somut olayda zorunlu lisansa hükmedilmesinin zorunlu unsur doktrininin geniş yorumlanmasına, böylece de fikri mülkiyet hukuku tarafından korunan haklara –rekabet kuralları denetimi ile hedeflenen amaç aşılarak- çok fazla müdahale edileceği gerekçesi ile Komisyon'un ilgili kararının uygulanmasını askıya alıp konuyu “bekletici mesele” yaparak ABAD'a başvurmuştur.

ABAD'ın bu konudaki kararının açıklanmasından hemen önce Komisyon bu kez zorunlu lisans verilmesine ilişkin ilk kararından dönmüştür⁸³. Zira her ne kadar somut olayda, IMS'in ilgili pazarda hakim durumda bulunduğu konusunda kuşku yoksa da tarafların aynı üye ülke ve aynı ürün pazarında ticari faaliyette bulunacak olmaları sebebiyle, IMS'in hakim durumunu -lisans vermeyi reddetme yolu ile- alt pazara yaymaya çalışma ve dolayısı ile de alt pazara yeni rakiplerin girişini engelleyerek, bu pazarı kendi lehine kapatma ihtimali olmadığı gibi, NDC'nin de potansiyel müşteri talebi bulunan bir konuda yeni bir ürün çıkarma çabası da yoktur. Tüm bu hususlar birlikte göz önüne alındığında hakim durumda bile olsa bir teşebbüsü kendisi ile aynı pazarda, aynı ürün ile rekabet edecek bir rakibine sahip olduğu fikri mülkiyet hakkını zorunlu lisanslama yolu ile vermeye zorlamanın, rekabet hukukunun zorunlu lisanslamaya ilişkin olan kastını aştığı da açıktır. Anılan hususların, Komisyonun davaya ilişkin almış olduğu ilk kararından dönmesinde etkili olduğu söylenebilir.

ABAD'ın konuya ilişkin verdiği nihai karara dönecek olursak, ABAD, IMS uyuşmazlığına ilişkin, zorunlu unsur doktrininin somut olaya nasıl uygulanması gerektiğine yönelik olarak yol gösterici bir nitelik taşıyan 29.Nisan.2004 tarihli kararında⁸⁴, Magill ve Oscar Bronner kararlarını sentezleyerek lisans vermeyi reddetmenin hangi şartlar altında hakim durumun kötüye kullanımını oluşturabileceğine ilişkin koşulları daha net bir şekilde ortaya koymuştur⁸⁵. Bu karara göre, hakim durumdaki bir lisans sahibinin lisans vermeyi reddetmesinin madde 102 kapsamında kötüye kullanım sayılıp sayılmayacağına ilişkin olarak hüküm kurarken

⁸³ Case D3/38.044, IMS Health/NDC Health, Commission's Decision 2003/741/EC (13.08.2003) OJ L 268/69.

⁸⁴ Judgment of the Court (Fifth Chamber) in Case C-418/01, IMS Health GmbH & Co OHG v. NDC Health GmbH & Co KG [2004] ECJ 166, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1542097822885&uri=CELEX:62001CJ0418> (Son Erişim Trh.4.7.2019).

⁸⁵ Şahin Yavuz, “Avrupa Topluluğu Rekabet Hukukunda Fikri Mülkiyetin Zorunlu Lisanslaması: IMS Davası ve Bazı Yanılsamalar”, Rekabet Kurumu Rekabet Dergisi, Sayı: 22, <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT%2FDocuments%2FRekabet%2BDergisi%2Fdergi22.pdf> (Son Erişim Trh.4.7.2019), paragraf V.c.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

yerel mahkemenin somut olayda kümülatif olarak araması gereken uygulama koşulları şunlardır⁸⁶:

- Alt pazardaki rekabeti önlemek amacıyla lisans vermenin reddedilmesiyle lisans sahibinin kendisinin üretmediği ancak mevcut ya da potansiyel tüketici talebinin olduğu yeni bir ürünün, ortaya çıkmasının engellenmesi.
- Tüketici zararına alt pazardaki tüm rekabetin engellenmesi sonucu alt pazarın kapatılarak gelişimine izin verilmemesi.
- Lisans vermeyi reddetmeye ilişkin olarak herhangi bir objektif haklı sebep ortaya konulamaması.

ABAD'ın IMS kararı ile ortaya konulan bu koşullar, birbirinin alternatifi olmadığından zorunlu lisansa hükmedilebilmesi için somut olayda tüm bu koşulların mutlaka bir arada gerçekleşmiş olması şartı aranır⁸⁷. IMS kararı, hakim durumdaki teşebbüslerin sahip oldukları fikri mülkiyet haklarını, belli koşulların gerçekleşmesi şartıyla üçüncü şahıslara zorunlu lisans verme yükümlülüklerine ilişkin olarak Komisyon'un nihai yaklaşımını belirlemesi bakımından önemlidir⁸⁸. Başka bir ifade ile, IMS kararı, Renault, Volvo, Magill ve Ladbroke kararlarının gözden geçirilip tekrardan yorumlanarak fikri mülkiyet haklarının zorunlu lisanslaması konusunda yeni bir yol haritası oluşturması bakımından büyük önem taşır⁸⁹.

1.2.9 Microsoft Kararı⁹⁰

On yılı aşan çekişmeli süreci göz önüne alındığında, Komisyon'un zorunlu lisanslamaya ilişkin olarak vermiş olduğu en meşhur kararlarından bir olan Microsoft kararının detaylarına geçmeden önce uyuşmazlığa taraf olan teşebbüslere kısaca değinmek yerinde olacaktır. Microsoft Corporation şirketi, çeşitli bilgi işlem cihazları için lisanslı yazılım ürünleri üreten

⁸⁶ Judgment of the Court (Fifth Chamber) in Case C-418/01, IMS Health GmbH & Co OHG v. NDC Health GmbH & Co KG [2004] **ECJ** 166, parag.53;

Damien Geradin, "Limiting the Scope of Article 82 of the EC Treaty: What can the EU learn from the US Supreme Court's Judgment In Trinko in the Wake of Microsoft, IMS and Deutsche Telekom?", **Common Market Law Review**, 2005, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=617263 (Son Erişim Trh.4.7.2019), s.8.

⁸⁷ Derclaye, IMS, s.401.

⁸⁸ David W. Hull, James R. Atwood, James B. Perine, "Intellectual Property: Compulsory Licensing", **The European Antitrust Review**, 2002, <http://www.ftc.gov/opp/intellect/020522hulldoc.pdf> (Son Erişim Trh.3.8.2014) s. 36.

⁸⁹ Derclaye, IMS, s.398-400.

⁹⁰ Judgment of the Court of First Instance (Grand Chamber) in Case T-201/04, Microsoft v. Commission, 17.09.2007, http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=62940&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&oc_c=first&part=1&cid=3252591 (Son Erişim Trh.4.7.2019).

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

ve merkezi Amerika Birleşik Devletlerinde bulunan bir teşebbüstür. Ağ depolama sistemleri için bilgi işlem altyapı çözümleri, destek hizmetleri, mesleki hizmetler ve eğitim hizmetleri sunan ve ilgili uyuşmazlıkta şikayetçi taraf olan Sun Microsystems Inc isimli teşebbüsün de merkezi Amerika Birleşik Devletlerinde bulunmaktadır⁹¹. Her iki teşebbüs de bilgi işlem sistemlerine ilişkin çeşitli pazarlarda dünya çapında ticari faaliyette bulunmaktadır.

Sun Microsystems, 10.12.1998 tarihinde Microsoft aleyhine Komisyon'a yaptığı başvuruda, Microsoft'un kendisinin ürettiği ve bunlara ait tüm lisans haklarını da elinde tuttuğu, "kişisel bilgisayarlar için işletim sistemlerine (*personal computer operating systems*)" ilişkin ilgili pazarda hakim durumda bulunduğunu ve bu hakim durumunu, "iş grubu bilgisayarlar için işletim sistemleri (*work group server operating systems*)" ile "kişisel bilgisayarlar için işletim sistemleri" nin birbirlerine bağlanarak birlikte çalışabilmeleri bakımından zorunlu bulunan ve yine her türlü hakkının Microsoft'a ait olduğu "birlikte çalışabilirliğe (*interoperability*)" ilişkin bilgileri, Sun Microsystem'in kendisinin de dahil olduğu "iş grubu bilgisayarlar için işletim sistemleri" pazarında faaliyet gösteren rakiplerine sağlamaktan kaçınarak hakim durumunu kötüye kullandığını iddia etmiştir⁹². Diğer bir deyişle, bu davada Microsoft'un, hem "kişisel bilgisayarlar için işletim sistemleri" pazarında hakim durumda bulunması, hem de kişisel ve iş grubu bilgisayar sistemlerinin "birlikte çalışabilirliğine" ilişkin kendisine ait bilgileri elinde tutup, Sun Microsystems gibi iş grubu bilgisayar sistemleri üreticilerine bu bilgileri sağlamaktan kaçınma veya ayrımcı koşullar içeren bağlama anlaşmaları yapma suretiyle, ilgili pazarda rekabeti engellemesi ve dolayısı ile de kişisel bilgisayar sistemleri pazarındaki hakim durumunu, iş grubu bilgisayar sistemleri pazarına yaymaya çalışması sebebiyle hakim durumunu kötüye kullandığı ileri sürülmüştür⁹³. Yine "birlikte çalışabilirliğe" ilişkin bilgilerin -Microsoft'tan karşılanamadığı takdirde- başka herhangi bir ikamesi de bulunmadığından, bu bilgilerin "iş grubu bilgisayarlar için işletim sistemleri" pazarında faaliyet gösteren rakiplerin ticari faaliyetlerine devam edebilmeleri bakımından zorunlu unsur teşkil ettiği, şikayetçi Sun Microsystems tarafından, ileri sürülmüştür.

⁹¹ Commission Decision of 24.03.2004 relating to a proceeding under Article 82 of the EC Treaty (Case COMP/C-3/37.792 Microsoft), http://ec.europa.eu/competition/antitrust/cases/dec_docs/37792/37792_4177_1.pdf (Son Erişim Trh.4.7.2019), paragraf 1-2; Tudor, p.243.

⁹² Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final, parag. 3; Judgment of the Court of First Instance (Grand Chamber) in Case T-201/04, parag. 7.

⁹³ Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final, parag. 545; Anderman ve Schmidt, s.65-66; Gürzumar, s. 179,180.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

Microsoft ise somut olaya ilişkin olarak yapmış olduğu savunmada, kendilerinden talep edilen bilgilerin teminini reddetmelerinin temelinde bazı objektif haklı sebeplerin olduğunu ileri sürerek, bu sebepleri şu şekilde açıklamıştır; Bilgilerin temin edilmesinin, rakipleri tarafından teknolojilerinin taklit edilmesini kolaylaştıracağını ve bu durumun da kendilerinin yenilik yapma güdüsünü azaltacağı iddiasında bulunmuşlardır⁹⁴.

İleri sürülen iddialar ve yapılan karşı savunma üzerine Komisyon'un başlattığı detaylı araştırma ve incelemeler sonucunda, Microsoft'un hakim durumunu kötüye kullandığına⁹⁵, sadece Sun Microsystems'a değil, bu pazarda faaliyet gösteren ve bireysel bilgisayarlar ile iş grubu bilgisayarların birlikte çalışabilmeleri için gerekli olan bu bilgileri, talep eden her teşebbüse, makul şartlarda ve belli bir ücret karşılığı, sözleşme koşullarında herhangi bir ayrımcılık yapmadan vermesi gerektiğine hükmedilmiştir. Ayrıca Microsoft aleyhine – neredeyse 500 milyon Avro'yu bulan miktarda⁹⁶ - o güne kadar kesilmiş en büyük para cezası da verilerek, Microsoft'un ilgili karara uyup uymadığının denetlenmesine hükmedilmiştir⁹⁷. Yine bu incelemeler sırasında haklı sebeplerin var olup olmadığına ilişkin yapılan “denge testi (*balancing test*)” sonucunda, Microsoft'un bu davranışını kötüye kullanım sınırları dışına çıkarabilecek herhangi bir objektif haklı sebep bulunmadığı da açıklanmıştır⁹⁸. Tüm bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde Microsoft kararı ile kararın lafzında açıkça belirtilmese de zımni olarak zorunlu lisansa hükmedildiği söylenebilir⁹⁹.

Komisyonun bu karara varmasına sebep olan gerekçeler incelendiğinde; Microsoft'un “kişisel bilgisayarlar için işletim sistemleri” pazarında %90'lık pazar payı ile hakim durumda bulunması nedeniyle ilgili ürünlerin yaygınlık oranının yüksekliğini, buna bağlı olarak tüketicilerin kişisel işletim sistemlerini seçerken Microsoft'un ürünlerini yoğun olarak tercih etmelerini, yine tüketiciler açısından bakıldığında “kişisel bilgisayarlar için işletim sistemleri” ile “iş grubu bilgisayarlar için işletim sistemleri” arasında “birlikte çalışabilirliğin” sağlanmasının olmazsa olmaz bir ihtiyaç olmasını –diğer bir deyişle, dolaylı ağ etkilerinin önemini-, müşteri bağlılığının yüksek olması, öğrenme ve değiştirme maliyetleri sebebiyle

⁹⁴ Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final, parag.714.

⁹⁵ Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final, parag.791.

⁹⁶ Judgment of the Court of First Instance (Grand Chamber) in Case T-201/04, parag. 46; Net tutar 46. Paragrafta belirtildiği gibi, 497.196.304 Avro'dur.

⁹⁷ Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final; Korah, GUIDE, s.155.

⁹⁸Steven Anderman, “Does the Microsoft Case Offer a New Paradigm for the ‘Exceptional Circumstances’ Test and Compulsory Copyright Licenses under EC Competition Law?”, **Competition Law Review**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2004, s.20.

⁹⁹ Gürzumar, s.134.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

Microsoft lehine ilgili kişisel bilgisayarlar için işletim sistemleri pazarına giriş engellerinin bulunmasını, ilgili bilgilerin talep eden teşebbüslere verilmeyerek bir pazardaki hakim durumunu diğer pazara yaymak suretiyle Microsoft'un hakim durumunu kötüye kullanmasını ve bunun bir sonucu olarak ortaya çıkan tekelleşme neticesinde de tüketici yararı ile sürdürülebilir teknolojik ilerlemenin yara alması nedeniyle kamu yararının zarar görmesini, ilgili karara dayanak teşkil eden önemli sebepler arasında sayabiliriz¹⁰⁰.

Komisyon'un ve Büyük Daire (*Grand Chamber*)'nin kararlarında da açıkça belirtildiği gibi, Microsoft, önceleri sadece "Kişisel bilgisayarlar için işletim sistemleri" pazarına yoğunlaşarak "iş grubu bilgisayarlar için işletim sistemleri" pazarında faaliyet gösteren rakip teşebbüslere "birlikte çalışabilirliğin" sağlanabilmesi için sadece kendisinden temin edilebilen bilgilerin aktarılması hususunda uyumlu davranmıştır. Ancak zamanla faaliyet alanını, "iş grubu bilgisayarlar için işletim sistemleri" pazarına da kaydırıp rakiplerine "birlikte çalışabilirliğe" ilişkin bilgileri vermeyi keserek ve kişisel bilgisayarlara ilişkin hakim durumunu, iş grubu pazarına yayıp, bu pazarı kendisi lehine kapatma çabası içinde bulunduğundan, somut olayda hakim durumunu kötüye kullandığı tespit edilmiştir. Bir başka ifade ile, Microsoft bir pazardaki rekabet avantajını ve pazar gücünü kullanıp ara işlerliğe ilişkin bilgileri, diğer pazardaki rakiplerine vermeyi reddederek, bu pazardaki hakim durumunu, diğer pazara aktarıp bu pazardaki rekabeti engellemek suretiyle bu yeni pazardaki payını da zaman içinde kabul edilemez bir şekilde yükseltmiştir¹⁰¹. Kısacası, Microsoft'un "birlikte çalışabilirliğe" ilişkin bilgilerin sağlanmasının reddi davranışı, -bu bilgilerin ikamelerinin olmaması ve rakiplerin ilgili pazardaki ticari faaliyetlerinin devamı için zorunluluk arz etmeleri sebepleriyle- ilgili pazardaki rekabeti tamamen ortadan kaldıracak şekilde tehlikeli bulunmuştur.

Rekabetin ortadan kalkması, ilgili pazarda tekelleşmeye sebep olma, tüketici seçeneklerinin azalması, fiyatların yükselmesi, teknik ilerleme ve yeniliklerin durması ve neticede de sosyal refahın azalması riskini beraberinde getirecektir. Bu da özellikle teknik ilerleme ve yeniliklerin durması ile sosyal refah kaybı bağlamında kamu yararına aykırılık nihai sonucunu doğuracaktır¹⁰². Her ne kadar tıpkı diğer mülkiyet hakları gibi, fikri mülkiyet haklarının da

¹⁰⁰ Korah, GUIDE, s.177,178.

¹⁰¹ Judgment of the Court of First Instance (Grand Chamber), in Case T-201/04, 2007, parag.30,36,41; Bishop ve Walker, s.327.

¹⁰² Killick, s.37;

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

genel kurallar çerçevesinde korunması esassa da, bu haklar kamu yararı çerçevesinde -hakkın özü korunmak suretiyle- ve istisnai hallerde sınırlandırılabilir. Bu bağlamda fikri mülkiyet hakları da dahil olmak üzere hiçbir hakkın, kamu yararına aykırı kullanılmayacağı düşünüldüğünde, Komisyon'un vermiş olduğu bu kararın, neticede –zımnem- zorunlu lisans verilmesine ve dolayısı ile de fikri mülkiyet haklarının kısıtlanmasına yol açsa da hukuki anlamda meşru temellere dayandığı söylenebilir. Zira bu kararda hakkın varlığı ve özü korunarak bilgilerin rakiplere sunulmasında, Microsoft'un makul ve ayrımcı olmayan koşullar ileri sürebileceğinin de altı çizilmiştir¹⁰³. Microsoft kararında “zorunlu lisans” terimini açıkça kullanmak yerine “tedarik emri (*Order to supply*)” ibaresi tercih edilse de –kararın ve kararda altı çizilen vakaların¹⁰⁴ geneli incelendiğinde- verilen nihai kararın bir fikri mülkiyet hakkının zorunlu lisanslamasına ilişkin olduğundan şüphe yoktur¹⁰⁵.

Hakim durumun kötüye kullanılması sonucu zorunlu lisanslamaya hükmedilirken –rekabet hukukunun ve dolayısı ile de madde 102'nin nihai amacının rakipleri değil, rekabeti korumak olduğu da göz önüne alınarak¹⁰⁶- somut olayın ve ilgili pazarın özelliklerinin birlikte değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Zira bir pazardaki rekabet ortamı için olumlu sonuçlar getirebilecek bir karar, bir başka pazar için –özellikle uzun vadede- negatif etki doğurabilecektir. Bu görüş doğrultusunda yüksek teknolojiye ilişkin büyük ar-ge yatırımları gerektiren pazarlarda, yenilik yapma güdüsünün korunması ve artırılması hedefine yönelik olarak, lisans hakkı sahiplerinin yenilik ve buluşlara ilişkin sarf etmiş oldukları emek ve yatırımın karşılığını alma hakları ile rekabetin korunması arasındaki hassas dengenin korunması ve verilecek kararlarda bu hususun göz ardı edilmemesi yerinde olacaktır. Aksi bir uygulama halinde yenilik yapma güdüsü olumsuz etkilenebileceğinden bu durum uzun vadede tüketici refahının da negatif anlamda etkilenmesine yol açabilecektir¹⁰⁷. Microsoft kararına yönelik olarak bu açıdan pek çok eleştiri getirilse de tüm koşullar birlikte değerlendirildiğinde bu karara ulaşılırken, yenilik yapma güdüsü ile rekabetin korunması arasındaki hassas dengenin bozulmamasına özen gösterildiği söylenebilir.

<http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT/Documents/Etkinlik+Kitabi/etkinlikkitap25.pdf> (Son Erişim Trh.4.7.2019), s.41-42,52-54,59-60.

¹⁰³ Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final, parag. 274,1006.

¹⁰⁴ Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final, parag. 548-550.

¹⁰⁵ Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final, parag. 729,783,998,1003,1005; Gürzumar, s. 183.

¹⁰⁶ Bishop ve Walker, s.334,337.

¹⁰⁷ Opi, s.469-470;

Commission Decision of 24.03.2004, Microsoft, C(2004) 900 final, parag. 729, 783.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

2. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Avrupa Birliği hukukunda zorunlu unsur doktrininin varoluş çabası ve uygulama koşulları, bu makale çalışmasında detaylı bir şekilde açıklanmaya çalışılarak, aşağıdaki tablolarda özetlenen, somut olaylar kapsamında Komisyon ve ABAD'ın ortaya koydukları kararlar doğrultusunda şekillenmiştir. Diğer bir ifade ile, bu uzun ve çetrefilli evrim sürecinde, Birlik kurumları, zorunlu unsur doktrininin adını kararlarında çoğu zaman açıkça zikretmeseler de, uygulamada adım adım doktrinin somut olaya uygulanmasına ilişkin koşulları belirleyen kararlar vermişlerdir.

Tablo.1: Hakim durumun kötüye kullanıldığı tespit edilmiş kararlar

VAKA	ZORUNLU UNSUR İDDİASININ KONUSU	Hakim Durumun Kötüye Kullanılması (HDKK)	SONUÇ Zorunlu Unsur Doktrini (ZUD)
Commercial Solvents	Hammadde Tedariki	HDKK tespit edildi.	ZUD fiilen uygulanarak, anlaşma yapma yükümlülüğü getirildi, idari para cezası kesildi.
Sealink (Holyhead)	Alt yapı tedariki (Holyhead Limanı)	HDKK tespit edildi.	ZUD fiilen uygulanarak, ayrımcı olmayan koşullarda anlaşma yapma yükümlülüğü getirildi.
Magill	Fikri Mülkiyet (Yayın akışları üzerindeki telif hakkı)	HDKK tespit edildi.	ZUD fiilen uygulanarak, zorunlu lisanslama yükümlülüğü getirildi.
Microsoft	Fikri Mülkiyet (Birlikte çalışabilirliğe ilişkin lisanslı yazılım)	HDKK tespit edildi.	ZUD uygulanarak, zorunlu lisanslama yükümlülüğü getirildi.

Doktrinin uygulama koşullarının belirmeye başladığı ilk dönemlerde, verilen kararlar genelde doktrinin geniş yorumlanması sebebiyle mülkiyet haklarına gereksiz müdahalelerin gerçekleşebileceği ve bu durumun da hakim durumdaki teşebbüslerin büyük, emek, zaman ve kaynak harcayarak ortaya koydukları –ve bu doktrin kapsamında esaslı unsur teşkil ettiği ileri sürülen- unsurlara yatırım yapma güdülerini olumsuz etkileyeceği şeklinde eleştirilmiştir. Ancak Komisyon ve ABAD ilerleyen zamanlarda, somut olaylar kapsamında ortaya koydukları çeşitli kararlar ile, zorunlu unsur doktrininin dar yorumlanarak ancak çok istisnai hallerde uygulanabileceğinin altını çizmişlerdir.

ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ

Tablo.2: Hakim durumun kötüye kullanıldığı tespit edilmemiş kararlar

VAKA	ZORUNLU UNSUR İDDİASININ KONUSU	Hakim Durumun Kötüye Kullanılması (HDKK)	SONUÇ Zorunlu Unsur Doktrini (ZUD)
Volvo v. Erik Veng	Fikri Mülkiyet (Tescilli tasarım)	HDKK tespit edilmedi.	ZUD kapsamında anlaşma yapma yükümlülüğü getirilemez.
Ladbroke	Fikri Mülkiyet (görüntüler üzerinde telif hakkı)	HDKK tespit edilmedi.	ZUD kapsamında anlaşma yapma yükümlülüğü getirilemez.
ENS	Alt yapı tedariki (tren yolu, vagon, mürettebat)	HDKK tespit edilmedi.	ZUD kapsamında anlaşma yapma yükümlülüğü getirilemez.
Oscar Bronner	Alt yapı tedariki (evlere gazete dağıtım kanalı)	HDKK tespit edilmedi.	ZUD kapsamında anlaşma yapma yükümlülüğü getirilemez.
IMS	Fikri Mülkiyet (lisanslı bilgisayar programı)	HDKK tespit edilmedi.	ZUD kapsamında anlaşma yapma yükümlülüğü getirilemez.

Özellikle Oscar Bronner kararı kapsamında ortaya konan ve “Bronner Tripartite Testi” olarak anılan üçlü test, zorunlu unsur doktrininin uygulanabilmesi için somut olayda mutlaka kümülatif olarak aranması gereken uygulama koşullarını açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir. Oscar Bronner kararı ile çizilen yol haritası, daha sonra Komisyon ve ABAD’ın zorunlu unsur doktrinine ilişkin vakalarda, hakim durumdaki teşebbüslerin mülkiyet haklarını kullanırlarken, hakim durumlarını kötüye kullanıp kullanmadıklarının tespiti ile doktrinin, somut olaya nasıl ve ne kapsamda uygulanabileceği bağlamında beliren tereddütlerin ortadan kaldırılmasını sağlayarak daha sağlıklı kararlar alınabilmesine vesile olmuştur.

3. KAYNAKÇA

Ali Demiröz, “Sözleşme Yapmayı Reddetme Bağlamında Hakim Durumdaki Teşebbüslere Getirilen Yükümlülüklerin Sınırları”, Rekabet Kurumu, Erciyes Üniversitesi, 2009

Ali A.Massadeh, The Essential Facilities Doctrine Under Scrutiny: EU and US Perspective, UEA Law School, Working Paper Series, 2011, ISSN 1754-5218, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1738326

Christopher Stothers, Parallel Trade in Europe: Intellectual Property, Competition and Regulatory Law, Hart publishing, Oxford, 2007

Damien Geradin, “Limiting the Scope of Article 82 of the EC Treaty: What can the EU learn from the US Supreme Court’s Judgment In Trinko in the Wake of Microsoft, IMS and Deutsche

**ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA
BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ**

Telekom?”, **Common Market Law Review**, 2005,
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=617263

David W. Hull, James R. Atwood, James B. Perine, “Intellectual Property: Compulsory Licensing”, **The European Antitrust Review**, 2002,
<http://www.ftc.gov/opp/intellect/020522hulldoc.pdf>

Dimitrijs Nemirovskis, “Mandatory Dealing in the Eurpoen Union Law: The way of Thorns”, **International University Audentes Student Law Journal, ELSA SPEL**, Cilt: 1, 2005

Erika Szyszczak, “Controlling Dominance in European Markets”, **Fordham International Law Journal**, Berkeley Electronic Press, Cilt: 33, Sayı: 6, 2011

Estelle Derclaye, “The IMS Health Decision: A Triple Victory”, (IMS), **World Competition**, Cilt:27, Sayı: 3, 2004

Estelle Derclaye, “Abuse of a Dominant Position and Intellectual Property Rights: A Suggestion to Reconcile the Community Courts Case Law”, **Competition, Regulation and the New Economy** (CRNE) (Ed. Cosmo Graham ve Fiona Smith), Hart Publishing, Oregon, USA, 2004

Haris Apostolopoulos, “Refusal-to Deal Cases If IP Rights at the Aftermarket in the US and EU Law: Converging of Both Law Systems Through Speaking the Same Language of Law and Economics”, **Chicago-Kent, Journal of International and Comparative Law**, Cilt: 7, 2007

Ian S. Forrester, “Compulsory Licensing In Europe: A Rare Cure To Aberrant National Intellectual Property Rights?”, Department of Justice/Federal Trade Commission Hearings, Competition and Intellectual Property Law and Policy in the Knowledge Based Economy: Comparative Law Topics, Great Hall, Department of Justice, 22 May 2002,
http://www.whitecase.com/Publications/Detail.aspx?publication=241#.U96PVfl_uSo

James Killick, “IMS and Microsoft Judged in the Cold Light of IMS”, **The Competition Law Review**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2004

James Turney, “Defining the Limits of the EU Essential Facilities Doctrine on Intellectual Property Rights: The Primacy of Securing Optimal Innovation”, **Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2005

Jarrold Tudor, Compulsory Licensing in the European Union, *Geo. Mason Journal Int’L Com. Law*, Vol.4, Issue. 2, 2012, pp.222-258

**ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA
BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ**

Jonathan S.Wolfe, Richard Montauk, “Anti-trust in the European Economic Community: An Analysis of Recent Developments in the Court of Justice”, **Santa Clara Law Review**, Cilt: 18, Sayı: 2, 1978

Marjolein Tapking, **Refusal to Supply Customers Under Article 82 EC**, (Master Tezi), Université de Genève, Faculté de Droit, 2008, <https://studylib.net/doc/8897540/refusal-to-supply-customers-under-article-82-ec>

Mustafa Ateş, “Fikri Mülkiyet Koruması ve Rekabet Hukuku Taslak Tebliği”, **Rekabet Kurumu ve Erciyes Üniversitesi İşbirliği ile Rekabet Hukukunda Güncel Gelişmeler Sempozyumu – VII**, Erciyes Üniversitesi ve Rekabet Kurulu, Kayseri, 17-18.04.2009, <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT/Documents/Etkinlik+Kitabı/etkinlikkitap25.pdf>

Osman Berat Gürzumar, **Zorunlu Unsur Doktrinine Dayalı Sözleşme Yapma Yükümlülüğü**, Seçkin, Ankara, 2006

Özge Karaege, Fikri Mülkiyet Hukukunda Esaslı Unsur Doktrini, DEU Doktora Tez Çalışması, 2009,

<http://acikerisim.deu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/12259/231384.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Roger J. Vander Bergh, Peter D. Camesasca, **European Competition Law and Economics: A Comparative Perspective**, Intersentia – Hart, Oxford, 2001

Sebastian J. Evrard, Essential Facilities in the European Union: Bronner and Beyond, *Columbia Journal of European Law*, Vol.10, Issue. 3, 2004, <https://www.jonesday.com/files/Publication/e2d79ea9-8440-49e6-a879-c834f4b0b557/Presentation/PublicationAttachment/9cf89b02-295b-43cf-8a00-3cbea13a85bf/Article%20essential%20facilities.pdf>

Serdar Nart, “Rekabetin Korunması Kapsamında Fikri ve Sınai Hakların Sınırları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:11, Sayı:1, 2009

Sergio Baches Opi, “The Application of the Essential Facilities Doctrine to Intellectual Property Licensing in the European Union and the United States: Are Intellectual Property Rights Still Sacrosanct?”, **Fordham Intellectual Property, Media and Entertainment Law Journal**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2001

Sigfrido M. Ramirez Perez ve Sebastian van de Scheur, “The Evolution of the Law on Article 85 and 86 EEC (Articles 101 and 102 TFEU): Ordoliberalism and its Keynesian Challenge”,

**ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA
BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ**

The Historical Foundations of EU Competition Law (Ed. Kiran Klaus Patel, Heike Schweitzer), Oxford, 2013

Simon Bishop, Mike Walker, **The Economics of EC Competition Law: Concepts, Application and Measurement**, Sweet & Maxwell, United Kingdom, 2010

Steven Anderman ve Hedvig Schmidt, "EC Competition Policy and IPRs", **The Interface Between Intellectual Property Rights**, (Ed. Steven Anderman), Cambridge, 2007

Steven D. Anderman, **EC Competition Law and Intellectual Property Rights: The Regulation of Innovation**, (ECCL), Clarendon Press, Oxford, 1998

Steven Anderman, "Does the Microsoft Case Offer a New Paradigm for the 'Exceptional Circumstances' Test and Compulsory Copyright Licenses under EC Competition Law?", **Competition Law Review**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2004

Şahin Yavuz, "Avrupa Topluluğu Rekabet Hukukunda Fikri Mülkiyetin Zorunlu Lisanslaması: IMS Davası ve Bazı Yanılsamalar", *Rekabet Kurumu Rekabet Dergisi*, Sayı: 22, <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT%2FDocuments%2FRekabet%2BDergisi%2Fdergi22.pdf>

Valentine Korah, Access to Essential Facilities under the Commerce Act in the Light of Experience in Australia, the European Union and the United States, *Victoria University of Welling Law Review Journal (VUWLR)*, Vol.31, 2000, pp.231-254, https://www.victoria.ac.nz/_data/assets/pdf_file/0011/838757/Korah.pdf

Valentine Korah, "The Interface between Intellectual Property and Antitrust: The European Experience", **Antitrust Law Journal (ATLJ)**, Cilt: 69, Sayı: 3, 2002, ss.801-839

Valentine Korah, **An Introductory Guide to EC Competition Law and Practice**, 8. Baskı, Hart Publishing, Oxford, 2004

Valentine Korah, "The Interface Between Intellectual Property Rights and Competition in Developed Countries", **SCRIPTed**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2005

Yaşar Tekdemir, **AT Rekabet Hukukunda Anlaşma Yapmayı Reddetme Sorunu ve Zorunlu Unsur Doktrini: Anlaşma Yapma Yükümlülüğü ya da Sözleşme Serbestisinin Sınırları**, (Uzmanlık Tezleri Serisi No.2), Rekabet Kurumu, Ankara, 2003

**ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA
BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ**

VAKA BELGELERİ

Joined Cases 6/73 and 7/73, Istituto Chemioterapico Italiano SpA and Commercial Solvents Corp v. Commission, 1974, **ECR** 223, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61973CJ0006&from=EN>

Case 238/87, Volvo v. Erik Veng [1988] **ECR** 6211, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61987CJ0238>

Case 53/87, Consorzio Italiano della componentistica di ricambio per autoveicoli (CICRA) and Maxicar v. Regie nationale des usines Renault [1988] **ECR** 6039, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61987CJ0053>

Commission Decision of 11 June 1992 relating to a proceeding under Article 86 of the EEC Treaty (IV/34.174 – Sealink/B&I – Holyhead), http://ec.europa.eu/competition/antitrust/cases/dec_docs/34174/34174_2_2.pdf

Commission Decision of 21 December 1988 relating to a proceeding under Article 86 of the EEC Treaty: 89/205/EEC (IV/31.851 – Magill TV Guide/ITP, BBC, RTE); <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1542625853025&uri=CELEX:31989D0205> .

Joined Cases C-241/91 P and 242/91P, Radio Telefis Eireann (RTE) and Independent Television Publications Ltd (ITP) v. Commission (Magill) [1995] **ECR** I-743, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61991CJ0241>

Judgment of the Court of First Instance of 12 June 1997 in Case T-504/93, Tierce Ladbroke SA v. Commission [1997] **ECR** II-923, <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=103416&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1107808>

Judgment of the Court of First Instance (Second Chamber) in joined Cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 & T-388/94, European Night Service Ltd (ENS), Eurostar (UK) Ltd, formerly European Passenger Services Ltd (EPS), Union internationale des chemins de fer (UIC), NV Nederlandse Spoorwegen (NS) and Société nationale des chemins de fer français (SNCF) v. Commission of the European Communities, 15.Sep.1998, **ECR** II-3141, <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=44079&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3236278>

**ZORUNLU UNSUR DOKTRİNİNİN UYGULAMA KOŞULLARININ AVRUPA
BİRLİĞİ REKABET HUKUKUNDA GELİŞİMİ: VAKA ANALİZLERİ**

PRESS RELEASE No 55/98, regarding the Judgment of the Court of First Instance in Joined Cases T-374/94, T-375/94, T-384/94 and T-388/94, The Court of First Instance Annuls the Commission's Decision Concerning the Agreement on the Night Rail Services Through the Channel Tunnel, <http://curia.europa.eu/en/actu/communiqués/cp98/cp9855en.htm>

Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 26 November 1998, Oscar Bronner GmbH & Co. KG v. Mediaprint Zeitungs- und Zeitschriftenverlag GmbH & Co. KG, Mediaprint Zeitungsvertriebsgesellschaft mbH & Co. KG and Mediaprint Anzeigengesellschaft mbH & Co. KG, Case C-7/97, European Court Reports 1998 I-07791, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61997CJ0007&from=EN>

Case D3/38.044, IMS Health/NDC Health, Commission's Decision 2002/165/CE (03.07.2001)
Official Journal, L 59/18, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002D0165&from=EN>

Case D3/38.044, IMS Health/NDC Health, Commission's Decision 2003/741/EC (13.08.2003)
Official Journal, L 268/69, https://www.akd.nl/Downloads/PublicatiesPDF-EN/990519_eblr_jhoudijk_2005.pdf

Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 29 April 2004 in Case C-418/01, IMS Health GmbH & Co OHG v. NDC Health GmbH & Co KG [2004] **ECJ** 166, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1542097822885&uri=CELEX:62001CJ0418>

Commission Decision of 24.03.2004 relating to a proceeding under Article 82 of the EC Treaty (Case COMP/C-3/37.792 Microsoft), http://ec.europa.eu/competition/antitrust/cases/dec_docs/37792/37792_4177_1.pdf

Judgment of the Court of First Instance (Grand Chamber) in Case T-201/04, Microsoft v. Commission, 17.09.2007, <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=62940&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3252591>

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ¹

ARCHEOLOGY IN THE FIRST YEARS OF THE REBUPLIC AND ARCHEOLOGIST MUHİBBE DARGA'S LIFE STORY

Ece Yüksel²

Özet

Anadolu, Neolitik dönemden itibaren pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu medeniyetlerin bırakmış olduğu eserler dünya kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde, Osmanlı Hamdi Bey'in başlattığı çalışmalar Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam etmiştir.

Devletin verdiği burs ile yurtdışına gönderilen Ekrem Akurgal, Sedat Alp, Halet Çambel, Muazzez İlmiye Çığ, Arkeoloji, Hititoloji gibi dallarda eğitim almıştır. Bu isimler yurda döndükten sonra Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi bünyesinde kurulan Arkeoloji, Hititoloji gibi farklı bilim dallarında açılan kürsülerde kendi öğrencilerini yetiştirmiştir.

Muhibbe Darga, II. Abdülhamit 'in Başmabeyincisi Darugazade Mehmet Emin Bey'in torunu, Dr. Sait Bey'in kızıdır. 1921 doğumludur. İstanbul Üniversitesi Arkeoloji bölümü mezunudur. 1947'de doktor, 1965'te doçent ve 1973'te profesör unvanını almıştır. Karatepe, Gedikli, Değirmentepe kazılarına katılmış, Şemsiyetepe kazılarına başkanlık etmiştir. Muhibbe Darga, Prof. Th. Bosset, Prof. Dr. Bahadır Alkım ve Prof. Dr. Halet Çambel ile birlikte Karatepe kazılarında, Hitit hiyerogliflerini çözümlenmiştir.

1989-1991 kazı döneminde Eskişehir Müzesi ile beraber Dorylaion ören yerinde kazı başkanı olarak çalışmıştır. Darga, Türk Tarih Kurumu ve Alman Arkeoloji Enstitüsü üyesidir. Ülkemizin ilk kadın arkeologlarından Muhibbe Darga, 6 Mart 2018 tarihinde vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhibbe Darga, Cumhuriyet, Arkeoloji, Müzecilik, Kadın Arkeologlar

Abstract

Anatolia has been home to many civilizations since the Neolithic period. The works left by these civilizations have an important place in world cultural history. In the last period of the Ottoman Empire, the works carried out by the Ottoman Hamdi Bey continued after the proclamation of the Republic.

Ekrem Akurgal, who was sent abroad with the scholarship granted by the state, received education in the fields such as Sedat Alp, Halet Çambel, Muazzez İlmiye Çığ, Archeology and Hittitology. After returning to Turkey, these names have been educated by their own students in different departments such as Archeology and Hittitology established within the Faculty of Language, History and Geography of Ankara University.

¹ Bu makale Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü II. Uluslararası Türk Kültürü ve Türk Tarihi Sempozyumu (01-02 Kasım 2018) 'nda Bildiri Olarak Sunulmuştur.

² Yeditepe Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, email: yukselece@gmail.com

Muhibbe Darga, II. The grandson of Darugazade Mehmet Emin Bey, the Chief Chief Officer of Abdulhamid. She is the daughter of Mr. Sait. He was born in 1921. He is a graduate of Istanbul University, Department of Archeology. He became a doctor in 1947, associate professor in 1965 and professor in 1973. He participated in the Karatepe, Gedikli and Değirmentepe excavations and headed the Şemsiyetepe excavations. Muhibbe Darga, Professor The. Bosset, Dr. Prof. Bahadır Alkım and Prof.Dr. Dr. He analyzed the Hittite hieroglyphs in the Karatepe excavations together with Halet Çambel.

During the 1989-1991 excavation period, he worked as the head of excavation at the Dorylaion ruins together with the Eskişehir Museum. Darga is a member of the Turkish Historical Society and the German Archaeological Institute. Muhibbe Darga, one of the first female archaeologists in Turkey, passed away on March 6, 2018.

Keywords: Muhibbe Darga, Republic, Archeology, Museology, Women Archeologists

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma dönemine girdiği, 19.yüzyıl aynı zamanda, yabancı kazı ekiplerinin Anadolu'da araştırma yapmaya başladığı dönemdir. Çıkartılan eserlerin belirli bir kısmı imparatorluk müzesine teslim edilirken, bir kısmı yasadışı yollardan yurtdışına götürülmüştür. Bu dönemde, Sultan Abdülaziz, Avrupa gezisinde sırasında “Abrs “ sanat galerisini gezmiş ve galerinin koleksiyonundan çok etkilenmiştir.

Sultan İstanbul'a döndükten sonra imparatorluk müzesinin modernleştirilmesi talimatını vermiştir. İlk iş olarak müzenin ismi imparatorluğun bütünü temsil eden anlamına gelen “Müze-i Hümayun” olarak değiştirilmiştir.(Shaw, 2004:103)

Balkan coğrafyasında başlayan çözümlerin de etkisi ile çeşitli eski eserlerin, başkentte toplanmasına karar verilmiştir. Saffet Paşa tarafından eyaletlere gönderilen talimat ilk başta dikkate alınmamıştır. Fakat durumun ciddiyeti, 1870'de gelen ikincisi emir ile anlaşılmıştır. Dönemin önemli gazetelerinden olan Terakki, Marmara ve Tekirdağ'dan gelen bu eski eserler hakkında haber yapmıştır. Selanik ve Girit'te yaşanan gelişmeler başkente gelen eserlerin sayısını arttırmıştır. Müzeye gelen çok sayıda eserin kataloglara kayıt edilerek muhafaza edilmesine karar verilmiştir. Envanter defteri 288 sayfadır. Fakat kısaltmalar yapılarak 147 eserlik bir katalog hazırlanmıştır. (Shaw, 2004:109)

Öte yandan Nedim Paşa, koleksiyonun takibi görevini, Teranzio adlı ressamı vermiştir. Daha sonra bu görev Anton Philip Déthier'e verilmiştir. Anton Philip Déthier, müzenin onarılması ve bir bekçi ile güvenliğinin sağlanması konusunda, Babıali'den gelen yetkililere, detaylı rapor da sunmuştur. İmparatorluğun eski eserlerini korumak için bir kanun hazırlanmasına karar verilmiştir. 1874 'te Déthier tarafından hazırlanan Asar-ı Atika Nizamnamesi, eski eserleri 2 alt

gruba ayırarak ele alan bir kurallar bütünüdür. Nizamnamede sikkeler tarihi eser sınıfına dâhil edilmiştir. Sikkeler için ayrı bir bölüm hazırlanmıştır.(Shaw,2004:211).

1873'te Kıbrıs'tan gönderilen 88 sandık eser Çinili Köşk koleksiyonunda muhafaza edilmiştir. Müze müdürü Déthier 'in 1881 'de vefat ettikten sonra yerine Osman Hamdi Bey atanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun eski eser kanuna göre, Anadolu'da 19. yüzyılda kazı çalışması yürüten yabancı kazı ekiplerinin, eserleri yurtdışına götürmeleri engellenmek istenmiştir. Osmanlı devletini yabancı kazı ekiplerini denetlemeye başlamış, hatta eser kaçırdığı tespit edilen ekiplerin kazı izinlerini iptal etmiştir. Bir dönem kazı izni iptal edilen, Troya kenti kazı başkanı Henry Schliemann bu isimlerden biridir. Nizamname gereği, kazılacak arazi için sahibinden izin alınması gerekirken, ibadethane, yol, medrese ve mezarlıklar gibi arazilerde kazı yapılması yasaklanmıştır. Asar-ı Atika Nizamnamesi 'ne göre yabancı kazı ekiplerinden, çıkan buluntuların yaklaşık yarısı kadar malzemeyi İstanbul'a göndermeleri istenmiş, fakat çoğu kazı ekibi bu isteği yerine getirmemiştir. Bazı yabancı kazı ekipleri, müzeye teslim ettikleri eserleri de geri almıştır.

Bu gibi sebeplerden ötürü, 1906 yılında Osmanlı devleti, eski eserler kanununda, bazı değişiklikler yapmıştır. Nizamnameye ilave edilen madde gereği, imparatorluk sınırları dâhilinde bulunan her eserin devlete ait olduğu ve devlet malı sayıldığını kabul edilmiştir. Bununla beraber, kazı izni veya fermanı olan kazıların ise her türlü hakkı gizli tutulacaktır. (Özkan, 2009: 77) İmparatorluğun içinde bulunduğu, siyasi ve diplomatik sorunların yüzünden, Anadolu'da yapılan kazılardan kaçırılan eserlere kolay kolay yaptırım uygulanmadığı bilinmektedir. Batı Anadolu'ya demiryolu inşaatında çalışmak üzere gelen ekiplerin çoğu, bölgenin eski eser bakımından ne kadar zengin olduğunun bilincindedir. Gelen ekiplere göre, Avrupa'da yeni yeni açılan müze ve sanat galerileri bu eserleri sergilemek için son derece uygun mekânlardır.

Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki kazılardan Avrupa'ya kaçırılan eserler dışında, bizzat sultan tarafından, hediye edilen eserler de yitirilen kültür mirasımıza örnektir.

İmparatorluğun Almanya ile ittifak yaptığı dönemde, II. Wilhelm'e hediye edilen eserlerin yurtdışına gitmesini engellemek için Osman Hamdi Bey'in çabası yeterli olmamıştır.(Özkan, 2009: 75)

2. TARİH VE ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

2.1. Türk Tarih Tezi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk, tarihin, insanoğlunun yaşamı boyunca başvuruda bulunabileceği bir kaynak ve diğer sosyal bilimlerinde çekirdeği olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kıymetli bir bilim dalı olduğuna vurgu yapmıştır. (İnan,1950:274)

Genç cumhuriyet, tüm dünyada, Türkiye ve Türkler hakkında gerçekleri aktarabilmek için tarihçilerini görevlendirmiştir. 1923 sonrası dönemde basılan tarih kitapları incelenmiş ve Atatürk'ün talimatı ile 1928'de pek çok tarih kitabı Türkçe 'ye tercüme edilmiştir.

Türk Tarih Tezi çalışmaları kapsamında öncelikle Türk Ocağı Türk Tarih Cemiyeti kurulmuştur. Afet İnan Türk Tarih Tezi kurultayında yaptığı konuşmada, Türk Tarih Tezinin çekirdeği hakkında açıklamalarda bulunmuştur. (İnan, 1950: 324) 1930 yılı sonunda, Türk Tarih Tezi basılı hale getirilmiştir.(Kabapınar, 1992: 144)

2.2. Türk Tarih Kongresi

Tarih Tezi, çalışmaları ile Türk milletine kendi öz benliğini tanıtmaya, tarih boyunca kurduğu birçok devleti, yeni bilgi ve belgeler ile tarihi olaylara yeni bakış açıları kazandırma açısından önemli gelişmelerdir.20-25 Eylül 1937'de İstanbul'da Dolmabahçe'de düzenlenen kongrenin ana teması, Arkeoloji, Antropoloji ve Tarih'tir. Açılış konuşmasını Afet İnan yapmıştır.

Prof. Dr. Eugene Pittard, Prof. Dr. Bittel, İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, Dr. Arif Müfit, Prof. Dr. Fuat Köprülü gibi önemli isimler kongre süresince tebliğlerini sunmuştur. Kongrenin son günlerinde, söz alan yabancı bilim insanları, Türkçe öğrenimine dikkat çekerek, çalışma yaparken, Türkçe bilmenin son derece önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Türk Tarih Kongreleri, Atatürk döneminde ve Atatürk'ün vefatından sonra da devam eden, uzun soluklu bilimsel faaliyetlerdir. Kongreler, yurtiçi ve yurtdışından pek çok bilim insanı bir araya getirmiştir. Kongrede sunulan tebliğler ise, bir kitap haline getirilerek, araştırmacıların çalışmalarına kaynak teşkil etmiştir. II. Türk Tarih Kongresinde, bilimsel toplantılar haricinde organize edilen diğer önemli bir etkinlik ise salonlarda, ziyaretçilerle buluşan eski eserlerdir. Tarih öncesi dönemlerden, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına uzanan dönemde, Anadolu coğrafyasında kurulan uygarlıklara ait eserlerin yanında, İtalya, Amerika, Mısır ve İngiltere müzelerinden getirilen eserler bir arada sergilenmiştir.

Dönemin Almanya'sında Münih Müzesi'nde sergilenen J. Thorak'ın eseri olan Atatürk büstü de Dolmabahçe'deki sergide ziyaretçisiyle buluşmuştur. Serginin tasarımını ünlü mimar

Wagner yapmıştı. Eserleri tarih çizgisine, tarih öncesi devirlerden Cumhuriyet'e kadar geçen süre ölçeğinde sergilenmeyi planlayan Wagner bir dünya haritası çizmiş ve etrafına Atatürk'ün tarih hakkındaki “*Tarih yazmak tarih yapmak kadar önemlidir*” sözünü yazmıştır. Dönemin önemli gazetelerinin pek çoğu II. Türk Tarih Kongresi hakkındaki haberleri manşetten vermiştir. 15- 20 Kasım 1943'te 3. Kongre, 10-14 Kasım 198'te 4.Kongre, 12 -15 Nisan 1956 'da 5. Kongre, 20-26 Ekim 1961'de 6 ve 25-29 Eylül 1970 'de 7. Kez olarak düzenlenmiştir.(Uluskan,2010:267)

Öte yandan Türk Tarih Kurumunda sergilenmek için bir büst gerekince çalışmalara başlanmıştır. Akla gelen ilk eser, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın odasında bulunan Josef Thorak'ın yaptığı büsttü. Fakat Kaya bu büstün küçük olduğunu ifade etti. O sıralarda Sivas'ta bulunan Thorak ile bizzat görüşüldü. Uygun büst Hitler'in izniyle Münih müzesinden getirildi. Çok beğenilen heykel, kurum tarafından sembolik bir bedelle satın alınmıştır. (İğdemir,1967:659)

Türk Dil ve Tarih Kurumlarının kurulması, Türk İnkılabını tamamlayıcı unsurlar olması bakımından önemli gelişmelerdir.

2.3. Arkeoloji Çalışmaları

Türk Tarih Kurumu, Arkeolojik ve Antropolojik kazılara sağladığı maddi destek ile bilim tarihine önemli katkı sağlamıştır. Eski müzelerin, çağdaşları seviyesine getirilmesi için de çalışmalara başlanmıştır. Yeni müze binaları inşa edilmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Türk İslam Eserleri Müzesi ve İzmir'deki müzede, restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Atatürk bizzat kendisi, arkeoloji ve antropoloji hakkındaki kaynakları tetkik etmiştir.

Üniversiteler bünyesinde Arkeoloji, Antropoloji, Eski Çağ Dilleri kürsüleri kurularak konusunda uzman bilim insanları yetiştirmek üzere yurtdışına öğrenciler gönderilmesi talimatını vermiştir. Devlet bursu ile yurtdışına Arkeoloji, Hititoloji gibi bilimlerde eğitim almak üzere gönderilenler: Arif Müfit Mansel, Halet Çambel, Ekrem Akurgal ve Sedat Alp'tir. Millî Eğitim bakanlığı bursuyla yurtdışında okuyan arkeoloji öğrencilerine 2 ay süreyle kazılara katılma görevi verilmiştir. Halil Demircioğlu, Sedat Alp ve Halet Çambel Hitit dönemi kazılarına, Ekrem Akurgal ise Batı Anadolu kazılarına katılmıştır. (Bayram, 2008:9)

Bu öğrenciler daha sonra AÜ DTCF ve İstanbul Üniversitesi'nde, kendi öğrencilerini yetiştirmişlerdir. Öte yandan Atatürk çıktığı yurt gezilerinde, Antalya, İzmir, Konya, Adana ve

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ

Bursa'da bulunan müzeleri gezmiştir. Atatürk 1931 yılı 20 Şubatı'nda İsmet İnönü'ye çektiği telgrafta, müze ve eski eserler hakkındaki düşüncelerini paylaşmıştır³.

1935 yılında Atatürk, Florya köşkünde yapılan toplantılardan birinde 10 maddeden oluşan bir programın uygulanması talimatını vermiştir. Programda tarihi belge ve eserlerin bulunup korunması gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Ören yerlerinde bulunan tarihi eserlerin devlet tarafından korunması ve toplumda bu eserlerin korunması için bir farkındalık yaratılmasını hedeflemektedir. Bu amaçla kitapçık ve form gibi malzemelerden destek alınmalıdır. Program dâhilinde, yeni müzeler açılması, yabancı bilim insanları ve kurumlar ile diyalog halinde olunması, arkeolojik ve antropolojik kazılar yapılması hedeflenmektedir. Bu amaçla kazı yerlerine uzmanlar gönderilecektir.

Atatürk tarih ve arkeoloji çalışmalarının devamı için, malvarlığının bir kısmını Türk Tarih Kurumuna bırakmıştır. Yurt gezileri sırasında müzeleri ziyaret eden Gazi'nin özellikle Aspendos tiyatrosunu gezip, restorasyondan sonra aynı amaçla kullanılması talimatını vermesi, o yılların Türkiye'si için devletin kültür politikasını yansıtmaları bakımından son derece önemli gelişmelerdir. İznik Nikelai ve Pergamon'da arkeolojik kazılar yapılmıştır.

1935-36 arasında Ahlatlıbel ve Alacahöyük'te yapılan kazı çalışmalarında pek çok eski eser gün ışığına kavuşmuştur. 1938 yılında, Vize (Bizye) 'de yapılan kazıda çıkan eserler, Dolmabahçe Sarayı'na götürülerek Gazi'ye eserler hakkında bilgi verilmiştir. (Çığ,1996: 625-627)

Tarih çalışmaları bütün hızıyla devam ederken değişikliğe gidilmiş ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin genel sekreterliğine Dr. Reşit Galip Bey getirilmiştir. Sonraki dönemde Afet İnan ile beraber çalışmalara devam eden Reşit Galip, özellikle Türk Medeniyet tarihinin tetkik ve tahliline ağırlık verilmiştir. Cumhuriyet tarihi ve devrimleri belgelere dayalı olarak yazılmıştır. Daha sonra Dr. Reşit Bey 1932'de milli eğitim bakanlığına getirilmiştir. Fakat milli eğitimin başına geçmesi Galip'in tarih çalışmaları için engel teşkil etmemiştir. Dr. Reşit Galip, Ankara'da bir gezi sırasında, Dikmen bölgesinde kazı yapılmasını önermiştir. (İnan,1950:281)

1933 yılı baharında, arkeolog, antropolog, müzeciler ve milli eğitim bakanından oluşan bir ekip Dikmen vadisinde bir toplantı yapmıştır. Fakat kısa süre sonra bu bölgenin bir taşocağı arazisi olduğu anlaşılmıştır. Ekip dönüşü geçtiği sırada ise, yolda Ahlatlıbel'de göze çarpan düz taşlar, sebebiyle burada çalışma yapılmasına karar verilmiştir. Bu kazı ile Dr. Reşit Galip

³ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, I- IV ,s.603, ATYK Yay, Ankara.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ

başkanlığında ilk ulusal arkeolojik kazı çalışması başlamıştır. Ahlatlıbel'den çıkan küçük eserler, MÖ 3. bine yani Anadolu'da Bakır Çağı'na tarihlenmektedir. Öte yandan arkeolojik kazılar haricinde inkılap tarihi çalışmalarını da sürdüren Dr. Galip, Ankara'da büyük bir müze inşa edilmesi talimatını vermiştir.

Çankırıkapı civarında yapılan kazılarda Roma hamamının üzerinde bulunduğu arazi müze inşası için uygun bulunmuştur. Müzenin planını mimar Prof. Ernst Egli çizmiştir. Reşit Galip'in kendi müze planında müze girişine 2 adet Hitit (Eti) aslanı konması düşüncesi olmasına rağmen proje hayata geçirilememiştir. Türk Tarih Kurumu'nun idealist üyesi Dr. Reşit Galip, ne yazık ki erken bir zamanda vefat etmiştir. (İnan,1950:287)

Türk Tezi temelinde yapılan tüm saha çalışmaları, çıkan eski eserler ve inşa edilen müze binaları ile dünya tarihinin gelişmesine katkı sağlanmıştır.

Atatürk'ün Türk Tarihi açısından özellikle çalışma yapılmasını istediği dal Hitit Uygarlığının araştırılmasıdır. "Revue Hitite et Asianque" adlı dergiye bizzat Atatürk tarafından maddi destek sağlanmıştır. Dergi her sayının girişinde "*Sous Le Haut Patronage De – S. Exc. GAZI MOUSTAPHA KEMAL– President de la Republique Turque*" yazarak derginin destekleyicisine şükranlarını sunmuştur.

Derginin, "Fasikül 33–40 Kitap 5 adlı sayısında, 41 ve 42. sayfalarında Gazinin Arkeolojiye ve Hitit çalışmalarına verdiği önemden bahsedilmektedir. Bu yazı ile Atatürk'ün vefatından duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Gazi'nin vefatından sonra, İsmet Paşa ,Atatürk'ün başlatmış olduğu "Arkeoloji Seferberliği " milli bir vazife olarak kabul ettiği için , bir miras kabul edip dergiye destek olmuştur⁴.

3. MUHİBE DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ

3.1. Ailesi

Mehmet Emin Bey, 1845 'de Dağıstan'ın Nohu şehrinde doğmuştur. Muhibbe Hanımının büyük dedesi Mehmet Emin Bey İpek koza tüccarıdır. Hint okyanusu kıyılarından Akdeniz sahillerine, Marsilya'ya dek uzanan ipek ticaret ağı içinde, kendi sahibi olduğu dükkânlar vasıtası ile ekonomiyi takip ederdi. (Darga,2007: 25)

⁴ Atatürk Hitit Tarihi İçin Sponsor Olmuş <http://t24.com.tr/haber/ataturk-hitit-tarihi-icin-sponsor-olmus,128775> (E. T. 18.09.2018)

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ

Daha sonra babası ile birlikte İstanbul'a gelen Mehmet Emin Bey, Galatasaray Sultanisi 'ne kayıt olmuştur. İki yıl hukuk eğitimi aldıktan sonra sağlık sorunları sebebiyle devam edememiştir. Mehmet Emin Darugazede bu sebepten Harbiyeli de olamamıştır.

Mehmet Emin Darugazede, hekimin kendisine uzun bir seyahat tavsiye etmesi üzerine, 4-14 Nisan 1877 tarihinde, Orta Asya seyahatine çıkmıştır. Bu gezi, o tarihte bir Osmanlı Türkünün kayıtlara geçen, ilk Orta Asya seyahatidir. (Birinci,2006: 73) Mehmet Emin Bey geziden döndükten sonra, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Jules Verne'nin eserlerini çeviri ve tefrika çalışmalarına devam etmiştir. Bu sırada Sultan II. Abdülhamit tarafından saraya davet edilen Mehmet Emin Bey, Yıldız Sarayında kütüphanede çalışmaya başlamıştır. Altı ay sonra ise, mabeyne tayin olmuştur.

“Karine-i Emin” (Özel Kalem Müdürlüğü) görevine tayin edilen Mehmet Emin Bey, iyi derecede Fransızca bilmektedir. Diplomatik misafirler ağırlanırken tercümanlık yapmıştır. Mehmet Emin Bey ,Kaiser II. Wilhelm ve Kraliçe Agusta Victoria'ya İstanbul'u gezdirmiştir. Bu geziden hayli memnun kalan, Alman İmparatoru, Mehmet Emin Bey'e, 1890 yılında “Siyah Kartal Liyakat Nişanı ” vermiştir. Ayrıca Kaiser II. Wilhelm'in, Sultanahmet Meydanında bulunan ünlü çeşmeyi de, Osmanlı –Alman dostluğun nişanesi olarak yaptırdığı bilinmektedir. Saraya tercümanlık vazifesi ile yakın olan Mehmet Emin Bey bu sayede hayli geniş bir çevreye sahip olmuştur.

Dostları arasında bulunan müze müdürü Osman Hamdi Bey, kendisine kazı sonuçlarını içeren birçok kitap hediye etmiştir. Öte yandan , Osman Hamdi Bey , Müze-i Hümayun için ödenek gerekli olduğunda, Emin Bey'e başvurarak , bürokrasinin sebep olacağı zaman kaybını en aza indirmeyi başarmıştır. Osman Hamdi ve Mehmet Emin, Kuruçeşme 'de bulunan yalıdan komşudur. Mehmet Emin Bey 'in Nişantaşı'nda bulunan konağı hakkındaki bilgilere Osmanlı Arşivinden ulaşılabilmektedir⁵.

Şehzadelere Fransızca dersleri veren Emin Bey, dersler sırasında yaşadığı bir olayı daha sonra şöyle anlatır.

Sultan II. Abdülhamit odaya girdiği esnada, hoca ayakta öğrencisi oturmaktadır ve Emin Bey'e , “Eğer birinin ayakta durması icap ediyorsa siz değil o ayakta durmalıdır.”

Sultan için romanların Fransızca tercümesini yapan Mehmet Emin Bey'in, sultana, roman veya seyahatname okuduğu bilinmektedir.

⁵ BOA. YPRK. HH. 10/51.

İnsani ilişkilerde başarılı ve mabeyinde sevilen bir kişi olan Emin Bey, yazarlık, tercümanlık dışında zaman zaman ipek kozası ticareti ve kereste ticareti ile de uğraşmıştır. Sultan ile bir dönem bazı sorunlar yaşanmış olsa da, sultanın özellikle para hususunda Mehmet Emin Bey'e güveni tamdır. (Birinci,2006: 75) Bu husustaki bir arşiv belgesi bizi konu ile ilgili olarak aydınlatmaktadır. Belgeden Sultanın bir Alman bankası ile ilgili vazifede Mehmet Emin Bey'i görevlendirdiğini anlıyoruz⁶.

31 Mart vakası sırasında saraydaki görevi başında olan Mehmet Emin Bey, bir sabah sarayda karşısında Enver Paşa'yı görmüş ve Sultan Hamid'in hal edildiği haberini almıştır. Paşa, sultana durumu bildirmesini istemiştir. Emin Bey bu ricayı gönülsüz bir vaziyette kabul etmiştir. Osmanlı başkentinin en karışık zamanında, saray memurlarının çoğu tutuklanmıştır. Mehmet Emin Bey siyasetle ilgisi olmadığı ve sicili temiz olduğundan, sadece bilgisine başvurulmuştur. (Darga,2007: 26)

Mehmet Emin Bey, Karin-i Sanilik ile başlayan memuriyet vazifesini, 27 yıl sürdürmüştür. Mondros Mütarekesi zamanında, o güne kadar hiç ilgilenmediği siyasetle ilgilenmeye başlamıştır. İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne katıldığı bilinmektedir. 17 Nisan 1920 – 25 Şubat 1922 tarihleri arasında, Sultan Vahdettin devrinde Hazine-i Hassa-yı Şahane Müdüriyeti Umumiyesinde çalıştıktan sonra emekli olmuştur. Mehmet Emin Darugazede 16 Eylül 1925 'te Nişantaşı caddesinde bulunan 14 numaralı köşkte hayata veda etmiştir. Mehmet Emin Bey ailesine, birçok nişan, madalya ve rütbeyi miras bırakmıştır. Rütbe-i saniye sınıfı sanisi (1882) ,saniye sınıfı mütemazisi (1883) ula sınıfı evveli ve bala rütbesi, dördüncü rütbeden Mecidi (1880) aynı rütbeden Osmani (1883) ve ayrıca gümüş ve altın imtiyaz (1883-1885) , gümüş liyakat (1891) madalyaları. Ayrıca, İtalya, Almanya, gibi ülkelerin verdiği nişanlar ailesine miras kalmıştır.(Birinci,2006:75)

Mehmet Emin Bey'in ailesine bıraktığı edebi eserler; İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat (Seyahatname),İpek Böcekleri ,(Kitap) İstanbul Kırkambar Matbaası, 1296, sayfa sayısı: 78, Jules Verne, tercümesi iki kitap, a) Merkez-i Arza Seyahat (1302, sayfa sayısı 416) ,b) Beş Hafta Balon ile Seyahat (1305 sayfa sayısı 351, İstanbul) 'dir.(Birinci, 2006: 76)

3.2. Eğitim Hayatı ve Arkeoloji Çalışmaları

1921 yılında İstanbul 'da dünyaya gelen Muhibbe Darga, Dr. Ahmet Sait Bey ve Sabiha Hanım'ın kızı ve II. Abdülhamit'in mabeyincisi Mehmet Emin Bey'in torunudur.

⁶ BOA YPRK SRN 2-21

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ

Eğitimine 1929 senesinde Yel değirmeni semtinde bulunan St. Euphemie ilkokulunda başlamıştır. Daha sonra babasının işi nedeniyle gittikleri Paris'te eğitimine devam etmiştir. 1932 'de yurda dönmüş ve Erenköy Kız Lisesi'nden mezun olmuştur. Klasik Arkeoloji okumak isteyen Muhibbe Hanım'a ilk tavsiye babasından gelmiştir: “ *Canım Latince, Yunanca bilmeden nasıl arkeoloji okursun, olmaz böyle Hititoloji gibi bakir bir alana yönel*” . Muhibbe Hanım'a tarih sevdiren tarih hocası Afet İnan'dır.

Arkeoloji eğitimi için başvurduğu, İstanbul Üniversitesinde Prof. H. Theodeore Bassert ve Bahadır Alkım 'ın yaptığı mülakat sınavına girmiştir. Bassert, oldukça sert bir tavırla kendisine “Nerden mezunsun” diye sorar. Genç Muhibbe, “*Erenköy Kız Lisesi, Fransızcam iyidir* “ cevabını vermiştir. H. Theodeore Bassert, “ *Almanca bilmiyorsun, Hititoloji yapamazsın seni almıyorum* “der. Bu durum Muhibbe Hanım'ı çok üzmüştür. Fakat durumu fark eden Bahadır Alkım, kendisine “*Siz ona aldırmayın, derslere gelin*” sözü ile, *Muhibbe Darga İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji bölümüne kaydını yaptırır.* (Çaykara, 2007 :69) Hititoloji, Arkeoloji, Ejiptoloji derslerini başarıyla tamamlayan Darga 1943 yılında mezun olmuştur. (Atasoy,2018: 320)

1947 yılında İstanbul Üniversitesindeki asistanlığı sırasında ilk evliliğini yapan Darga aynı sene Mazhar Şevket İpşiroğlu, Mansel'den oluşan doktora jürisi önünde tezini başarı ile savunmuştur. Bir sonraki yıl Bassert'in Urartu seminerlerine katılmıştır. Maraş, İskenderun, Çanakkale, İzmir, Fethiye harabelerini gezen ekibe katılan Darga, çalışmalarına devam etmiştir. 1948 yılı kazı sezonu için Tahsin ve Nimet Özgüç gibi birçok akademisyene görev verilmiştir. Bu iki isim Kayseri'de bulunan Kültepe ören yeri kazı başkanlığına atanmıştır.

Muhibbe Darga'nın hocası, Prof . Bassert öğrencileri ile çıktığı geziler sırasında öğrencilerine, Anadolu'da bulunan anıtlar hakkındaki bilgilerini aktarıyordu. Bu gezilerden birinde, Bitlis Van gezisi sırasında, karşılaşılan anıtların hikâyelerinden oldukça etkilenen Darga, Eski Çağ dilleri üzerinde daha fazla çalışma yapmaya karar vermiştir. Bu sırada 2.kez evlenen ve bir oğlu olan Darga asker olan eşinin tayinleri sebebiyle bir dönem İstanbul'dan uzak kalmıştır. Bu sırada Muş ve Elazığ'da Fransa ve Türkçe hocalığı yapmıştır. Fakat arkeoloji sevdasından hiç vazgeçmemiştir. Karatepe kazılarında bulunan küçük eserler ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Maaşıyla, kütüphanesindeki arkeoloji kitaplarının sayısını arttıran Darga, 1973'te profesör unvanı almıştır. Aynı tarihlerde “Eski Anadolu'da Kadın “ adlı kitabını yazmıştır. 1975 'te Türk Tarih Kurumu üyeliğine seçilen Darga, aynı zamanda Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü'nün de şeref üyesidir.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ

Arkeoloji çalışmaları haricinde bir dönem Paris'te bulunan, Collégé de France 'de filoloji çalışmalarına devam eden Darga'nın bulduğu sözcükler Chicago Dictionary'de yayınlanmıştır. (Çaykara,2007: 123)

İstanbul Üniversitesindeki bölüm başkanlığı vazifesinden 1983'te ayrılan Darga, 1985'te Eskişehir Anadolu Üniversitesindeki ders vermeye başlamıştır.Yüksek lisans öğrencilerine Uygarlık Tarihi dersi vermiştir. Akademik hayatına Eskişehir'de devam eden Muhibbe Darga, 1989'da Dorylaion kazılarında çalışmalarını sürdürmüştür. Keban Barajının inşası sırasında, Prof. Dr. Halet Çambel'in ısrarı üzerine, Elazığ Şemsiyetepe Höyüğü kazı başkanlığını üstlenmiştir. Kazı çalışmaları sırasında birçok öğrenci yetiştiren Darga, 1990 yılına dek burada çalışmıştır. Daha sonra Dorylaion kazılarını kendi öğrencilerine emanet eden Muhibbe Hoca, arkeolojiye olan tutkusunu şu sözlerle dile getirmiştir: *“Arkeolojisiz yaşayabileceğimi düşünmüyorum. Arkeoloji benim aşkım ve senelerdir bu işin içindeyim. İmkânları, ortamı olduğu zaman bir kadının yapamayacağı hiçbir şey yoktur”*⁷. Sağlığı el verdiği sürece olduğu arkeoloji çalışmalarına devam etmiştir. (Atasoy,2018:322) Darga ile olan anısını İlber Ortaylı, şöyle anlatıyor:

*“Ankara'daki toplantıdan sonra Türk Tarih Kurumu'ndan bazı arkadaşlar ile kendisini aldım. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin civarında bulunan ünlü Çığır Aşçı Lokantasına götürdüm. Bütün fakülte hocalarının sırt sırta yemek yediği bir yerdi. Muhibbe kendisine has coşku, neşe ve bazen kızgınlıkla kazılarından bahsediyordu. Kazı yardımcısına çok sinirlenmiş ve onu itmeye kalkmış. Koca adam itilir mi; Şekerim adam yüzünden İkinci Bronza kadar düştüm. Şemsiye Tepe'nin üstündeki 15. Yüzyıl katmanından ikinci bronz çağına yuvarlanmak ne demek? Etraftan dinleyenlere yani 8 metre aşağı nehre doğru yuvarlanmış diye tercüme yaptım. Biraz sonra antropolojiden Doç. Dr. Berna Alpagut'a Şekerim bulduğum bir çene kemiği var galiba mamut tam ağzına layık dedi, burada ağzına layık senin inceleme ve yayınlamana uygun demektir. Her şeyde gürlütsüyle, neşesi ve kızgınlığıyla kendisine özgü bir karakterdi”*⁸.

Prof. Dr. A. Muhibbe Darga'nın Yayınları

Kitapları

Anadolu'da Kadın, YKY Yayınları,2015,İstanbul.

⁷ Muhibbe Darga Kimdir? [https://www.gazeteduvar.com.tr/hayat/2018/03/06/prof-dr-muhibbe-darga-kimdir/\(E.T. 26.06.2019\)](https://www.gazeteduvar.com.tr/hayat/2018/03/06/prof-dr-muhibbe-darga-kimdir/(E.T. 26.06.2019))

⁸ Ortaylı, İ. (2018) Muhibbe Darga, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/muhibbe-darga-40767999> (E.T 18.09.2018)

Hitit Mimarlığı I. Arkeolojik ve Filolojik Veriler. İstanbul, İÜEFY,(1985)

İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat, Seyyah Mehmed Emin Efendi'nin Seyahatnamesi, Everest Yay.2007, İstanbul.

Hitit Sanatı. İstanbul (1992)

Karahna Şehri Kült-Envanteri, İstanbul, (1973)

Makaleleri

Side Dili ile Yazısı Hakkında Notlar ve Side Doğu Şehir Kapısında Bulunan Yazıt, Belleten XXXI/121, 49-66 , (1967)

Ein Relief aus dem Bertiz-tal, *JKF* 1, 75-79 (1950)

Au sujet des céramiques découvertes au Höyük d'Eğriköy, *AnAr* I,2/*JKF* III,2, ss. 195-202 – (1959)

Yitirdiğimiz Büyük Değer, Belleten XXXIX/154, 319-322,(1975)

Yitirdiğimiz Büyük Değer (Ord.Prof.Dr. Arif Müfid Mansel), *Yapı* 10, 9-10 (1975)

Arif Müfid Mansel, *MTREB* 1, 34-35, (1975)

Boğazköy-Hattusa Kral Kapısındaki Tanrının Adı ve Tanılaması Hakkında Bir Deneme, *AnAr/JKF* VI, 145-163, (1978)

Philological Activities in Turkey, *Akkadica* 7, ss.21-22, (1978)

Hititlerde Yasalar , Arkeoloji ve Sanat Yay.,8-9, 5-10, (1980)

Şemsiyetepe Kazıları, II. KST, 27-30, (1981)

Über das Wesen des Huvasi-Steine nach hethitischen Kultinventaren, *RHA* XXVII, 5-24 (1969)

Hitit Metinlerinde Geçen NA4.Zİ. KİN=NA4 huvasi Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma, Belleten XXXIII/132, 493-504, (1969)

Hitit Çivi Yazısı Belgelerinde Geçen LU. MES Hilammattu Kelimesinin Anlamı, *TED* 1, 121-130 (1970)

Die Architektur der hethitischen Städte und Befestigungsanlagen, *RHA* XXIX, 17-60 ,(1971)

Hitit Bayram-Rituali Metinlerinde Geçen Ętarnu Hakkında Bir Araştırma, *TED* 3, 319-327, (1972)

**CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE
DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ**

Hititlerin Kült Törenlerinde Kadınların Yeri ve Görevleri, TED 4-5, 231-245,

Les figurines en terre cuite de Şemsiyetepe, Festschrift H.Otten, Wiesbaden, 77-85, (1973)

Puduhepa: An Anatolien Queen of the Thirteenth Century B.C. (1974) Mansel'e Armağan/Melanges Mansel II, Ankara, 939-961, TTKY.

Şemsiyetepe'de Bulunmuş Olan İlk Tunç Çağı Fırın Malzemesi", Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları Yıldız Demiröz'e Armağan, 2001 , (Ed. M.B. Tanman-U. Tükel), İstanbul, 41-44 , (2001) .

A. Alparslan ile birlikte, Namık Kemal'in Bilinmeyen Bir Mektubu, Belleten XXXIII/129, 35-42, (1969) .

A. Dinçol ile birlikte, Die Feste von Karahna, Anatolica III, 99-118 (1970)

University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000) Ed. O. Belli), Ankara, 115-120

Şemsiyetepe Kazıları 1980 Yılı Buluntuları, III. KST, 53-57, (1981)

Şemsiyetepe Kazıları 1978-1979/Şemsiyetepe Excavations 1978-1979. Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları/Lower Euphrates Project 1978-1979 Activities, 291-298, ODTÜY/METUP, (1987)

Hititoloji ve Karakaya-Şemsiyetepe Baraj Kazıları Konuşması", Sanat Olayı 58, 33-35, (1987)

Şemsiyetepe Kazılarınının 1986 Yılı Çalışmaları", IX. KST-I, 181-204, (1988)

Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş- á la Région de Karakaya, Tahsin Özgüç'e Armağan/Anatolia and the Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç, (Ed. M.Mellink, N.Özgüç, K.Emre, B.Hrouda), Ankara, ss.67-74 TTKY, (1989)

Şemsiyetepe Kazısı 1987 Sonuçları", X. KST-I, 181-200, (1989)

Elazığ Müzesi'ndeki Koleksiyonlardaki Kaşgar (Kaşgai) Halıları, Türkiye'miz, 16-23, (1990)

Şarhöyük-Dorylaion Kazıları (1989-1992), XV. KST-I, 481-502, (1994)

1993 Yılı Şarhöyük-Dorylaion (Eskişehir) Kazıları, XVI. KST-I, 351-368, (1995)

Geç-Hitit Dönemi Maraş Mezar Stellerinden Üç Örnek ve Gözlemler, Karatepe'deki Işık. Halet Çambel'e Sunulan Yazılar/Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çambel, İstanbul, 241-256, (1998)

MÖ II. Binyıl: Orta ve Son Tunç Çağı", Kapadokya (Ed. M. Sözen), İstanbul, 124-169, (1998)

Aşağı Fırat Havzası Şemsiyetepe Kazıları 1978-1979, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), (Ed. O. Belli), Ankara, (2000)

Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1979, İstanbul.

Hitit Yazıtlarında Geçen tarsan Sözcüğünün Anlamı Hakkında, *AnAr/JKF VIII*, 63-67, (1982)

Seleukeia Grekçe-Sidece Çift Dilli (Bilinguis) Yazıtı, *AnAr/JKF IX*, 401-410. (1983)

Şemsiyetepe Kazıları 1981 Yılı Çalışmaları", *IV. KST*, 55-62, (1983)

Şemsiyetepe Kurtarma Kazıları, *V. KST*, 91-96 (1984)

Eski Yakın Doğu'nun Ticaret Merkezi Kültepe Kaniş'ten Çivi Yazılı Kadın Mektupları, *Tarih ve Toplum* 34, 4-8, (1986)

Şemsiyetepe 1984 Yılı Kazı Çalışmaları, *VII. KST*, 119-128, (1986)

Şemsiyetepe Kazılarının 1985 Sezonu Sonuçları, *VIII. KST-I*, 149-156, (1987) ⁹

4. SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Osman Hamdi Bey gibi değerli arkeologların başlattığı çalışmalar, Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etmiştir. Tarih ve arkeoloji başta olmak üzere diğer bilim dallarında eğitim almak üzere pek çok öğrenci burslu olarak yurtdışına gönderilmiştir. Öte yandan yurtiçinde düzenlenen tarih kongreleri ile yerli ve yabancı bilim insanlarının bir araya gelerek bilgi paylaşımı yapmasına olanak sağlanmıştır. Anadolu'da birçok kazı Türk Tarih Kurumu'nun maddi desteği ile sürdürülmüştür. Yeni inşa edilen müze binaları ile kazılardan gelen eserler hem koruma altına alınmış hem de tarih severler ile buluşmuştur. II. Abdülhamit'in mabeyincisi Mehmet Emin Bey'in torunu olan Muhibbe Hoca,

⁹ <http://hititoloji.edebiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/akademik-kadro/emekli-ogretim-uyeleri> (E.T 18.09.2018)

renkli kişiliği, çalışma disiplini, Arkeoloji ve Hititoloji bilimlerine olan tutkusu ve bilim dünyasına kazandırdıkları ile öncü bir bilim insanıdır.

Kendisi ile yapılan bir söyleşide, “Gençlere bir mesajınız var mı? Soruna verdiği “Genç arkeologlar genç sanat tarihçiler kalemi elinize alın, Anadolu'nun bu eşsiz ürünlerini arkeolojiye sevenlere sunun. Arkeolojiye tutkun aydın insanlarımız kazı raporlarından farklı kitapları bekliyor !“ yanıtı ile gençlere cesaret vererek gelecek nesillerin yolunu aydınlatmaya devam edecektir.

5. KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Atasoy, N. Y. (2018). Arkeoloji Delikanlısını Yitirdi: A. Muhibbe Darga (1921-2018) ,Sanat Tarihi Yıllığı, Journal Art of History “ ,Sayı: 27, 2018, 319-331.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, (2006) Cilt : I- IV , ATYK Yay, Ankara.

Atik, Ş. (2006) . Prof .Dr Muhibbe Darga ile Söyleşi ,İdol Arkeologlar Dergisi, Cilt :8 Sayı: 28 , 2006, 4-13.

Bayram, F. (2008). Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 30. Yılı Anısına, Türkiye Arkeolojisi, No: 128, Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayını.

Birinci, A.(2006). Asya'yı Vusta Seyyahı Kurena Mehmet Emin Bey'in Hikâyesi, Türk Yurdu Dergisi, Cilt: 26, Sayı: 223, ISSN:1300-233, 72-76.

Çaykara, E. (2007). Arkeolojinin Delikanlısı, Muhibbe Darga, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çığ, M. İ (1996). Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye'de Arkeoloji, Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Aydın Sayılı Özel Sayısı II, Cilt: 9 Sayı: 26, 621-627.

Darga, M. (2007). İstanbul'dan Asya'yı Vusta'ya Seyahat, İstanbul: Everest Yayınları.

İğdemir, U. (1967). Türk Tarih Kurumu Binasının Giriş Holündeki Atatürk Büstü 'nün Öyküsü, Belleten, Cilt. XXXI, Sayı:124 (Ekim 1967'den ayrı basım),657-660.

İnan, A. (2007) Hatıralar ve Belgeler, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Kabapınar, Y. (1992) Başlangıcından Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Kitaplarına Etkisi, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi, 143-177.

**CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ARKEOLOJİ VE ARKEOLOG MUHİBBE
DARGA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ**

Özkan, S. (2009) Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi

Uluskan, S. (2010) Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları, Ankara: AKDITYK. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Wendy, S(2004) Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi, İstanbul: İletişim Yayınları.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Cilt I- IV, Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.

İnternet Kaynakları

<http://hititoloji.edebiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/akademik-kadro/emekli-ogretim-uyeleri>
(E.T 18.09.2018)

<http://t24.com.tr/haber/ataturk-hitit-tarihi-icin-sponsor-olmus,128775>(E.T 18.09.2018)

<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/muhibbe-darga-40767999> (E.T 18.09.2018)

<https://www.gazeteduvar.com.tr/hayat/2018/03/06/prof-dr-muhibbe-darga-kimdir/>(E.T.
26.06.2019)

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME ¹

CURRENT INVESTMENT AND FINANCING MODELS FOR RENEWABLE ENERGY PROJECTS: AN EVALUATION ON SELECTED COUNTRY EXAMPLES

Vedat Akdağ ²

Dr. Mustafa Gözen ³

Özet

Yenilenebilir enerji, süreklilik göstermesi ve tükenmemesi bakımından diğer enerji türlerinden farklı özelliklere sahiptir. Ayrıca bu kaynaklar, günümüzde enerji politikasının önemli bir bileşeni olarak görülmekte ve bu çerçevede karbon salınımının ve yerli kaynak olduğu için enerjide ithalata bağımlılığın azaltılması açısından tercih edilmektedir. Ancak, mevcut teknolojilerin gelişmişlik düzeyi, piyasada rekabet edebilirliği ve maliyeti dikkate alındığında, bu kaynakların ekonomiye kazandırılması için özel yatırım ve finansman modelleri gerekli olmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu modeller seçilmiş ülke örnekleri üzerinden incelenmiştir. Her ülkede farklı politika uygulanmakla birlikte sabit fiyat garantisinin çoğunlukla tercih edilen bir model olduğu dikkati çekmektedir. Ancak bu modelin nihai tüketiciye getirdiği yük ve elektrik arz güvenliğine olumsuz etkisi dikkate alındığında, aşamalı olarak prim garantisi, yeşil sertifika ve ihale/açık eksiltme gibi piyasa bazlı modellere geçilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir. Bu amaçla; öncelikle prim garantisi ve ihale/açık eksiltme modelleri tercih edilebilir, piyasada elektrik arz güvenliği ve sistem işletmeciliği için gerekli tedbirler alındıktan sonra piyasanın etkin işleyişi gözetilerek nihai aşamada yeşil sertifika modeline geçilebilir. Türkiye’de 2016 yılında piyasa bazlı modele geçilmiş ve uygulamada yatırımcı ilgisi ve fiyat seviyesi bakımından olumlu sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Elektrik piyasası, yenilenebilir enerji, Türkiye elektrik piyasası, proje finansmanı, yatırım modeli

Jel Sınıflandırması: Q40, Q43, L51

Abstract

Renewable energy has different characteristics from other types of energy in terms of continuity and inexhaustibility. In addition, these resources are now seen as an important component of energy policy today and are preferred in terms of reducing carbon emissions and dependence on imported energy as they are a domestic resource. However, considering the development level, competitiveness, and cost of existing technologies, special investment and financing models are required to bring these resources into the economy.

¹ Çalışmada belirli bir veri kümesi kullanılmadığından veri paylaşımı söz konusu olmayacaktır.

² Enerji Uzmanı, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, Ankara, yakdag@epdk.org.tr, Cep tel.: 0 (544) 618 7028

³ Dr., Emekli, Grup Başkanı, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, Ankara, mgozen@gmail.com, Cep tel.: 0 (532) 642 9518

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

In this study, these models are examined through selected country examples. Although different policies are implemented in each country, it is noteworthy that feed-in tariff is often a preferred model. However, considering the burden of this model to the end consumer and its negative impact on the security of electricity supply, it is considered appropriate to gradually switch to market-based models such as premium guarantee, green certificate, and tender/auction model. For this purpose, firstly premium guarantee and tender/auction models may be preferred, after taking necessary measures for security of electricity supply and system operation in the market, the green certificate model may be adopted in the final stage considering the effective functioning of the market. Market-based model has been implemented in Turkey since 2016 and positive results have been achieved in practice in terms of investor interest and price level.

Keywords: Electricity market, renewable energy, Turkish electricity market, project finance, investment model

Jel Codes: Q40, Q43, L51

1. GİRİŞ

Yenilenebilir enerji kaynakları doğal süreç içerisinde kendiliğinden ortaya çıkan enerji kaynaklarıdır. Geniş bakış açısı ile bu kaynaklar; yerli kaynak olması nedeniyle genel ekonomiye katkıda bulunan, fosil enerji kaynaklarına göre çevreye etkisi daha az olan, sürekli olarak yenilenen ve kullanıma hazır olarak doğada var olan enerji kaynaklarını ifade etmektedir. Alternatif olarak yenilenebilir enerji kaynağı; enerji kaynağından alınan enerjiye eşit oranda veya kaynağın tükenme hızından daha hızlı bir şekilde kendini yenileyebilmesi şeklinde de tanımlanmaktadır (ETKB, 2019a). Bu enerji kaynakları için hidrolik, rüzgar, güneş, biyokütle, biyogaz, jeotermal, dalga, akıntı ve gel-git enerjisi örnek olarak verilebilir. Bu kaynaklar kullanıldıkça tükenmemekte ve kısa süre içerisinde yenilenmektedir (Adıyaman, 2012, s.8). Ayrıca bu kapsamdaki kaynaklar, çevreye yaptıkları olumlu katkı dikkate alınarak temiz enerji kaynakları ve yeşil enerji olarak da adlandırılmaktadır.

Günümüzde yenilenebilir enerji kaynakları yukarıda vurgulandığı üzere; enerji politikası bakımından karbon salımının ve yerli kaynak olması nedeniyle enerjide dışa bağımlılığın azaltılması için önem arz etmektedir (Karagöl ve Kavaz, 2017). Buradan hareketle, yenilenebilir enerji kaynakları küresel ısınma ile mücadelede bir çözüm yolu olarak görülmektedir. Dünya enerji talebinin çoğunluğunu karşılayan fosil yakıtların tükenebilir olması ve fosil yakıt kullanımının yol açtığı çevre sorunlarının gün geçtikçe canlı yaşamını olumsuz etkilemesi, yenilenebilir enerji kullanımının artırılmasını zorunlu hale getirmektedir. Fosil yakıtlara bağımlılık ekonomiye yük oluşturmanın yanı sıra iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının atmosferde birikmesine de yol açmaktadır. Nitekim iklim değişikliğinin hem insanlık, hem de

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

dünya için geri dönülemez sonuçlara yol açmasını önlemek için 2016 yılında yürürlüğe giren Paris Anlaşması ile küresel sıcaklık artışının ilk aşamada 2 °C'ın altında tutulması öngörülmüştür (Dışişleri Bakanlığı, 2019). Bu hedefe ancak elektrik üretiminde fosil yakıtların payının azaltılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının payının artırılması ile ulaşılabileceği anlaşılmaktadır (Mutlu, 2013, ss.9-11).

Elektrik üretiminde yenilenebilir enerji kaynağının payının artırılması ve enerji çeşitliliği sağlanması hedefi çerçevesinde, ülkeler enerji politikasını gözden geçirmekte ve hedeflerine ulaşmak için özel nitelikte yatırım ve finansman modelleri geliştirmektedirler. Bu itibarla bu çalışmanın amacı; yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve kullanımının yaygınlaştırılması için güncel durumda uygulanan yatırım ve finansman modellerini, seçilmiş ülke örnekleri üzerinden incelemek ve değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda, ikinci bölümde yenilenebilir enerji kaynağından elektrik üretiminin desteklenme gerekçeleri, üçüncü bölümde destekleme ve finansman modelleri, dördüncü bölümde seçilen ülkelerdeki uygulama ve gelişmeler, beşinci ve son bölümde değerlendirme yapılarak çalışma kapsamında ulaşılan sonuçlara yer verilmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

2. DESTEKLEME GEREKÇELERİ

Yenilenebilir enerji kaynakları homojen olmayıp bu kaynaklardan elektrik üretimi, girdi olarak kullanılan kaynağa bağlı olarak farklı teknoloji gerektirmektedir. Bu nedenle, kaynağa bağlı olarak elektrik üretiminin farklı ekonomik bakış açısı ile ele alınması uygun olacaktır. Bu kaynaklara dayalı üretim teknolojileri yeni olduğundan yatırım tutarı yüksektir. Bunun yanında jeotermal, biyokütle ve biyogaz dışında kalan kaynaklara dayalı elektrik üretimi iklim şartlarına oldukça duyarlıdır. Rüzgar enerjisinden elektrik üretimi; rüzgar hızı, nem, yükseklik gibi faktörlere bağlı olmaktadır. Güneş enerjisinden elektrik üretimi de aynı şekilde güneş ışınımı, bulutlanma, gölgelenme, yükseklik ve hava sıcaklığı gibi faktörlere bağlıdır.

Mevcut durumda yenilenebilir enerji kaynağından elektrik üretimi, kömür ve doğal gaz gibi klasik üretim yöntemleri ile rekabet edememektedir. Bu nedenle, yenilenebilir kaynaktan elektrik üretiminin özel yatırım ve finansman modelleri çerçevesinde farklı bakış açısıyla değerlendirilmesi zorunluluk arz etmektedir. Yenilenebilir enerji kaynağına dayalı elektrik üretiminin desteklenmesine ilişkin bir düzenleme yapılmadan önce, konunun mevcut teknolojilerin gelişmişlik düzeyi, piyasada rekabet edebilirliği ve maliyeti bakımından incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Her ne kadar bazı yenilenebilir enerji teknolojileri maliyet anlamında diğer teknolojiler ile rekabet edebilir hale gelmiş, bazıları da gün geçtikçe düşen yatırım maliyetleri ve yükselen fosil yakıt fiyatları ile bu konuma çok yakın olsalar da diğer birçok teknolojinin rekabet edebilir konuma gelmesi için zaman gerektiği düşünülmektedir. Bunun yanında, yenilenebilir enerji yatırımları başlangıç aşamasında çoğunlukla yüksek tutarda yatırım gerektirmekte, ancak işletme dönemlerinde yakıt kullanılmadığı için işletme maliyeti çok düşük olmaktadır. Fosil yakıtla yönelik teknolojiler için başlangıç aşamasında daha az ilk yatırım tutarına ihtiyaç duyulurken, işletme döneminde kullanılan yakıtla bağlı olarak genellikle zamanla artan işletme maliyeti söz konusu olmaktadır.

Son olarak olgunluk seviyeleri bakımından iki teknoloji arasında ciddi farklılık bulunmaktadır. Yenilenebilir enerji teknolojisinin büyük çoğunluğu fosil yakıtla yönelik teknolojiye göre gelişme sürecinin başında bulunmaktadır. Fosil yakıt ile kıyaslama yapıldığında, yenilenebilir enerji teknolojisi için daha az Ar & Ge harcaması yapılması ve işletme tecrübesi yetersizliği nedenleriyle yatırım tutarlarında da sınırlı düşüş görülmektedir. İlgili piyasa ve hacimlerin görece küçük olması nedeniyle ölçek ekonomisinden yararlanmak da sınırlı olmaktadır. Yenilenebilir enerji teknolojisi ile fosil yakıtla dayalı teknoloji arasındaki farkı giderecek desteklerin sağlanmasının, teknolojik gelişme ve maliyetleri düşürmenin önünü açacağı değerlendirilmektedir (Ülgen, 2018).

Diğer taraftan, insan faaliyeti sonucu oluşan sera gazları atmosferde birikmekte ve bu birikim güneşten gelen ısıyı hapsetmektedir. Örneğin Uluslararası Enerji Ajansına göre 2017 yılında ABD’de küresel ısınmaya neden olan emisyonların yüzde 34’ü enerji sektöründen gelmektedir (EIA, 2018). Bu emisyonların büyük kısmına kömür ve doğal gaz yakan üretim santralleri neden olmaktadır (EIA, 2018). Bu konu yenilenebilir enerji kaynakları bakımından incelendiğinde, yenilenebilir enerji kaynaklarından çevreye salınan emisyon fosil kaynaklara göre daha düşük olmakta, emisyonun çoğu işletme süreci yerine üretim, kurulum veya söküm dönemlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla, küresel ısınma konusunda alınacak tedbirler bakımından yenilenebilir enerji kaynağına dayalı üretim tesisleri ön plana çıkmaktadır.

3. DESTEKLEME VE FİNANSMAN YÖNTEMLERİ

Yenilenebilir enerji kaynağından elektrik üretiminin finansmanı incelendiğinde, geleneksel olarak kredi ve sermaye olmak üzere iki yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Kredi yönteminde, finansman sağlayan kurum yatırımın geri dönüşünden ziyade kredi anapara ve faizinin geri ödenmesine odaklanmaktadır. Bu nedenle, Bobinaite ve Tarvydas (2014)’e göre

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

kredi kullanılarak gerçekleştirilen yatırımların getirisi diğer finansman yöntemlerinden daha az olmaktadır.

Sermaye yönteminde, sermayenin alınan risk seviyesine bağlı olarak daha fazla getiri beklentisine sahip olması beklenir. Omri (2014)'ye göre bazı durumlarda, şirketler algılanan risk ile gerçek riske bağlı olarak yüzde 25-35 arası getiri beklentisinde olmaktadır. Ayrıca, şirketin paydaşları yenilenebilir enerji projeleri üzerinde finans kurumlarına göre daha fazla baskı oluşturmakta ve yüksek beklenti içinde olmaktadır. Sermaye yoluyla finansman sağlamanın diğer yolları şirket içinden veya dışından sağlanan hibelerdir. Bu tür fonlar genellikle devlet politikasının bir gereği olarak kamu hizmeti gören kurumlar tarafından sağlanır. Diğer taraftan şirket ortaklarına bağlı olarak sermayenin rolü, yenilenebilir enerji yatırımı için işletme döneminde yeniden finansman sağlanması halinde değişikliğe uğrayabilmektedir (Omri, 2014).

Her iki finansman yöntemi incelendiğinde, sermaye kullanımının krediye göre daha fazla tercih edilen bir seçenek olduğu görülmektedir. Couture ve diğerleri (2010)'nin belirttiği üzere, 2015 yılı itibariyle sermaye kullanılarak gerçekleştirilen rüzgar ve güneş enerjisi santrallerinin finansmanı için kullanılan sermaye tutarı 199 milyar ABD Doları olmuştur. Bu rakam bir önceki yıl 188 milyar ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında yenilenebilir enerji yatırımları için sermaye yoluyla finansmandaki artış önceki yıllara göre yüzde 5,8-12 arasında olmuştur. Bu iki finansman aracının temel özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo-1: Geleneksel fonlama yöntemlerinin karşılaştırılması (Couture ve diğerleri, 2010)

	Sermaye	Kredi
Finansman kaynağı	Çeşitli kaynaklar (<i>Sigorta şirketi, emeklilik fonu, yatırım fonu, menkul kıymet borsası, devlet hibeleri</i>)	Finansal kurumlar (<i>Bankalar</i>)
Türü	Risk sermayesi, özel sermaye ve fonlar	Kişisel, ticari, küçük işletme
Kullanım alanı	Yeni teknoloji ve pazarlar	Gelişmiş teknoloji ve pazarlar
Risk	Düşük - orta - yüksek (<i>Finansman kaynağına bağlı olarak</i>)	Düşük
Geri dönüş süresi	3-10 yıl (<i>Projeye ve sermaye tutarına bağlı olarak</i>)	2-5 yıl (<i>Kredi şartlarına bağlı olarak</i>)
Getiri	Düşük - orta - yüksek	Düşük
Faydaları	<ul style="list-style-type: none">• Çeşitlilik• Likidite• Şeffaflık	<ul style="list-style-type: none">• Nakit garantisi• Banka katılımı yok• Erişilebilirlik• Vergi faydaları

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Bu iki finansman yöntemi arasında dikkati çeken önemli bir fark, bu yöntemlerin uygulandığı projelerin niteliğinde görülmektedir. Kredi, genellikle geleneksel ve kanıtlanmış teknoloji ile gerçekleştirilen projeler için tercih edilen bir yöntem olmakta, sermaye ise yenilikçi teknoloji uygulayan projeler için kullanılmaktadır. Bu iki yöntemin kullanımında belirleyici diğer bir faktör, ülkedeki finansman seçenekleridir. Bazı ülkelerde yerel finansman seçenekleri daha fazla olabilmektedir.

Günümüzde özellikle başlangıç aşamasında yenilenebilir enerji kaynağına dayalı elektrik üretiminin özel düzenlemeler ile desteklenmesi gerektiği genel kabul görmektedir. Hemen hemen dünyadaki tüm ülkelerde yenilenebilir enerji kaynağına dayalı elektrik üretimi hükümetler tarafından desteklenmektedir. Verilen bu desteklerin sebebi yenilenebilir enerji kaynağına dayalı üretim tesislerinin ilk kurulum maliyetlerinin, fosil yakıtlara dayalı üretim tesislerinden daha fazlası olması ve bundan dolayı diğer teknolojiler ile rekabet edememesidir.

Sonuç olarak, yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini artırmak amacıyla çeşitli yöntem ve politikalar geliştirilmiş ve kullanılmaktadır. Bu yöntem ve politikaları, düzenleyici modeller ile mali teşvik ve kamu finansmanı olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür. Söz konusu modellere ilişkin ayrıntılı sınıflandırma Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo-2: Güncel yatırım ve finansman modelleri (REN21, 2018)

Düzenleyici modeller	Mali teşvikler ve kamu finansmanı
Sabit fiyat garantisi	Yatırım ve üretim vergi indirimleri
Prim garantisi	Enerji satışlarında vergi indirimleri
Yeşil sertifika	Enerji üretimi ödemesi
Net ölçüm/net faturalandırma	Kamu tarafından sağlanan kredi, hibe, sübvansiyon ve indirimler
İhale ve açık eksiltme	

Düzenleyici modelleri kısaca açıklamak gerekirse; sabit fiyat garantisinde, elektrik üretimi için alım garantisi çerçevesinde belli bir süre için elektrik üreticisine sabit bedelden ödeme yapılmaktadır (Couture ve diğerleri, 2010). Prim garantisinde sabit fiyat uygulamasından farklı olarak ödemeye esas fiyatın iki bileşeni bulunmaktadır. Bileşenlerden biri sabit olup ikincisi değişken nitelik arz etmektedir (Energypedia, 2019). Değişken kısım genellikle organize elektrik toptan satış piyasasında oluşan gün öncesi piyasa fiyatı olmaktadır.

Yeşil sertifika modelinde elektrik üreticisi ürettiği elektriği organize bir piyasada ya da ikili anlaşmalar piyasasında piyasa fiyatından satmaktadır. Ayrıca sattığı her birim elektrik için ilgili

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

idare tarafından elektrik üreticisine yeşil sertifika verilmektedir. Diğer taraftan, elektrik tedarikçisine sattığı elektriğin belli bir yüzdesine kadar yeşil sertifika alma zorunluluğu getirilmektedir. Elektrik üreticisi elindeki sertifikayı organize bir piyasada satarak ilave gelir sağlamaktadır. Bu şekilde, elektrik üreticisi gerek ürettiği elektriği gerekse elindeki yeşil sertifikayı piyasa koşullarında satarak gelir elde etmektedir (Lind ve Rosenberg, 2014). Bu açıdan bakıldığında, yeşil sertifika modeli piyasa bazlı bir model olmaktadır.

Net ölçüm ve net faturalama modelleri, küçük ve orta ölçekli elektrik tüketicilerine yönelik bir modeldir. Bu model çerçevesinde, elektrik tüketicisi üretim tesisi kurarak elektrik üreticisi olabilmektedir. Tüketicinin ürettiği elektriğin belli bir kısmını kendisi tüketip ihtiyaç fazlasını sisteme vermesi ve ihtiyaç fazlası elektrik için ödeme yapılmasına net ölçüm yöntemi denilmektedir. Üretilen elektriğin tamamının destekleme kapsamında sabit fiyat veya prim garantisi kapsamında satılıp tüketimin tamamının tedarikçi tarafından karşılandığı model ise net faturalama modelidir. Net faturalamada üretilen ve tüketilen elektrik birbirinden bağımsız olarak dikkate alınarak ilgili faturalama işlemi yapılmaktadır.

Açık eksiltme yönteminde, ilgili idare tarafından önceden belirli bir kurulu güç değeri ve ihale tavan destekleme fiyatı belirlenmekte ve istekliler söz konusu tavan fiyattan azaltma yapmak suretiyle tekliflerini sunmaktadırlar. Teklifler en düşükten en yükseğe doğru sıralanır ve idare tarafından açıklanan kurulu güç değerine ulaşıldığı noktadan sonrası için destekleme uygulanmaz (Lucas ve diğerleri, 2013). İhale yönteminde açık eksiltmedeki benzer işlemler yapılmakta, ihale yönteminde yarışma katkı payı bazında yapılabilmekte ve bu defa önceden belirlenen kapasiteye ulaşana kadar en yüksek teklif sahipleri destekleme kapsamına alınmaktadır (Abdmouleh ve diğerleri, 2015). İhale çerçevesinde genellikle yatırımcıdan kWh veya MW başına teklif sunmaları istenmektedir.

4. SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ

Dünyada yenilenebilir enerji projeleri için özel nitelikli yatırım ve finansman modeli uygulaması çok yaygındır. Yenilenebilir enerji projesi için kamu tarafından sağlanan teşvik ve uygulanan destek mekanizmaları, hem teknolojinin hızlı kurulumu hem de uzun vadeli yatırım ortamını sürdürmek bakımından önem arz etmektedir (EWEA, 2008). Bu çalışma kapsamında, söz konusu yatırım ve finansman modelleri seçilmiş ülke örnekleri üzerinden incelenmiştir. Bu amaçla; Almanya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri (*Kaliforniya ve New York eyaletleri*), Slovakya, İsveç, İrlanda, Fransa, Avustralya, Japonya, Fas ve Türkiye seçilmiştir.

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Ülke seçiminde her kıtadan en az bir ülke seçilmesi, seçilen ülkenin iyi uygulamaya sahip olması ve ülke hakkında güncel bilgilere erişim imkanı temel seçim kriteri olarak alınmıştır. Bu temel ilkeler ışığında; Avrupa ülkelerinde yenilenebilir enerji konusunda katedilen gelişmeler ve bu ülkelerde, özellikle Avrupa Birliği ülkelerinde ortak bir politikada uzlaşma sağlanamamış olması dikkate alınarak Avrupa kıtasından Almanya, Fransa, Danimarka, İrlanda ve Slovakya seçilmiştir. Kuzey ve Güney Amerika kıtasından Amerika Birleşik Devletleri seçilmiş, ancak ülkenin federal yapısından kaynaklanan çok sayıda eyalet olması ve her eyalette farklı uygulama yapılması dikkate alındığında sadece Kaliforniya ve New York eyaletlerinin incelenmesi ile yetinilmiştir. Bunun yanında, Asya kıtasından Çin ve Japonya seçilmiştir. Kıtadaki tek ülke olması ve geçmişten gelen başarılı uygulamalar dikkate alınarak Avustralya çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Gerek verilere erişim imkanı gerekse elektrik piyasasında kamu ve özel sektör işbirliğine dayalı farklı bir yapıya sahip olması nedeniyle Afrika kıtasından Fas seçilmiştir. Seçilen ülkelerdeki gelişmeler ışığında, ülkemizin yenilenebilir enerji konusunda geldiği aşama hakkında karşılaştırma ve değerlendirme yapılabilmesi amacıyla ülkemizin de çalışma kapsamına alınması uygun görülmüştür.

4.1. Almanya

Almanya’da federal kanun ve çeşitli fonlar ile ülkedeki eyaletler tarafından yenilenebilir enerjiden elektrik üretimine yönelik çeşitli destekler sağlanmaktadır. Kısacası genel sistemin dışında her eyalette o eyalete özgü olmak üzere eyalet yönetimince ilave destek sağlanmaktadır. Bu nedenle, eyalete bağlı olarak yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimine yönelik desteğin türü ve miktarı değişmektedir (Arık, 2016, s.57).

Almanya yenilenebilir enerji yatırımında 2000’li yıllardan itibaren öne çıkan bir ülke olmuştur. Bechberger ve Reiche (2004, s.28)’e göre, 2002 yılında ülkenin yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik üretim kapasitesi dünyadaki tüm yenilenebilir kapasitenin yüzde 9’una ulaşmış, ülke 2003 yılında rüzgar enerjisine dayalı kurulu güç kapasitesi bakımından dünya lideri olmuş, güneş enerjisine dayalı kapasitede ise dünyada ikinci sırada yer almıştır. Ayrıca 2002 yılı sonunda, biyodizel ve güneş enerjisi sisteminde kullanılan ekipman satışında Almanya Avrupa lideri olmuştur (Bechberger ve Reiche, 2004, s.27).

Almanya’da yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini desteklemek amacıyla çıkarılan ilk kanun “*Stromeinspeisegesetz*” olup 1991 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu kanun özellikle rüzgar enerjisine dayalı santral sayısı ile kurulu gücün artmasına katkı yapmıştır. Daha sonra, 2000 yılında bu kanun yerini daha gelişmiş düzenlemeler içeren yenilenebilir enerji kaynakları

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

kanununa “*Erneuerbare-Energien-Gesetz, EEG*” bırakmış ve bu kanunla birlikte güneş ve biyokütle enerjisine dayalı üretim tesislerinin elektrik piyasasına girişi sağlanmıştır (Federal Ministry for Economic Affairs and Energy, 2017).

Yenilenebilir enerji kaynakları kanunu, yenilenebilir enerjiden elektrik üretimini desteklemeye yönelik temel bir düzenleme olup yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini alım garantili tarife yoluyla teşvik etmektedir. Alım garantili tarife politikası, her türlü yenilenebilir kaynağa dayalı elektrik üretimini desteklemek için uygulanmakta ve yatırımcıya uzun vadeli bir gelir sağlama imkanı sunmaktadır. Bu politika kapsamında destekleme miktarı, kullanılan yenilenebilir enerji kaynağının türüne bağlı olarak kanunda tanımlanmıştır. Söz konusu kanun 2017 yılında güncellenerek aşağıda sayılan hallerde destekleme miktarında azaltma yapılmıştır (Federal Ministry for Economic Affairs and Energy, 2017). Kanun değişikliği ile desteklemede azaltma yapılmasına yol açan durumlar;

- Bölgesel sertifikalardan faydalanma,
- Vergi indirimlerinden faydalanma,
- Kayıt işlemlerinin yapılmaması,
- Teknik gerekliliklerin yerine getirilmemesi,
- Yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik enerjisi yanında metan gazı satışının da yapılması,

olarak sıralanmıştır.

Destekleme miktarı; üretim tesisinde kullanılan teknoloji, arazi sahipliği, süre ve sertifikasyon gibi pek çok konuya bağlı olarak düzenlenmiştir. Kurulu gücü 100 kW’ye (*100 kW dahil*) kadar olan yenilenebilir enerji tesisleri alım garantili tarife politikasından yararlanabilmektedir. 100 kW’den büyük yenilenebilir enerji tesisleri, istisnai durumlarda ve tarife tutarları azaltılarak alım garantili tarifelerden yararlanabilmektedir. Alım garantili tarifeler 20 yıl boyunca uygulanmaktadır (Federal Ministry for Economic Affairs and Energy, 2017). Yukarıda aktarılan enerji teşviğine ek olarak; kamu bankalarınca sağlanan düşük faizli kredi, bazı tesisler için prim uygulaması, çatılarda üretilen ve üretildiği yerde tüketilen elektrik için ek ödeme, yan hizmet sağlayan üretim tesisleri için ek ödeme ve ihale gibi pek çok sistem ülkede yenilenebilir enerji yatırımlarını desteklemek için kullanılmaktadır (Sternkopf, 2019).

4.2. Çin

Çin’de yenilenebilir enerji kullanımını geliştirmek ve desteklemek için 2006 yılında enerji kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanunda yenilenebilir enerjinin önemine ilişkin bazı temel ilke ve düzenlemelere, yenilenebilir kaynağa dayalı üretim tesislerine yönelik piyasa engellerinin ortadan kaldırılmasına, yenilenebilir enerji piyasası kurulmasına yönelik kurallara ve yenilenebilir enerji konusunda farkındalık oluşturmaya ve beceri geliştirmeye yönelik düzenlemelere yer verilmiştir. Bu kanunun temel amacı, yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini teşvik etmek ve bu doğrultuda plan ve stratejilerin oluşturulmasını sağlamaktır (Martinot, 2010).

Söz konusu kanunun 2006 yılında yürürlüğe girmesiyle birlikte yenilenebilir enerji maliyeti nihai tüketicilere paylaştırılmaya başlanmıştır. Kanunla birlikte rüzgar ve biyokütle enerjisine dayalı üretim tesisleri için yabancı yatırımcıları çekmek için fiyat mekanizmaları oluşturulmuştur. Hong ve diğerleri (2013, s.1535)’nin belirttiği üzere, 2007 yılında Çin Ulusal Gelişim Reform Komisyonu, elektrik üretiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının payını arttırmak için hedefler belirleyen orta ve uzun vadeli planları (2010-2020) düzenlemiştir. Bu düzenleme ile hidrolik, biyokütle, rüzgar, güneş ve jeotermal gibi farklı kaynaklar için hedefler belirlenmiştir (Hong ve diğerleri, 2013).

Söz konusu kanun 2009 yılında güncellenmiş, güncellenen mevzuat 2010 yılında yürürlüğe girmiştir (Martinot, 2010). Bu güncelleme ile öncelikle iletim ve dağıtım bazında yenilenebilir enerji santrallerinin yerel ve ulusal şebekeye bağlantısı için ayrıntılı bir gelişim ve eşgüdüm planı hazırlanmıştır. İkinci olarak, yenilenebilir kaynaktan üretilen elektriğin tedarik şirketi tarafından satın alınması zorunlu hale getirilmiş, tedarik şirketinin bulunduğu bölgede yeterli talep olmasa bile elektriğin satın alınması ve ulusal şebeke vasıtasıyla nakledilerek başka bir bölgede kullanılması öngörülmüştür. Ayrıca bu uygulamaya ilişkin gerekli şartları yerine getirmeyen tedarik şirketi için yaptırımlar belirlenmiştir. Üçüncü olarak, Finans Bakanlığı’na bağlı yenilenebilir enerji fonu güçlendirilmiş ve ülkenin genel gelirlerinden yenilenebilir enerji fonuna kaynak aktarma imkanı sağlanmıştır. Martinot (2010)’a göre, ülkede uygulanan teşviğin maliyetinin karşılanmasında yaşanan sorunlar, enerji fonuna kaynak aktarımına ilişkin söz konusu tedbirin alınmasını gerekli kılmıştır.

Yenilenebilir enerjiye yönelik Çin’de uygulanan politika incelendiğinde; genellikle birbirine alternatif olarak görülen yeşil sertifika ve sabit fiyat garantisinin birlikte uygulandığı görülmektedir. Yeşil sertifika kapsamında kota yükümlülüğü ilk olarak 2007 yılında

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Yenilenebilir Enerji için Orta ve Uzun Dönem Plan isimli belgede belirtilmiştir (Schuman ve Lin, 2012). Söz konusu belgede şirketler için yenilenebilir enerjiden elektrik üretiminin şartları düzenlenmiştir. Ancak düzenlemenin ayrıntıları üzerinde yeterince durulmamış; izleme ve uyum konusundaki eksiklikler yüzünden politika zorunlu olmaktan çıkarılmış ve gönüllü uygulamaya dönüştürülmüştür. Örnek vermek gerekirse, ülkede 2010 yılına gelindiğinde altı büyük üreticiden hiçbirinin konulan hedefi yakalayamadığı görülmüştür. Çok sayıda rüzgar santrali yatırımcısı kötü bağlantı koşulu veya dağıtım şirketinin şebekeye erişim kısıtları ile karşılaşmıştır (Schuman ve Lin, 2012).

Ülkede yeşil sertifika kapsamında temel politika unsurunun hedef, teknoloji, ceza, izleme ve yeşil sertifika olduğu görülmektedir (Yan ve diğerleri, 2016). Politika unsuru olarak hedef incelendiğinde, zamanla sayısal kriter ve koşullar geliştirilmiş ve bu kapsamda yüzde 12 olan fosil olmayan kaynak kullanım oranı daha sonra yüzde 15'e yükseltilmiştir (Yan ve diğerleri, 2016). Her ne kadar hedefler açıkça belirtilmiş olmasına rağmen uzun dönem hedefler küçük parçalara ayrılmamış ve bu nedenle elektrik üretiminde yenilenebilir enerjinin payına ilişkin bir tanım yapılamamıştır. İkinci olarak, yeşil sertifika modelinde temel parametre kota olduğu için yüksek maliyetli teknolojiler yerine en ucuz çözümü sağlayan teknolojiler tercih edilmiş ve bu durum kaynak kullanımında çeşitliliğe gidilmesine engel olmuştur. Üçüncü olarak, enerji politikasının bütünlük göstermemesi, yabancı yatırımcının ilgi ve güveninde azalmaya sebep olmuştur. Bu belirtilen sebepler yeşil sertifika uygulamasının Çin'de etkili bir şekilde uygulanmasını engellemiş ve yöntemin gönüllülük esasına dayanan bir mekanizmaya dönüşmesine sebep olmuştur (Yan ve diğerleri, 2016).

Ülkede sabit fiyat garantisine dayalı mekanizma 2013 yılı başında başlatılmış ve özellikle rüzgar enerjisine dayalı yatırımların artırılması için uygulanmıştır (Cengceng ve diğerleri, 2016). Ancak bu mekanizma çerçevesinde başlangıç aşamasında tüm projeler için ayrı ayrı pazarlık yapılmış ya da ihaleye çıkılmış, bunun sonucunda ortaya farklı fiyatlar çıkmıştır. Söz konusu fiyat farklılıkları, kamu şirketlerinin de piyasada yatırımcı olmasından dolayı kamu kurumlarının kendi arasında rekabete girmesine ve çoğu zaman projenin gerçekleştirilmesine yetmeyecek düşük fiyatların oluşmasına sebep olmuştur.

Ülkede sabit fiyat garantisi mekanizması ile güneş enerjisine dayalı üretim tesisi yatırımlarında büyük artış yaşanmıştır. Söz konusu mekanizma çerçevesinde güneş enerjisinden üretilen elektrik piyasa fiyatından satılmakta ve bu fiyata ilave olarak 0.42 Yuan/kWh sabit ödeme yapılmaktadır (Cengceng ve diğerleri, 2016; s.252). Sözü edilen mekanizmanın işlemeyle

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

birlikte 2013 yılında Çin’de güneş enerjisine dayalı kurulu güç 18,1 GW’a ulaşmış ve ülke bu alanda dünya lideri olmuştur (Cengceng ve diğerleri, 2016, s.252). 2017 yılı itibarıyla Çin’de güneş enerjisine dayalı elektrik üretim tesislerinin kurulu gücü 100 GW’ı geçmiştir (Enerji Günlüğü, 2019).

4.3. Amerika Birleşik Devletleri

Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nde federal hükümetin yanı sıra her eyalet yönetimi, yenilenebilir kaynağa dayalı elektrik üretimini teşvik etmek için farklı mekanizma uygulamaktadır. Eyaletlerde uygulanan politika, enerji kaynağının miktarına ve potansiyeline göre değişmektedir. 2005 yılında *Enerji Politikası Kanunu* ve 2007 yılında *Enerji Bağımsızlığı ve Güvenlik Kanunu* ile ülkede enerji piyasasının dönüşümü ve verimliliğin artırılması konularında önemli gelişmeler sağlanmıştır (Dixon, 2010, s.6398).

2006 yılından itibaren ABD’nin bazı eyaletlerinde yenilenebilir kaynaktan elektrik üretiminin desteklenmesi için sabit fiyat garantisi mekanizmasına geçilmesine karar verilmiştir. 2008 yılında altı eyalette (*Kaliforniya, Michigan, Illinois, Minnesota, Rhode Island, Hawaii*) sabit fiyat garantisi mekanizması uygulanmaya başlanmıştır. Bu durum, ABD’de desteklemeye ilişkin politikada değişikliğe sebep olmuş ve eyaletlerin çoğu sabit fiyat garantisi mekanizmasını uygulamaya başlamışlardır (Rickerson ve diğerleri, 2008).

2009 yılında *Amerika Temiz Enerji ve Güvenlik Kanunu* ile yenilenebilir enerji kaynağına yönelik teşvik ve karbon kotalarına yönelik emisyon politikasını içeren düzenlemeler yürürlüğe girmiştir (Deloitte, 2012). Bu kanun ile birlikte ABD 2009 yılında; yüzde 40’ı biyoyakıt, kalan kısmı ise diğer yenilenebilir enerji kaynaklarını desteklemek için toplam 18,2 milyar ABD Doları tahsis ederek yenilenebilir enerji yatırımları için dünya üzerinde en çok kaynak ayıran ülke olmuştur (Deloitte, 2012). Bahsi geçen kanun ile 2025 yılına kadar yenilenebilir enerjinin gelişimi ve enerji verimliliği için 90 milyar ABD Doları tahsis edilmesi planlanmaktadır (Deloitte, 2012).

ABD’de yenilenebilir kaynaktan elektrik üretim teknolojilerine yönelik araştırma ve geliştirme faaliyetleri yanında yenilenebilir enerji kaynağına yönelik federal düzeyde temel politika aracı vergi indirimleridir. IEA (2019a)’e göre, güneş enerjisine dayalı elektrik üretim tesisleri için 2015 yılına kadar yüzde 30 oranında yatırım vergi indirimi (*ITC*) uygulanmıştır. 2015 yılında ABD Kongresi güneş enerjine dayalı üretim tesisleri için *ITC*’yi 2030 yılına kadar uzatmış, ancak oranı 2020 yılı için yüzde 26’ya ve 2021 yılı için yüzde 22’ye düşüren düzenlemeleri

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

kabul etmiştir. Rüzgar enerjisine dayalı elektrik üretim tesisleri için işletmeye girdikten sonra on yıl boyunca üretim vergi indirimi (*PTC*) uygulanmaktadır (IEA, 2019a). ABD Kongresinde 2015 yılında rüzgar enerjine dayalı elektrik üretim tesisleri için *PTC*'nin 2019 yılı sonunda kaldırılmasına karar verilmiştir (IEA, 2019a). ABD'nin coğrafi olarak büyük bir ülke olması ve farklı eyaletlerden oluşması nedeniyle yenilenebilir enerji kaynağını destekleme noktasında federal düzeyde bir anlaşmaya varılamamış; bu nedenle her eyalet yenilenebilir kaynaktan elektrik üretme hedefine ulaşmak için kendi politikasını geliştirmiştir. Bu nedenle bu çalışma için Kaliforniya ve New York eyaletleri örnek olarak belirlenmiş ve incelenmiştir.

4.3.1. Kaliforniya

Yenilenebilir enerji projelerini destekleme konusunda Kaliforniya eyaletinin öncü eyaletlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 1998 yılında yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini artırmak için Kaliforniya Enerji Komisyonu tarafından tüm eyaleti kapsayacak şekilde yenilenebilir enerji programı oluşturulmuştur (Izadian, 2013). 1998-2006 yılları arasında söz konusu enerji programı çerçevesinde, konutların elektrik ihtiyacını karşılamak üzere güneş enerjisine dayalı üretim tesisi kurulumu için finansman sağlanmıştır (Izadian, 2013). Bunun yanında, kendi elektriğini üretmek isteyen işletmeler tarafından kurulan büyük ölçekli projelere Kaliforniya Kamu Hizmetleri Komisyonu tarafından finansman sağlanmıştır. Kaliforniya eyaletinde Kaliforniya Enerji Komisyonu'nun fonları kullanılarak yeni inşa edilen konutlarda güneş enerjisi kullanımına yönelik hedeflere ulaşılmıştır. Izadian (2013)'e göre Kaliforniya, 2009 yılında elektrik enerjisinin yüzde 20,8'ini yenilenebilir kaynaklardan üretmiş olup eyalet genelinde güneş enerjisine dayalı proje sayısı toplam 87.170 adete ulaşmıştır. 2011 yılında, eyalet yönetimi tarafından yapılan düzenlemeyle 2020 yılına kadar üretilen elektriğin yüzde 33'ünün yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilmesi hedeflenmiştir (Izadian, 2013).

Kaliforniya eyaletinde yenilenebilir enerji kaynaklarından daha etkin elektrik üretimi sağlamak amacıyla; elektrik tedarik şirketinin yaptığı perakende elektrik satışının en az yarısının yenilenebilir enerji kaynağına dayalı elektrik üretim tesislerinde üretilmiş olması gerekmektedir (CPUC, 2019). Eyalette uygulanan net ölçüm programı kapsamında; güneş, rüzgar ve biyokütle enerjisine dayalı üretim tesisi kuran ve üretilen elektriği üretimin yapıldığı yerdeki kendi tüketim noktasında tüketen kişiler desteklenmektedir. Bu program kapsamında; kendi tüketiminin tamamını kurduğu tesisten karşılayan kişilere, ihtiyaç fazlası olarak sisteme verilen elektrik için ödeme yapılmaktadır. Bu durumda ilgili kişiye ihtiyaç fazlası elektrik için perakende elektrik satış bedeli ödenmektedir (CPUC, 2019).

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Eyalette çatı üstüne güneş enerjisine dayalı tesis kurulumuna yönelik politika başarılı olmuştur. Ancak, güneş ışınımının yüksek olduğu zamanlarda ihtiyaç fazlası olarak şebekeye verilen elektrik arz ve talep dengesizliğine neden olmaktadır (IEA, 2019a). Kaliforniya eyaletinde 2011 yılında yapılan düzenlemeyle yeni inşa edilen konutların çatısının güneş paneliyle donatılması zorunlu kılınmıştır. Ancak çatı üzerine kurulacak söz konusu tesislerin elektrik şebekesine entegrasyonunda önümüzdeki yıllarda sorun ile karşılaşılacağı tahmin edilmektedir (IEA, 2019a).

4.3.2. New York

New York eyaletinde 2030 yılına kadar elektrik üretiminin yarısının yenilenebilir kaynaklardan temin edilmesi hedefi benimsenmiş ve bu hedef çerçevesinde üretim tesislerinin kurulması ve işletilmesinde uyulması gereken kriterler belirlenmiştir (NREL, 2019). Söz konusu hedefe ulaşmak için yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini teşvik etmek amacıyla üretime dayalı sübvansiyon ve diğer programlardan yararlanılmakta ve üretilen elektrik için merkezi bir satın alma yaklaşımı benimsenmiştir. Eyalette kurulu gücü 2 MW'a kadar olan tesislerde net ölçüm yöntemi uygulanmaktadır. Bu yöntem sayesinde eyalette güneş enerjisine dayalı üretim tesisi sayısı artmıştır (NREL, 2019). Ayrıca eyalette güneş enerjisi teşvik programı, kurulu gücü 200 kW'a kadar olan güneş enerjisi sistemi için kredi ve hibe seçenekleri sunmaktadır (NREL, 2019).

Eyalette yenilenebilir enerjiyi teşvik kapsamında kooperatiflere de destek verilmektedir. Kooperatifler, en az on üyenin tüketimlerini birleştirerek 2 MW'a kadar üretim tesisi kurabilmekte, bu kapsamda mahsuplaşmadan yararlanmakta ve düşük faizli kredi kullanabilmektedir (New York State, 2019). Kooperatif, üyelerinin toplam tüketiminin yüzde 40'ını geçmeyecek şekilde tüketim bağlantı gücü 25 kW'tan fazla sadece bir üyeye sahip olabilir. Diğer üyelerin tüketim toplamı kooperatifin toplam tüketiminin en az yüzde 65'i ve tüketim bağlantı gücünün 25 kW'tan az olması gerekmektedir (New York State, 2019). New York eyaletinde kooperatiflerin yaygınlaşması için ilk aşamada düşük gelirli konut sahipleri için bir program uygulanmıştır. Bu program çerçevesinde teknik yardım, pazarlama ve finansman sağlanarak kooperatif sisteminin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir.

4.4. Slovakya

Slovakya'da yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini teşvik etmek için yatırım sübvansiyonu, vergi indirimi ve 15 yıl süre ile yenilenebilir enerji kaynağına göre değişen sabit fiyat garantisi

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

uygulanmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynağından üretilen elektriği dağıtım sistemi işletmecisi satın almakla yükümlü kılınmıştır (Res Regal, 2019a).

Sabit fiyat garantisi kapsamında fiyat iki unsurdan oluşmaktadır. Dağıtım sistemi işletmecisi üreticiden elektriği, üretim maliyetinin yanında ek bir sübvansiyon ödeyerek satın almaktadır. Başka bir deyişle; sübvansiyon tutarı, yenilenebilir enerji kaynağından üretilen elektriğin üretim maliyeti ile düzenlenmiş fiyat arasındaki potansiyel farka karşılık gelmektedir. Sübvansiyon, üretim kapasitesi 125 MW'a kadar olan yüksek verimli kojenerasyon tesisi ve üretilen elektriğin yüzde 30'dan fazlası yenilenebilir enerji kaynağından elde edilmesi durumunda kurulu gücü 200 MW'a kadar olan üretim tesisinde üretilen elektrik için geçerlidir (IEA, 2019b).

2009 yılında yürürlüğe girdiği tarihten itibaren sabit fiyat garantisi kapsamındaki fiyatlar, hükümetin yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik fiyatını piyasa koşullarına göre uyumlaştırma hedefi doğrultusunda kademeli olarak azaltılmıştır. Ülkede 2011 yılında sabit fiyat garantisi kapsamındaki fiyatların yüksek olmasından dolayı planlananın çok üzerinde güneş enerjisine dayalı tesis kurulumu ile karşılaşmıştır. Bu nedenle, teşvik sağlanan güneş enerjisine dayalı tesis kurulu gücü 125 MW'tan 100 kW'a ve destek fiyatı yüzde elliden fazla indirilmiştir (IEA, 2019b). Güneş enerjisi dışında diğer yenilenebilir enerji kaynağına dayalı üretim tesisleri için kurulu güç limiti 125 MW'ta korunmuştur (IEA, 2019b).

2013 yılında yürürlüğe giren yenilenebilir enerji yasası ile güneş enerjisine dayalı üretim tesislerinden sadece çatı üstüne kurulan ve kurulu gücü 30 kW'ın altında olan üretim tesislerinin sübvansiyonlardan yararlanabileceği hükmü getirilmiştir. Hidrolik tesisler için sübvansiyonlardan yararlanma sınırı 125 MW'tan 5 MW'a düşürülmüştür (IEA, 2019b). 5 MW'tan fazla kurulu gücü olan rüzgar enerjisi haricindeki diğer yenilenebilir enerji tesisleri için teşvik bedelinin yalnızca 5 MW kapasite sınırı karşılığında üretilen elektrik için ödeme yapılacağına ilişkin düzenleme yapılmıştır. Rüzgar enerjisi için 5 MW sınır değeri 15 MW olarak uygulanmaktadır. (IEA, 2019b).

Güneş ve rüzgar enerjisine dayalı üretim tesisi işletmecileri, sabit fiyat garantisinden yararlanamaması durumunda çevre kalitesine ilişkin program kapsamında yatırım sübvansiyonundan yararlanabilmektedir. Ülkede yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, tüketim vergisinden muaf olmak suretiyle de teşvik edilmektedir (Res Regal, 2019a).

4.5. İsveç

İsveç'te tüketilen elektriğin çoğunluğu yenilenebilir enerji kaynağından üretilmektedir. Ülkede yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimi yeşil sertifika mekanizması ile desteklenmektedir. Bu mekanizma, 2003 yılında toplam elektrik üretimi içerisinde yenilenebilir enerji kaynağının payını 2010 yılına kadar yüzde 50 oranına çıkarma hedefi çerçevesinde kurulmuştur (IEA, 2019c). Söz konusu tarihe kadar hidrolik potansiyelinin büyük kısmını kullanan İsveç, hidrolik dışındaki yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretimini artırmayı hedeflemiştir (IEA, 2019c).

Yenilenebilir enerji sertifikası, elektrik üretiminin izlenmesi ve belgelendirilmesi için kullanılan araçlardan biridir ve yenilenebilir kaynaktan elektrik üretim ve tüketim kredilerinin ticari olarak el değiştirmesine olanak sağlamaktadır. Sertifika, yenilenebilir enerjiden elektrik üretimi için bir kanıt niteliğinde olmakla birlikte kullanımı elektriğin fiziksel üretim zamanından ve satışından bağımsız olmaktadır. İsveç'te sertifika piyasası şu şekilde çalışmaktadır. Elektrik üreticileri, 15 yıl boyunca yenilenebilir enerji kaynağından üretilen her bir MWh elektrik için bir elektrik sertifikası almaktadır. Diğer taraftan, tedarik şirketi elektrik satışının belirli bir kısmına karşılık olarak elektrik sertifikası satın almakla yükümlü kılınmıştır. Söz konusu yükümlülük, sertifikaya olan talebi oluşturmaktadır. Elektrik sertifikası, fiyatın arz ve talebe göre belirlendiği bir piyasada işlem görmektedir. Elektrik üreticisi ürettiği elektrik için aldığı bedel yanında sertifika satışından ek gelir elde etmektedir. Sertifika mekanizmasının maliyeti nihai olarak tüketiciler tarafından karşılanmaktadır.

Bununla birlikte, elektrik tüketimi yüksek olan sanayi kuruluşları yeşil sertifika mekanizmasından muaf tutulmaktadır. 2003 ve 2016 yılları arasında İsveç'te yenilenebilir enerji sertifikasından kaynaklanan maliyetin elektrik tüketicisi için kWh başına 1,5 ila 5,3 İsveç kronu olduğu hesaplanmıştır (IEA, 2019c). Mekanizma kapsamında üretilen MWh başına ortalama sübvansiyon son yıllarda 18-20 Euro aralığında gerçekleşmiştir (IEA, 2019c).

Yeşil sertifika sistemi, İsveç'te 2012 yılının başından 2016 yılının ortalarına kadar yenilenebilir enerji kaynaklarından ilave 13,5 TWh elektrik üretimine katkıda bulunmuştur. 2017 yılında İsveç'teki yenilenebilir enerji tesislerine 24,1 milyon sertifika tahsis edilmiştir (IEA, 2019c). Tahsis edilen sertifikaların kaynaklara göre dağılımı incelendiğinde rüzgar enerjisinin yüzde 71, biyokütle enerjisinin yüzde 22, hidrolik enerjinin yüzde 6,7 ve güneş enerjisinin binde 6 oranında payı olduğu görülmektedir (IEA, 2019c).

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Yeşil sertifika uygulaması yanında İsveç'te rüzgar enerjisine dayalı elektrik üretim tesisinden üretilen elektrik için vergi indirimleri de uygulanmaktadır (Res Regal, 2019b). Buna ilave olarak 2015 yılından bugüne kadar güneş enerjisine dayalı elektrik üretim tesisi için 255 kW, rüzgar enerjisine dayalı elektrik üretim tesisi için 125 kW ve diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretim tesisi için ise 50 kW'den daha az kurulu güce sahip elektrik üretim tesisinde üretilen elektrik enerjisi vergilendirilmemektedir (Res Regal, 2019b).

4.6. İrlanda

İrlanda, 2020 yılına kadar elektrik üretiminde yenilenebilir enerji kaynağının payını yüzde 40'a çıkarmayı hedeflemiştir (IEA, 2019d). Ülkede yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini desteklemek için REFIT olarak adlandırılan üç farklı sabit fiyat garantisi uygulanmaktadır. Uygulanan sabit fiyat garantisinin amacı, elektrik şebekesine 15 yıl boyunca satılan her birim elektrik enerjisi için asgari bir fiyat sağlanarak yenilenebilir enerji yatırımı yapan şirketlerin kazançlarını garanti altına almaktır. REFIT mekanizması kamu kaynakları kullanılarak finanse edilmektedir. 2019 yılında 3.835 MW kurulu gücünde yenilenebilir enerji kapasitesini desteklemek için 145 milyon Euro tahsis edilmiştir (Regal, 2019c). 2018 yılında 3.317 MW gücünde kapasite için 374 milyon Euro tahsis edildiği dikkate alındığında, 2019 yılı için ayrılan fon miktarında önemli bir düşüş olduğu görülmektedir (Res Regal, 2019c).

Uygulanan sabit fiyat garanti mekanizması incelendiğinde, ilk mekanizma olan REFIT-1'de toplam kurulu gücü 450 MW karada kurulmuş rüzgar enerjisine dayalı tesisler, biyokütle enerjisine dayalı tesisler ve küçük hidroelektrik tesisler desteklenmektedir (Res Regal, 2019c). REFIT-2'de toplam kurulu gücü 4000 MW olan deniz üstüne kurulmuş rüzgar enerjisine dayalı tesisler, biyokütle enerjisine dayalı tesisler ve hidroelektrik tesisler desteklenmektedir. REFIT-3'te ise toplam kurulu gücü 310 MW olan biyokütle dayalı tesisler desteklenmektedir (Res Regal, 2019c). Ayrıca konutlarda kurulacak güneş enerjisine dayalı elektrik üretim tesisleri için 2018 yılı Temmuz ayında başlatılan bir program çerçevesinde, güneş enerjisi sistemi ve/veya elektrik depolama sistemi satın alan ev sahipleri için bir defaya mahsus sübvansiyon sağlanmaktadır.

Mevcut durumda üç mekanizmaya yeni girişler kapalı olup halen eski projelerin 15 yıl süreli destekten yararlanma zamanını tamamlamaları beklenmektedir. REFIT-2 kapsamındaki üretim tesislerinin inşaatının 2019 yılı ortasına kadar, REFIT-3 kapsamındaki üretim tesislerinin inşaatının 2019 yılı sonuna kadar tamamlanması planlanmaktadır. Üretim tesislerinin inşaatının tamamlanma süreleri, bazı yatırımcıların şebekeye bağlanma izni almaları da dahil olmak üzere

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

bazı gerekli prosedürleri tamamlamada sorun yaşamalarından dolayı uzatılmıştır (Res Regal, 2019c).

Bununla beraber, İrlanda Hükümeti tarafından yenilenebilir enerji kaynaklarını desteklemek için yeni bir destekleme programı üzerinde çalışılmaktadır. Yeni programın Avrupa Komisyonu'ndan yardım alınmasına bağlı olarak 2019 yılı içinde faaliyete geçmesi beklenmektedir (IEA, 2019d). Yeni programa göre destekleme fiyatı rekabetçi bir teklif süreci olan ihale yöntemi ile belirlenecektir. Ayrıca yeni programda, daha önceki programlarda olduğu gibi sabit bir fiyat belirlemek yerine, piyasa fiyatına ek olarak ilave bir destekleme fiyatı belirlenecektir. Bu nedenle, yeni sistemde pek çok yenilenebilir enerji teknolojisi arasında rekabet yaşanması beklenmektedir. Yeni destekleme programına ilişkin yol haritası, 2018 yılı Temmuz ayında hükümet tarafından onaylanmış ve ilk ihaleye ilişkin bilgiler kamuoyu ile paylaşılmıştır (IEA, 2019d). Her bir ihale ile tahsis edilecek yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik üretim kapasite miktarı, İrlanda Ulusal Enerji ve İklim Planı çerçevesinde belirlenecektir.

4.7. Fransa

Fransa, yenilenebilir kaynağa dayalı elektrik üretimini artırmak için son yıllarda önemli adımlar atmaktadır. 2018 yılında Fransa'da yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik tesislerinden üretilen elektriğin toplam tüketimdeki payı yüzde 22,3'e ulaşmıştır (Dentons, 2019). Ülkede 2016 yılına kadar yenilenebilir enerji kaynağının desteklenmesinde sabit fiyat garantisi uygulanmıştır (IEA, 2019e). Söz konusu destek, nihai elektrik tüketicilerinden toplanan elektrik tüketim vergisine dayalı fondan karşılanmıştır. Yenilenebilir kaynaktan üretilen elektriği belirlenen bir tarifeden satın alma zorunluluğu olan şirketlerin zararları da söz konusu fondan karşılanmıştır. Fon tutarının yüzde 64'ü yenilenebilir kaynağa dayalı elektriğin desteklenmesine katkıda bulunmak, yüzde 7,5'i ısı üretimini desteklemek ve geri kalan kısmı dar gelirli elektrik tüketicilerine sübvansiyon sağlamak amacıyla kullanılmıştır (IEA, 2019e). 2015 yılında bu sistemin nihai tüketicilere bedeli MWh başına 19,5 Euro olmuş, bu tutar ortalama bir hanehalkına ait faturanın yaklaşık yüzde 12'sine ulaşmıştır (IEA, 2019e).

Fransa hükümeti tarafından 2015 yılında 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere destekleme programında değişiklik yapılarak enerji dönüşüm kanunu çıkarılmıştır. Söz kanunda yenilenebilir kaynakların toplam elektrik tüketimindeki payının 2030 yılına kadar yüzde 32'ye ulaşması hedeflenmiştir (IEA, 2019e). Kanunda ayrıca artan maliyet nedeniyle yenilenebilir enerji kaynaklarının desteklenmesini sağlayan fonun yapısında da değişiklik

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

yapılmıştır. Değişiklik kapsamında fona destek sağlayan elektrik tüketim vergisi artırılarak vergi tabanının genişletilmesi ve daha sağlam bir vergi çerçevesi oluşturulması hedeflenmiştir. Söz konusu kanun ile yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı üretim tesislerine getirilen destekler şu şekilde sıralanabilir (Res Regal, 2019d);

- 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren, büyük kapasiteli yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik üretim tesisine uygulanacak destekleme fiyatı ihale yöntemiyle belirlenecektir. Yeni ihaleler büyük kapasiteli biyokütle (300 kW üstü), biyogaz (500 kW üstü), güneş (500 kW üstü) ve rüzgar (karada kurulu olanlar) enerjisine dayalı üretim tesisleri için düzenlenecektir. Deniz üstünde yapılan rüzgar enerjisine dayalı tesisler ile tüm küçük ölçekli tesislerin belirlenmiş fiyatlar üzerinden desteklenmesine devam edilecektir. Avrupa Birliği müktesebatına göre, atık ve jeotermale dayalı tesislerde üretilen elektrik enerjisi de belirlenen fiyat üzerinden faydalanmaktadır.
- Üretim tesisinin kurulması için gerekli izin prosedürlerinin tamamlanması için büyük ölçekli tesislere verilen 18 aylık ve 3 kW altındaki tesislere verilen 2 aylık sürelerle uyulması için idari süreç basitleştirilmiş, ancak bu sürelerin dışına çıkılması halinde üretim tesisi işletmecisine ceza uygulaması getirilmiştir. Rüzgar, hidrolik ve biyogaza dayalı tesisler için izin prosedürü benzer hale getirilmiştir.
- Yenilenebilir enerji projesine yatırım yapan şirket ve belediyelerin ortaklık kurabilmesi sağlanmıştır.
- Ayrıca ihale prosedürü basitleştirilmiştir.

4.8. Avustralya

Ülke tarihsel olarak yenilenebilir enerji politikası konusunda öncü bir ülke olmuştur. 1994 yılında yürürlüğe konulan yenilenebilir enerji girişimi ile yenilenebilir enerji teknolojisi desteklenmiş, bu kapsamda yenilenebilir enerji endüstrisi ve yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimini destekleyen birçok politika geliştirilmiştir (AEMO, 2016). Yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimi, hem federal hükümet hem de eyalet düzeyinde bir dizi politika ile desteklenmektedir. Avustralya'da yenilenebilir enerji için federal düzeydeki politika, yeşil sertifika modelidir. Eyalet ve bölge düzeyinde politikalar, hükümetin hedef ve politikaları ile uyumlu sonuçlara ulaşmayı amaçlamaktadır (IEA, 2019f). Avustralya'da 2020 yılına kadar ülkenin toplam elektrik üretiminin yüzde 23,5'ine karşılık gelen 33 GWh miktarında yenilenebilir enerji kaynağına dayalı elektrik üretimi hedeflenmiştir (CER, 2016; CER, 2017).

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Ülkede yeşil sertifika modeli elektrik tedarik şirketine uygulanan ticari sertifikalar aracılığıyla yürütülmektedir. 2011 yılından bugüne kadar uygulanan yeşil sertifika modeli büyük ve küçük ölçekli yenilenebilir enerji hedefi olmak iki farklı yapıda yürütülmektedir (CER, 2016).

Büyük ölçekli yenilenebilir enerji hedefi, yenilenebilir enerji kaynağına dayalı büyük ölçekli üretim tesisleri için finansal teşvik sağlamaktadır. Sisteme dahil olan yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik üretim tesisi tarafından üretilen her MWh elektrik için büyük ölçekli üretim sertifikası verilmektedir (CER, 2016). Bir üretim tesisinin sisteme katılabilmesi için, üretim tesisinin elektriğinin uygun yenilenebilir enerji kaynağından üretilmesi gerekmektedir. Bu kaynaklar; güneş, rüzgar, okyanus dalgaları, gelgitler, jeotermal, odun ve tarımsal atık gibi kaynaklardır. Yeşil sertifikalar, sertifika satın alma yükümlülüğü olan kurumlara, özellikle elektrik tedarik şirketlerine satılmaktadır (CER, 2016).

Küçük ölçekli yenilenebilir enerji hedefi, benzer şekilde güneş enerjisi sistemleri, güneş enerjili su ısıtıcıları ve ısı pompaları gibi küçük ölçekli yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik üretim tesisi kurmak isteyen ev sahipleri ve işletmeler için finansal teşvik sağlamaktadır (IEA, 2019f). Bu tesisler için, sistemin ömrü boyunca üretmesi beklenen elektrik miktarına göre küçük ölçekli teknoloji sertifikaları oluşturulmaktadır. Bu sertifikalar, sistemin ömrü boyunca üreteceği elektrik miktarına bağlı olarak önceden düzenlenmekte, böylece ilgisine bir şekilde yatırım teşviki sağlanmış olmaktadır (IEA, 2019f).

Büyük ölçekli yenilenebilir enerji hedefi kapsamında yükümlülüğü bulunan kuruluşların, küçük ölçekli yenilenebilir enerji hedefi kapsamındaki sertifikaları satın alma ve bunları üç ayda bir teslim etme konusunda yasal yükümlülüğü bulunmaktadır (IEA, 2019f). Oluşturulan sertifikalar, önceden bir nakit desteği şeklinde olabilmekte ya da satın alınan sistemde bir indirim almak için satılabilmekte, bu uygulama ev sahibi için sistemin sermaye maliyetinin düşürülmesine katkıda bulunmaktadır (IEA, 2019f).

Bununla birlikte, Avustralya'da pek çok eyalet, küçük ölçekli yenilenebilir enerji sistemi sahibine şebekeye yapılan elektrik satışı için sabit fiyat garantisi uygulamaktadır (IEA, 2019f). Bu uygulamanın net ölçüm yöntemine benzer bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Ülkede ulusal düzeyde zorunlu tutulan sabit fiyat garanti mekanizması bulunmamaktadır. Tarife ödemesi genellikle şebekeye verilen net enerji için elektrik faturasında kredi olarak ödenmektedir. Sabit fiyat garantisinde fiyatlar; kapasite sınırı, uygunluk kriteri ve diğer tasarım unsurlarına bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Bazı eyaletlerde elektrik tedarik şirketi sabit

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

fiyat garantisi kapsamında fiyatı bağımsız olarak belirlemektedir. Teşvik fiyatı yıllık bazda belirlenmektedir (IEA, 2019f).

4.9. Japonya

Ülkede yenilenebilir enerji konusunda 2012 yılına kadar esas itibarıyla yeşil sertifika ile araştırma-geliştirme çalışmalarına odaklanılmıştır (IEA, 2016). 2012 yılında yapılan politika değişikliği ile sabit fiyat garantisi devreye alınmıştır. Bu sistem çerçevesinde elektrik üretim şirketlerine, belirli bir sözleşme süresi boyunca sabit fiyattan yenilenebilir enerjiden üretilen elektrik satın alma zorunluluğu getirilmiştir (IEA, 2016). Yenilenebilir kaynaktan üretilen elektriğin maliyeti, tüketim miktarına bağlı olarak tüm tüketicilerden toplanmıştır. Elektrik üretim şirketleri de, maliyetlerindeki azalmaya eşit miktarda sabit fiyat uygulamasına finansal katkıda bulunmuşlardır (IEA, 2016). Sabit fiyat uygulaması yıllık bazda gözden geçirilmektedir.

4.10. Fas

Ülkede yenilenebilir enerjiden elektrik üretiminin artırılması için yaklaşık 25 yıldan beri çalışma yapılmaktadır. Mevcut durumda yenilenebilir enerji tesisleri için farklı finansal sözleşmeler geliştirilmiştir (IEA, 2019g). Bu sözleşme türleri aşağıda verilmiştir.

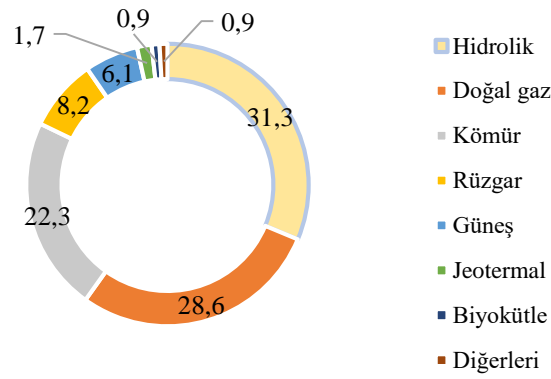
- Anahtar teslimi bazında kurulan, kamuya ait üretim tesisleri
- Uzun vadeli alım garantisi çerçevesinde özel sektör tarafından kurulan üretim tesisleri
- Belirli bir saha ve kapasite için kamu-özel sektör ortaklığına dayalı, ihale yoluyla kurulan üretim tesisleri
- Kendi ihtiyacını karşılamak için kurulan ve üretim fazlası elektriğin kamuya satılma imkanı olan üretim tesisleri
- Özel sektör üretim şirketleri ile nihai tüketiciler arasında rekabet ortamında yapılan alım-satım sözleşmeleri

Fas'ta uygulanan modeller incelendiğinde; kamu, özel sektör ve kamu-özel sektör ortaklığına dayalı modeller olduğu görülmektedir. Ülkede düzenleyici nitelikteki modellerin uygulanmadığı anlaşılmaktadır (IEA, 2019g).

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

4.11. Türkiye

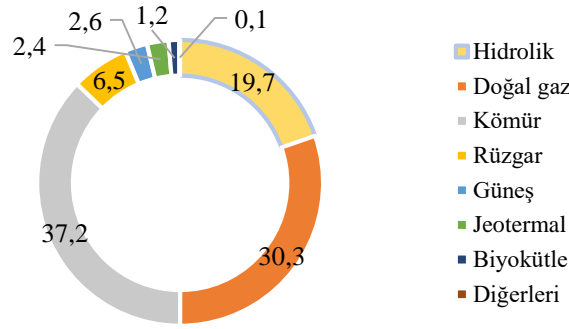
Türkiye’de yenilenebilir enerjiye dayalı elektrik üretimini desteklemek amacıyla 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun hazırlanmış ve bu kanun 18/05/2005 tarihli ve 25819 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Mevzuat Bilgi Sistemi, 2019a). Türkiye’nin elektrik kurulu gücü 2019 yılı Ekim ayı sonu itibarıyla 91.070,4 MW’a ulaşmıştır (TEİAŞ, 2019a). Söz konusu kurulu gücün kaynak bazında dağılımı Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil-1: Elektrik kurulu gücünün kaynak bazında dağılımı (%)

Şekil 1’den görüleceği üzere, elektrik kurulu gücü içinde hidrolik enerji yüzde 31,3, doğal gaz yüzde 28,6 ve kömür yüzde 22,3 paya sahiptir. Son yıllarda ön plana çıkan rüzgar ve güneş enerjisine dayalı kurulu gücün toplam kapasite içindeki payı yüzde 14,3’tür. Yenilenebilir enerji kaynağı olarak hidrolik, rüzgar, güneş, jeotermal ve biyokütlenin toplam kurulu güç içindeki payı yüzde 48,2’dir. Bu durumda, Türkiye’de kurulu gücün yaklaşık yarısının yenilenebilir enerji kaynağına dayalı olduğu söylenebilir. 2018 yılı Türkiye elektrik üretimi 304.801,9 GWh olarak gerçekleşmiştir (TEİAŞ, 2019b). Elektrik üretiminin kaynak bazında dağılımı Şekil 2’de verilmiştir.

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Şekil-2: 2018 yılı elektrik üretiminin kaynak bazında dağılımı (%)

Şekil 2’den görüleceği üzere, elektrik üretiminde kömür, doğal gaz ve hidrolik enerjinin payı toplam yüzde 87,2’dir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik üretimindeki payı ise yüzde 32,4’dür.

5346 sayılı Kanun çerçevesinde, 31/12/2020 tarihine kadar işletmeye girmiş veya girecek olan yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı lisanslı elektrik üretim tesisleri, işletmeye girdiği tarihten itibaren 10 yıl boyunca aynı kanunun eki I sayılı cetvelde yer alan fiyatlardan yararlanabilecektir. 6446 sayılı Elektrik Piyasası Kanununun 14 üncü maddesinde elektrik piyasasında hangi hallerde Enerji Piyasası Düzenleme Kurumundan lisans almaksızın ve şirket kurmaksızın elektrik üretim faaliyetinde bulunulabileceği düzenlenmiştir (Mevzuat Bilgi Sistemi (2019b)). Bu kapsama giren lisanssız elektrik üretim tesislerinde ihtiyaç fazlası olarak şebekeye verilen elektrik enerjisi doğrudan destekleme kapsamında değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, lisanssız elektrik üretim tesislerinde üretilen elektrik destekleme mekanizması dışında satılamamaktadır. 5346 sayılı Kanun eki I sayılı cetvelde yer alan fiyatlar Tablo 3’de verilmiştir.

Table-3: Kaynak bazında destekleme fiyatları

Yenilenebilir enerji kaynağı	Destekleme fiyatı (ABD Doları cent/kWh)
Hidroelektrik	7,3
Rüzgar	7,3
Jeotermal	10,5
Biyokütle (çöp gazı dahil)	13,3
Güneş	13,3

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

5346 sayılı Kanuna göre destek mekanizmasına katılım zorunlu olmayıp ilgili yatırımcının kararına bağlı olmaktadır. Mekanizma, piyasa işletmecisi Enerji Piyasaları İşletme A.Ş. tarafından takvim yılı bazında yürütülmektedir. 5346 sayılı Kanuna göre destekleme mekanizmasına katılan bir üretim tesisi takvim yılı içinde mekanizmadan ayrılamamaktadır. Yatırımcının 10 yıl tamamlanana kadar her yıl mekanizmaya katılması zorunlu değildir. Bir sonraki takvim yılında destekleme mekanizmasından yararlanmak isteyen yatırımcılar, söz konusu takvim yılından bir önceki yılın 31 Ekim tarihine kadar (31 Ekim dahil) başvurularını elektronik ortamda Enerji Piyasası Düzenleme Kurumuna yapmaları gerekmektedir.

Destek mekanizmasından yararlanmak istemeyen yatırımcı, yenilenebilir kaynaktan ürettiği elektrik enerjisini serbest piyasada satabilir. 29/04/2016 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan Elektrik Piyasası Dengeleme ve Uzlaştırma Yönetmeliği ve Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Belgelendirilmesi ve Desteklenmesi İlişkin Yönetmelikte yapılan değişiklikler sonucunda destekleme mekanizmasına katılan üretim tesisleri elektrik satışı ve dengesizliklerden sorumlu tutulmuştur. Bu değişiklikler çerçevesinde destekleme mekanizmasına kayıtlı olan tesisler üretimlerini gün öncesi piyasasında, gün içi piyasasında ve ikili sözleşmeler yoluyla satabilmektedir. Söz konusu değişiklikler ile Türkiye’de uygulanan sabit fiyat uygulaması prim garantisine benzer bir modele dönüştürülmüştür.

2019 yılında destekleme mekanizması kapsamında faaliyet gösteren 776 adet üretim tesisi bulunmakta olup bu tesislerin toplam kurulu gücü 20.921,482 MW’tır (EPDK, 2019). Yıllar itibarıyla destekleme mekanizmasına katılan kurulu güçteki değişim Tablo 4’de verilmiştir. Tablo 4’den görüleceği üzere destekleme mekanizmasına katılan kurulu güçte yıllar itibarıyla artış olduğu görülmektedir. Türkiye’de organize elektrik toptan satış fiyatı ve ABD Dolar kurunun seviyesi, destekleme mekanizmasına katılımcı sayısını ve katılımcıların kurulu gücünü belirleyen temel faktör olmaktadır.

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Table-4: Kaynak bazında destekleme mekanizmasına katılım (MW_e) (EPDK, 2019)

Yıllar	Biyokütle	Hidrolik	Jeotermal	Rüzgar	Güneş	Toplam
2011	45,22	21,04	72,351	469,1		607,43
2012	73,4	929,64	72,351	679		1.754,391
2013	101,095	216,608	140,351	75,9		533,954
2014	146,908	598,161	227,821	824,8		1.797,690
2015	185,233	2116,334	389,921	2732,144		5.423,632
2016	203,719	9561,404	559,158	4319,834		14.644,115
2017	299,966	11096,263	752,107	5238,702	12,9	17.399,938
2018	349,21	11706,41	996,777	6199,989	13,9	19.266,286
2019	503,067	12588,494	1252,717	6495,554	81,66	20.921,492

Diğer taraftan, Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanları Yönetmeliği (*YEKA Yönetmeliği*) 09/10/2016 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Mevzuat Bilgi Sistemi (2019c). YEKA Yönetmeliğinin amacı, büyük ölçekli yenilenebilir enerji kaynak alanı oluşturulması ve bu alanda elektrik üretim tesisi kurulmasına ilişkin usul ve esasların belirlenmesidir. Bunun yanında, 5346 sayılı Kanunun 7 nci maddesinin dördüncü fıkrası çerçevesinde sadece rüzgar ve güneş enerjisine dayalı başvurularda aynı bağlantı noktasına ve/veya aynı bağlantı bölgesine bağlanmak için birden fazla başvurunun bulunması hâlinde, Türkiye Elektrik İletim A.Ş. (*TEİAŞ*) tarafından en düşük fiyatın teklif edilmesi esasına dayanan yarışma yapılacağı düzenlenmiştir. YEKA Yönetmeliği kapsamında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından bugüne kadar açık eksiltme bazında üç ihale gerçekleştirilmiştir. Söz konusu ihalelere ilişkin ayrıntılar Tablo 5’de verilmiştir.

Table-5: YEKA Yönetmeliği kapsamında yapılan ihaleler (ETKB, 2019b; ETKB, 2019c; TÜREB, 2019a; EÜD, 2019; Enerji Enstitüsü, 2019)

İhaleye konu kaynak/kurulu güç	İhale tarihi	Tavan fiyat (ABD cent/kWh)	İhaleyi kazanan şirket	Kazanan teklif (ABD cent/kWh)
Güneş, Karaman ili	20/03/2017	8,00	Kalyon-Hanwka ortaklığı	6,99
Rüzgar	03/08/2017	7,00	Siemens-Türkerler-Kalyon ortaklığı	3,48
Rüzgar	30/05/2019	5,50		
Balıkesir-250 MW			Enercon Rüzgar Ltd. Şti.	3,53
Çanakkale-250 MW			Enerjisa Ür. Santr. A.Ş.	3,67
Aydın-250 MW			Enerjisa Ür. Santr. A.Ş.	4,56
Muğla-250 MW			Enercon Rüzgar Ltd. Şti.	4,00

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

5346 sayılı Kanunun 7 nci maddesinin dördüncü fıkrası çerçevesinde, 2017 yılı Haziran ve Aralık ayları arasında 3000 MW rüzgar enerjisine dayalı başvurular için TEİAŞ tarafından bir dizi ihale düzenlenmiştir (TÜREB, 2019b). Söz konusu ihaleler 5346 sayılı Kanunda rüzgar enerjisi için belirlenen destekleme fiyatı olan 7,3 ABD cent/kWh üzerinden açık eksiltme bazında yapılmıştır. İhalelerde en yüksek teklif 7,29 USD cent/kWh olarak Ağrı-Iğdır-Ardahan-Kars bölgesi için yapılmıştır. En düşük teklif ise -2,87 ABD cent/kWh olarak Çanakkale bölgesi için yapılmıştır. Çanakkale bölgesi için yapılan negatif teklif yatırımcının ürettiği elektriği destekleme mekanizmasına katılmak yerine serbest piyasada satmaya ve kapasite tahsisi için elektrik iletim şirketi TEİAŞ'a katkı payı ödemeye razı olduğu anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, yatırımcının destekleme olmaksızın serbest piyasa koşullarında elektrik satışının geliştirdiği projenin karlılığı açısından yeterli gördüğü şeklinde değerlendirilebilir.

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Dünyada enerji kaynağı olarak fosil yakıtlara bağımlılık devam etmektedir. Fosil kaynakların dünya enerji ihtiyacının yarısından fazlasını karşıladığı ve zamanla tükenmeye devam ettiği bir ortamda yenilenebilir enerji kaynakları elektrik arz güvenliğine olumlu katkı sağlamaktadır. Fosil yakıtların kullanımından kaynaklanan problemler ve iklim değişikliğine yönelik endişeler dünyada enerji politikasında önemli değişikliklere yol açmaktadır. Bu nedenle; yenilenebilir enerji türleri, yenilenebilir enerji kullanımının önemi, iklim değişikliği sorunu ve enerji üretiminin fosil kaynaklardan yenilenebilir enerji kaynaklarına doğru geçişine ilişkin tartışmalar günümüzde ön plana çıkan konular arasında bulunmaktadır. İklim değişikliği tehdidi devletlerin dikkatini çekmekte ve devletler tarafından emisyonları azaltma taahhüdünde bulunmaktadır.

Gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelerin çoğu, sera gazı emisyonlarını azaltmak için uluslararası girişimleri desteklemektedir. Ülkelerin farklı hedefleri bulunmakla birlikte, ortak amaç geleceğe yönelik sürdürülebilir bir atmosfer yaratmak için sera gazı ve karbon emisyonlarını azaltmaktır. Bu kapsamda bazı ülkeler hedeflerine ulaşmakla birlikte, pek çok ülke henüz belirlediği hedeflere ulaşamamıştır. Dünyada iklim değişikliği sorununun önemi ve enerjiye bakış açısının değişmesine yönelik ortak anlayış, enerji politikasının kapsamını da değiştirmiştir. Böylece, yenilenebilir enerjiye yönelik devlet politika ve teşvikleri ile yenilenebilir enerji teknolojisinin gelişimi arasında temel bir ilişkinin olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca seçilmiş ülke örnekleri baz alındığında, yenilenebilir enerjiye yönelik

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

politika ve desteklerin yenilenebilir enerji potansiyelini değerlendirmede kilit rol oynadığı görülmektedir.

Bir ülkede yenilenebilir enerji kaynak oranının yüksek olmasının, yenilenebilir enerji teknolojisinin gelişimi için bir itici güç olacaktır. Bununla beraber ülke örneklerinden, sınırlı yenilenebilir enerji kaynağına sahip olan bazı ülkelerin uygulanan politika, etkili destekleme programı ve doğru teşvikler sayesinde başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Ülkeler bazında uygulanan düzenleyici nitelikteki modeller Tablo 6’da verilmiştir.

Table-6: Ülkeler bazında yatırım ve finansman modelleri

Ülkeler	Sabit fiyat garantisi	Prim garantisi	Yeşil sertifika	İhale	Net ölçüm / net faturalama
Almanya	•	•		•	•
Çin	•		•		
ABD					
Kaliforniya	•				•
New York					•
Slovakya	•				
İsveç			•		
İrlanda	•				
Fransa	•			•	
Avustralya			•		•
Japonya	•				
Türkiye	•			•	•

Her ülkede, yenilenebilir enerjiyi teşvik etmek için farklı politikalar uygulanmaktadır. Bazı bölgesel birlikler kendi üye ülkeleri için belirli ulusal ve bölgesel hedefler belirlemesine karşın ülkelerin kendi yenilenebilir enerji hedefleri de bulunmaktadır. Tablo 6’dan görüleceği üzere, her ülkede farklı politika uygulanmakla birlikte sabit fiyat garantisinin çoğunlukla tercih edilen bir model olduğu dikkati çekmektedir. Almanya, Çin, ABD (*Kaliforniya eyaletinde*), Slovakya, İrlanda, Fransa, Japonya ve Türkiye’de sabit fiyat garantisi uygulanmaktadır. Rickerson ve diğerleri (2008)’nin belirttiği üzere, ABD’de Kaliforniya dışında çoğu eyalette sabit fiyat garantisi uygulanmaktadır. Diğer taraftan, Slovakya ve Türkiye’de uygulanan sabit fiyat garanti mekanizmasının prim garantisine benzer bir model olduğu düşünülmektedir. Bunun dışında, seçilen ülke örneklerinde sadece Almanya’da prim garantisi uygulamasının olduğu anlaşılmaktadır. Çin, İsveç ve Avustralya’da yeşil sertifika mekanizması uygulanmaktadır.

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

İsveç diğer modeller olmaksızın sadece yeşil sertifika mekanizmasının uygulandığı tek ülke durumundadır. Fransa'da sabit fiyat garantisi yanında ihale yönteminin de uygulandığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de Fransa'da olduğu gibi sabit fiyat garantisi ve ihale yöntemi birlikte uygulanmaktadır. İrlanda'da sabit fiyat mekanizmasından ihale yöntemine geçiş çalışmaları yapılmaktadır. Net ölçüm ve net faturalama modellerinin Almanya, Avustralya, Türkiye ve ABD'de New York ve Kaliforniya eyaletlerinde uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak diğer ülkelerde de net ölçüm veya net faturalama modelinin uygulandığı düşünülmekte olup bu konunun ayrıntılı bir şekilde araştırılması gerektiği ve bu hususun ayrı bir çalışma konusu olduğu değerlendirilmektedir. Fas'ta düzenleyici nitelikte bir yatırım ve finansman modeli uygulanmamaktadır. Ülkede elektrik piyasasında kamunun hakim durumda olduğu ve özel sektöre sınırlı yatırım yapma imkanı tanındığı ve özel sektörden belirli alanlarda hizmet alındığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ülkelerde mali teşvik ve kamu finansmanı modelinin genelde düzenleyici nitelikteki modelleri destekleyici olarak uygulandığı düşünülmektedir.

Ciarreta, Espinosa ve Pizarro-İrizar'ın (2017, s.398) belirttiği üzere, bu çalışma için seçilen ülkelerde çoğunlukla tercih edilen sabit fiyat garantisi ilgili ülkelerde elektrikte kurulu güç artışına yol açmakta, bu nedenle kanun koyucular tarafından tercih edilen bir model olmaktadır. Ancak söz konusu model piyasadaki gelişme ve fiyat sinyallerine duyarlı bir model değildir. Diğer taraftan, bu modelin kaçınılmaz olarak nihai tüketicilere daha fazla yük getireceği düşünülmektedir. Bunun yanında sabit fiyat garantisi yenilenebilir enerji kaynağına dayalı kapasite ve üretim artışına neden olmakla birlikte elektrik üretim sisteminin kararlı ve dengeli işletimi bakımından gerekli olan kömür ve doğal gaz gibi kaynaklara dayalı klasik üretim tesislerini sistem dışına iterek ülkede arz güvenliği ve sistem işletmeciliği sorunlarına yol açabileceği düşünülmektedir.

Yukarıda aktarılan nedenlerden dolayı sabit fiyat garantisi uygulanan ülkelerde belirli bir aşamadan sonra klasik üretim tesislerini sistemde tutmak için piyasanın kapasite mekanizması ile desteklenmesi ihtiyacı ortaya çıkabilir. Bu şekilde, ülkede sadece yenilenebilir kaynaktan elektrik üretimi değil elektrik kurulu gücünün tamamına yakın kısmının desteklenmeye ihtiyaç duyulduğu özel bir durum ile karşılaşılabilir. Hiç kuşkusuz böyle bir durum, serbest piyasaya dayalı bir piyasa yapısından sapma anlamına gelir.

Ülke örnekleri ve piyasa işleyişi dikkate alınarak, sabit fiyat uygulaması olan ülkelerde yukarıda anlatılan sorunların yaşanmaması için aşamalı olarak piyasa bazlı modellere geçiş yapılması gerektiği düşünülmektedir. Bu aşamada öncelikle prim garantisi, ve ihale modeline

YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

geçiş yapılabilir. Piyasada arz güvenliği ve sistem işletmeciliği için gerekli tedbirler alındıktan sonra piyasanın etkin işleyişi gözetilerek nihai aşamada yeşil sertifika modeline geçiş yapılabilir.

Türkiye’de destekleme mekanizması ilk defa 2011 yılı Aralık ayında başlatılmıştır. 29/04/2016 tarihinde destekleme mekanizmasına ilişkin mevzuatta yapılan değişiklik ile sabit fiyat uygulaması prim garantisine benzer bir yapıya dönüştürülmüştür. Bunun yanında, Türkiye’de 2016 yılında büyük ölçekli rüzgar ve güneş enerjisine dayalı tesisler için ihale yapılmasını öngören yeni bir model sisteme kazandırılmıştır. Bu bakımdan, Türkiye’de destekleme mekanizması çerçevesinde piyasa bazlı yonteme geçilmiştir. Yenilenebilir enerji kaynak alanı kapsamında rüzgar ve güneş enerjisine dayalı üretim tesisleri için yapılan ihalelerde 5346 sayılı Kanun eki I sayılı cetveldeki fiyatlara göre oldukça düşük fiyatların teklif edilmesi ihale yonteminin amacına ulaştığı şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca söz konusu ihalelere katılım ve oluşan fiyat seviyesi dikkate alındığında, yatırımcı ilgisinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Seçilen ülke örnekleri baz alınarak değerlendirildiğinde, Türkiye’nin destekleme mekanizması kapsamında yaptığı bu dönüşümün zamanlama ve uygulama sonuçları bakımında olumlu olduğu düşünülmektedir. Elektrik piyasasında yenilenebilir enerji teknoloji maliyetlerindeki düşüş, depolama olanakları ve toptan satış piyasasının işleyişindeki gelişmeler sonucunda yenilenebilir enerjiye dayalı üretim tesislerinin piyasada herhangi bir desteğe ihtiyaç kalmadan rekabet edebilir duruma geleceği düşünülmektedir. Diğer taraftan, 5346 sayılı Kanun çerçevesinde 31/12/2020 tarihine kadar işletmeye girecek lisanslı üretim şirketleri destekleme mekanizmasından yararlanabilecektir. Türkiye’de 2020 yılı sonrası işletmeye girecek üretim tesisleri için geçmiş tecrübeler ışığında piyasa bazlı bir destekleme mekanizmasının sürdürülmesinde fayda görülmektedir.

6. KAYNAKÇA

Abdmouleh, Z., Alammari, R.A.M., & Gastli, A. (2015). Recommendations on renewable energy policies for the GCC countries. *Renewable & Sustainable Energy Reviews*, 50, 1181-1191.

Adıyaman, Ç. (2012). Türkiye’nin yenilenebilir enerji politikaları. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi.

AEMO, Australian Energy Market Operator (2016). *South Australian Renewable Energy Report*. (Erişim: 14/07/2019), www.aemo.com.au/

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

<media/Files/Electricity/NEM/Planning and Forecasting/SA Advisory/2016/2016 SARER.pdf>

Arık, A. (2016). Yenilenebilir enerji politikalarının sürdürülebilirliği: AB ülkeleri ve Türkiye açısından bir değerlendirme. Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi.

Bechberger, M., & Reiche, D. (2004). Renewable energy policy in Germany: pioneering and exemplary regulations. *Energy for Sustainable Development*, III(1), 25-35. (Erişim: 22/09/2019), <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.459.5811&rep=rep1&type=pdf>

Bobinaite, V. & Tarvydas, D. (2014). Financing instruments and channels for the increasing production and consumption of renewable energy: Lithuanian case. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38(2014): 259-276.

Cengceng, L., Nan, L., & Donglan, Z. (2016). On the impact of FIT policies on renewable energy investment: Based on the solar power support policies in China's power market. *Renewable Energy*, 94, 251-267 (Erişim: 14/07/2019), <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0960148116302178>

CER, Clean Energy Council (2016). *Clean Energy Australia Report 2016*. (Erişim: 14/07/2019), <http://gcn.org.au/wp-content/uploads/2018/01/Clean-Energy-Australia-Report-2016.pdf>

CER, Clean Energy Regulator (2017). *About the renewable energy target*. (Erişim: 14/07/2019), <http://www.cleanenergyregulator.gov.au/RET/About-the-Renewable-Energy-Target>

Ciarreta, A., Espinosa, M.P., & Pizarro-Irizar, C. (2017). Optimal regulation of renewable energy: A comparison of feed-in tariffs and tradable green certificates in the Spanish electricity system. *Energy economics*, 67(2017): 387-399. DOI:[10.1016/j.eneco.2017.08.028](https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.08.028)

Couture, T.D., Cory, K., Kreycik, C. & Williams, E. (2010). *A policymaker's guide to feed-in tariff policy design*, Technical Report NREL/TP-6A2-44849.

CPUC, California Public Utilities Commission (2019). *Net energy metering (NEM)*. (Erişim: 05/10/2019), <https://www.cpuc.ca.gov/General.aspx?id=3800>

Deloitte (2012), *Making the most of R&D tax relief opportunities for the renewable energy and clean technology sector*. (Erişim: 30/06/2019),

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ie/Documents/Energy%20Resources/Making%20themostofRandDtaxreliefopportunities_DeloitteIreland_EnergyResources.pdf

Dentons (2019). Dentons 2019 *Guide to investing in renewable energy projects in Europe*. (Erişim: 14/07/2019), <https://www.bcc.lu/news/dentons-2019-guide-to-investing-in-renewable-energy-projects-in-europe>

Dışişleri Bakanlığı (2019). *Paris Anlaşması*. (Erişim: 15/10/2019), <http://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa>

Dixon, R.K., McGowan, E., Onysko, G., Scheer, R.M. (2010). US energy conservation and efficiency policies: Challenges and opportunities. *Energy Policy*, 38(11), 6398-6408.

EIA (2018). *How much of U.S. carbon dioxide emissions are associated with electricity generation?* (Retrieved from 9 August 2018) <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=77&t=11>

Energypedia (2019). *Feed-in premiums (FIP)*. (Erişim: 12/07/2019), [https://energypedia.info/wiki/Feed-in_Premiums_\(FIP\)](https://energypedia.info/wiki/Feed-in_Premiums_(FIP))

Enerji Enstitüsü (2019). *Karapınar YEKA-1 GES ihalesini 6,99 USD cent/kwh ile Kalyon Hanwha grubu aldı*. (Erişim: 22/11/2019), <http://enerjienstitusu.de/2017/03/20/karapinar-yeka-gunes-ihalesi-duzenlendi>

Enerji Günlüğü (2019). *Çin'in güneş kurulu gücü 100 GW'ı aştı*. (Erişim: 30/06/2019), <https://www.enerjigunlugu.net/cinin-gunes-kurulu-gucu-100-gwi-asti-24364h.htm>

EPDK, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (2019). *Elektrik Piyasası YEKDEM Listesi*. (Erişim: 16/11/2019), <http://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-72/elektrikyekdem>

ETKB, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2019a). *Yenilenebilir enerji*. (Erişim: 20/06/2019), <http://www.yegm.gov.tr>

ETKB, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2019b). *EİGM bünyesinde yapılan rüzgar enerjisi çalışmaları*. (Erişim: 19/11/2019), <https://www.eigm.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Ruzgar>

ETKB, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2019c). *EİGM bünyesinde yapılan güneş enerjisi çalışmaları*. (Erişim: 19/11/2019), <https://www.eigm.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Gunes>

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

EÜD, Elektrik Üreticileri Derneği (2019). *Yeka-2 Res İhalesini Enerjisa Üretim ve Enercon Rüzgar Kazandı*. (Erişim: 18/11/2019), <http://www.eud.org.tr/2019/05/31/yeka-2-res-ihalesini-enerjisa-uretim-ve-enercon-ruzgar-kazandi>

EWEA, The European Wind Energy Association (2008). *Making 180 GW a reality by 2020: EWEA position on the future EU legislation for renewable energy and its impact on the wind industry*. (Erişim: 14/07/2019), http://www.qualenergia.it/UserFiles/Files/position_paper_EWEA_ott07.pdf

Federal Ministry for Economic Affairs and Energy (2017). *Revision of the Renewable Energy Sources Act*. (Erişim: 14/07/2019), <https://www.bmwi.de/Redaktion/EN/Downloads/eeg-nouvelle-2017-praesentation.html>

Hong, L., Zhou, N., Fridley, D., & Raczkowski, C. (2013). *Assessment of China's renewable energy contribution during the 12th five year plan*. *Energy Policy*, 62(2013), 1533- 1543.

IEA (2016). *Energy Policies of IEA Countries: Japan 2016 Review*. (Erişim: 10/07/2019), <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-japan-republic-2016-review>

IEA (2019a). *Energy Policies of IEA Countries: United States 2019 Review*. (Erişim: 05/10/2019), <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-united-states-2019-review>

IEA (2019b). *Energy Policies of IEA Countries: Slovak Republic 2018 Review*. (Erişim: 14/07/2019), <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-slovak-republic-2018-review>

IEA (2019c). *Energy Policies of IEA Countries: Sweden 2019 Review*. (Erişim: 12/06/2019), <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-sweden-2019-review>

IEA (2019d). *Energy Policies of IEA Countries: Ireland 2019 Review*. (Erişim: 14/07/2019), <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-ireland-2019-review>

IEA (2019e). *Energy Policies of IEA Countries: France 2016 Review*. (Erişim: 14/07/2019), https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/Energy_Policies_of_IEA_Countries_France_2016_Review.pdf

IEA (2019f). *Energy Policies of IEA Countries: Australia 2018 Review*. (Erişim: 14/07/2019), <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-australia-2018-review>

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

IEA (2019g). *Energy Policies of IEA Countries: Morocco 2019 Review*. (Erişim: 09/07/2019), <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-morocco-2019-review>

Izadian, A., Girrens, N., & Khayyer, P. (2013). *Renewable energy policies, A brief review of the latest U.S. and E.U. policies*. *IEEE Industrial Electronics Magazine*, 7(3), 21-34.

Karagöl, E.T. & Kavaz, İ. (2017). Dünyada ve Türkiye’de yenilenebilir enerji. *SETA*, 197, Nisan, 8. (Erişim: 13/10/2019), <https://setav.org/assets/uploads/2017/04/YenilenebilirEnerji.pdf>

Lind, A., & Rosenberg, E. (2014). How do various risk factors influence the green certificate market of Norway and Sweden? *Energy Procedia*, 58(2014): 9-15. DOI:[10.1016/j.egypro.2014.10.402](https://doi.org/10.1016/j.egypro.2014.10.402)

Lucas, H., Ferroukhi, R., & Hawila, D. (2013). *Renewable energy auctions in developing countries*. Abu Dhabi: IRENA Publications.

Martinot, E. (2010). Renewable power for China: Past, present, and future. *Frontiers of Energy and Power Engineering in China*, 4(3):287-294.

Mevzuat Bilgi Sistemi (2019a). 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun. (Erişim: 19/11/2019), <https://www.mevzuat.gov.tr/Kanunlar.aspx>

Mevzuat Bilgi Sistemi (2019b). 6446 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu. (Erişim: 19/11/2019), <https://www.mevzuat.gov.tr/Kanunlar.aspx>

Mevzuat Bilgi Sistemi (2019c). Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanları Yönetmeliği. (Erişim: 17/11/2019), <https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.22923&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=yenilenebilir>

Mutlu, E. (2013). Türkiye’de yenilenebilir enerji ekonomisi ve Ankara iline ait swot analizler. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi.

New York State (2019). *Community solar*. (Erişim: 14/07/2019), <https://www.nyserda.ny.gov/All-Programs/Programs/NY-Sun/Solar-for-Your-Home/Community-Solar>

NREL, National Renewable Energy Laboratory (2019). *Midmarket solar policies in the United States*. (Erişim: 14/07/2019), <https://www.nrel.gov/solar/rps/ny.html>

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

Omri, A. (2014). An international literature survey on energy-economic growth nexus: Evidence from country-specific studies. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38(2014), 951-959.

REN21 (2018). *Renewables 2018 global status report*. (Erişim: 14/07/2019), <http://www.ren21.net/gsr-2018>

Res Regal, Legal sources on renewable energy (2019a). *Slovakia: Overall Summary*. (Erişim:12/06/2019), <http://www.res-legal.eu/search-by-country/slovakia>

Res Regal, Legal sources on renewable energy (2019b). *Sweden: Overall Summary*. (Erişim: 14/07/2019), <http://www.res-legal.eu/search-by-country/sweden>

Res Regal, Legal sources on renewable energy (2019c). *Ireland: Overall Summary*. (Erişim: 14/07/2019), <http://www.res-legal.eu/search-by-country/ireland>

Res Regal, Legal sources on renewable energy (2019d). *France: Overall Summary*. (Erişim: 14/07/2019), <http://www.res-legal.eu/search-by-country/france>

Rickerson, W., Bennhold, F., & Bradbury, J. (2008). *Feed-in tariffs and renewable energy in the USA – a policy update*. Technical Report, Washington DC.: North Carolina Solar Center, Heinrich Böll Foundation, and World Future Council.

Schuman, S., & Lin, A. (2012). China's renewable energy law and its impact on renewable power in China: Progress, challenges and recommendations for improving implementation. *Energy Policy*, 51, 89-109.

Sternkopf, T. (2019). *Legal sources on renewable energy- Promotion in Germany*. (Erişim: 14/07/2019), <http://www.res-legal.eu/search-by-country/germany/toolslist/c/germany/s/res-e/t/promotion/sum/136/lpid/135>

TEİAŞ, Türkiye Elektrik İletim A.Ş. (2019a). *Kurulu güç raporu - Ekim 2019*. (Erişim: 12/11/2019), <https://www.teias.gov.tr/sites/default/files/2019-11/KURULU%20G%27%20C4%B0NTERNET%28%20EK%20M%20AYI%20SONU%20C4%B0T%20C4%B0BAR%20C4%B0LE%29.pdf>

TEİAŞ, Türkiye Elektrik İletim A.Ş. (2019b). *Elektrik enerjisi üretimi - tüketimi - kayıplar*. (Erişim: 12/11/2019). <https://www.teias.gov.tr/tr/turkiye-elektrik-uretim-iletim-2018-yili-istatistikleri>

**YENİLENEBİLİR ENERJİ PROJELERİNE YÖNELİK GÜNCEL YATIRIM VE
FİNANSMAN MODELLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

TÜREB, Türkiye Rüzgar Enerjisi Birliği (2019a). *Rüzgar enerjisi yenilenebilir enerji kaynak alanları (YEKA) ihalesi.* (Erişim: 19/11/2019), <http://www.tureb.com.tr/turebsayfa/duyurular/ruzgar-enerjisi-yenilenebilir-enerji-kaynak-alanlari-yeka-ihalesi>

TÜREB, Türkiye Rüzgar Enerjisi Birliği (2019b). *Nisan 2015 RES müracaatları yarışma sonuçları raporu.* (Erişim: 18/11/2019). http://www.tureb.com.tr/files/yayinlar/nisan_res_2015.pdf

Ülgen, A. (2018). Yenilenebilir enerji kullanımını teşvik yolları üzerine bir değerlendirme. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 32. (Erişim: 13/10/2019), <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/5470/10213221.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Yan, Q.Y., Zhang, Q., Yang, L., & Wang X. (2016). Overall review of feed-in tariff and renewable portfolio standard policy: a perspective of China, *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 40(1), 012076.

BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

ANALYSIS OF BANK PROFITABILITY RATIOS WITH PANEL DATA: COMPARISON OF DEPOSIT AND PARTICIPATION BANKS OPERATING IN TURKEY

Öğr. Gör. Sevda Güler ¹

Özet

Katılım bankalarının çalışma ilkeleri mevduat bankalarından farklı olmakla birlikte, finansal sistemi tamamlayıcı özellikte olmalarından dolayı, mevduat bankaları ile aynı rekabet ortamı içinde faaliyet gösterdikleri bir hakikattir. Araştırmada çalışma ilkeleri farklılık arz eden katılım bankaları ile mevduat bankaları arasında performans karşılaştırılması yapılmış ve bahsi geçen bankaların kârlılığına etki eden faktörler belirlenmeye çalışılmıştır.

Türkiye’de faaliyet gösteren üç katılım bankası ve aktif büyüklüklerine göre ilk dört mevduat bankası örnekleme oluşturmaktadır. Araştırma dönemi 2015-2018 yılları arasında toplam on dört çeyrek dönemi içermektedir. Banka türü açısından performans göstergelerindeki farklılıklar panel veri analizi yardımı ile belirlenmeye çalışılmıştır. Uygulanan panel veri analizinde bağımlı değişken olarak öz kaynak kârlılığı ve aktif kârlılık kullanılmıştır. Banka kârlılığı etkileyen pek çok içsel faktör bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Yapılan analiz sonuçları karşılaştırıldığında $\Delta K4$ (Net Faiz(Kar Payı) Faiz Geliri (Gideri)/Toplam Aktif)katılım bankalarında kârlılığı artırırken mevduat bankalarında kârlılığı azaltmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Katılım Bankacılığı, Panel Veri Analizi, Finansal Oranlar, Banka Kârlılığı

Abstract

In addition to being a complementary component of the financial system due to the fact that the working rules of participation banks are different from the deposit banks, it is a fact that they operate in the same competitive environment as deposit banks. In the this study, performance comparison was made between participation banks and deposit banks whose working were different and factors affecting the profitability of these banks were tried to be determined.

According to by return on assets of commercial banks operating in Turkey of first four banks and three participation banks in Turkey is researched. The research period includes 14 quarter periods of 2015-2018. Differences in performance indicators in the point of bank type were tried to be explained with the help of panel data analysis. Equity profitability and active profitability were used as the dependent variable in the panel data analysis. Many internal factors affecting bank profitability were used as independent variables.

¹ İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu, Bankacılık Ve Sigortacılık Bölümü, Öğretim Görevlisi, sevda.guler@kavram.edu.tr

BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

When the analysis results are compared, $\Delta K4$ (Interest Income or Expense / Total Assets) increases profitability in participation banks and decreases profitability in deposit banks.

Keywords: Participation Banking, Panel Data Analysis, Financial Ratios, Bank Profitability

1. GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca finansman ihtiyacını karşılayabilmenin yöntemlerini aramıştır. İnsanlar tüm hayatları süresince ya kullanmak üzere bir takım mallara ya da satın alma gücünü temsil eden paraya ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebeple finansman gereksinimlerini karşılamak üzere pek çok yol bulmuşlardır. Faizli ve faizsiz araçlar aracılığıyla gerçekleşen bu yolların basitten karmaşığa doğru gelişim gösterdiği görülmektedir. Geçmiş ile kıyaslandığında günümüzde devasa şirketler ve bankalar kurulmuştur. Finansal mühendislik olarak adlandırdığımız pek çok finansal araç kullanılmaktadır. Bankacılık sistemi tüm dünyayı sarmış ve ticaretin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Aktepe,2010: 49-50).

Bankalar modern ekonomideki en önemli finansal kurumlardır. Toplum için çok önemli işlevleri yerine getirirler ve bu süreçte ekonomik faaliyetleri, gelir dağılımını ve bir ülkedeki fiyat seviyesini önemli ölçüde etkilemektedirler (Iqbal ve Molyneux,2005: 4).

Türkiye’ de bankacılık sistemine baktığımızda temel olarak üç farklı banka türü mevcuttur. Türk bankacılık sisteminde yer alan banka türleri Şekil 1’ de verilmiştir.

Şekil 1: Türk Bankacılık Sistemi

TKBB, www. Tkbb.org.tr (Ocak,2019).

**BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Günümüzde bankacılık sistemi denildiğinde akla gelen ilk unsur faizle çalışan mevduat bankalarıdır. Mevduat bankaları, mevduat kabul eden ve topladıkları mevduatı kredi olarak kullandıran, çok sayıda tasarruf sahipleri ve müşterilerle çalışan bankacılık türüdür. Kalkınma ve yatırım bankaları ise yeni yatırım fırsatlarının araştırılması, projelendirilmesi, yatırımcılara teknik ve mali desteğin sağlanması ve menkul kıymet borsalarının gelişimini sağlamak için kurulan finansal kurumlardır (Er ve Güneysu,2016: 51). Katılım bankaları çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bankacılık sistemin tamamlayıcısı olarak tanımlanan katılım bankaları ya da İslami bankacılık, İslam'ın ekonomik ve finansal prensiplerini bankacılık alanında uygulamak kaidesi ile faaliyet gösteren finansal kuruluştur (Alam, Gupta ve Shanmugam,2017: 2).

Türk bankacılık sistemi Cumhuriyet Dönemi öncesi başlayan ve günümüze kadar devam eden köklü bir piyasadır. Bankacılık sektörü kalkınma ve büyümenin en önemli aktörlerinden biri olmuştur. Bankacılık sistemi 1980 sonrası ciddi değişimlere uğramış ve bu değişim hem riski hem de fırsatları birlikte getirmiştir (Baltacı,2016: 22). Tablo 1’de Ekim 2018 tarihi itibarıyla Türk bankacılık sektörünün büyüklüğü verilmiştir.

Tablo 1: Türk Bankacılık Sektörünün Büyüklüğü

BANKALAR	SAYI	AKTİFLER		TOPLANAN FONLAR		KULLANDIRILAN FONLAR	
		MİLYON TL	PAYI (%)	MİLYON TL	PAYI (%)	MİLYON TL	PAYI (%)
Mevduat Bankaları	32	3.529.728	88,5	2.060.153	93,7	2.269.393	86,6
Katılım Bankaları	5	204.532	5,1	137.599	6,3	144.901	5,5
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	13	256.251	6	-	-	205.797	7,9
Toplam	50	3.990.510	100	2.197.752	100,0	2.620.091	100,0

Kaynak: BDDK, bddk.org.tr (Ekim, 2018).

Türk bankacılık sektörünün hâkimiyeti mevduat bankalarındadır. Tablo 1’e bakıldığında toplam aktiflerin içinde % 88,5’ lık pay mevduat bankalarına aittir. Çalışma ilkeleri olarak fark göstermesine rağmen aynı fonksiyona sahip katılım bankalarının aktif toplamı içindeki payı % 5’tir. 2018 yılı Ekim ayı itibarıyla sektörde elli adet bankanın faaliyet gösterdiği görülmektedir.

BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Bu bankaların % 64' ünü mevduat bankaları oluşturmaktadır. Katılım bankaları ise Türk bankacılık sisteminin % 10'nu oluşturmaktadır. Mevduat ve katılım bankaları çalışma ilkeleri farklı olsa da aynı sistemin tamamlayıcı unsurlarıdır. Her iki bankacılık türü de fon aracılık fonksiyonunu üstlenmektedir. Bu bakış açısı ile katılım bankalarının sisteme dâhil olabilmesi ve gelişimleri açısından mevduat bankaları ile rekabet edebilmesi elzem bir hal almaktadır. Rekabet edebilmenin ve sisteme dâhil olmanın ön koşulu kârlı çalışabilmektir. Bu amaçla çalışmamızda panel veri analizi yardımı ile söz konusu iki banka türünün kârlılıklarını etkileyen unsurlar belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma yardımı ile katılım bankacılığı veya ülkemizde İslami bankacılık olarak nitelendirilen bu bankacılık türünün mevcut ve potansiyel sorunlarını irdelemek ve çözüm önerileri sunmak amaçlanmıştır.

2. MEVDUAT VE KATILIM BANKACILIĞINA GENEL BİR BAKIŞ

Halk arasında yaygın olarak bilinen, piyasada geniş faaliyet alanına sahip bankalar, ticari bankalar veya mevduat bankaları olarak tanımlanmaktadır. Bankalar faaliyete başladıkları ilk dönemlerde mevduat toplamak ve bu toplanan mevduatları kredi olarak sunmak şeklinde hizmet vermişlerdir. Zaman içerisinde çeşitli alanlarda da hizmet veren finansal kuruluşlara dönüşmüşlerdir. Mevduat bankaları şu hizmetleri vermektedir; mevduat toplar, kredi verir, çek-senet işlemlerini yürütür, para transferleri gerçekleştirir, kredi kartı hizmeti sunar, pek çok alanda fatura ödemelerini kabul eder, uluslararası bankacılık işlemlerini yürüterek dış ticaret faaliyetlerine aracılık yaparlar (Uygun ve Dölek,2017: 93-96).

Mevduat bankalarının en belirgin özelliği mevduat toplamak ve kredi vermektir. Buna bağlı olarak da kaydi para yaratarak ülke ekonomisini etkilemektedir. Bankacılık sistemi geliştiği ölçüde merkez bankasının uyguladığı para politikası araçları etkili olabilmektedir. Bu özellikleri nedeniyle mevduat bankaları ülke ekonomisi için son derece önem arz etmektedir(Güney,2017: 33).

Katılım bankacılığı, temel olarak risk paylaşımı yoluyla elde edilen adalet şeklinde tanımlanmaktadır. Paydaşların kâr ve zararları paylaşmaları beklenir. Bu nedenle, çıkar veya (Riba/ Faiz) yasaktır. Adalet genellikle dini veya ahlaki bir temelden gelse de, etik finansman yeni bir kavram değildir. Modern kapitalizmin babası olarak adlandırılan ve çoğu zaman ilk iktisatçı olarak nitelendirilen Adam Smith ekonominin etik içeriğini, '*ekonomi, değer temelli bir sosyal bilim olmaktan değersiz bir bilime geçmeye çalıştığından yüzyıllar boyunca aşınmış durumdadır*' olarak vurgulamıştır (Diridi ve Hassan,2010: 8).

***BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI***

Katılım bankacığı ve katılım finans toplumun ekonomik ve mali alanlarından faizi reddeden şeriat prensiplerine uygun bir ideolojik disiplindir (Khan ve Bhatti,2008: 38).

Fıkıh el-mu'amalat olarak bilinen ticaret hukuku, İslam ekonomisinin ilkelerini açıklamaktadır. Bu yasa, tüm ticari işlemlerde sosyal adalet ve eşitlik konularını göz önünde bulundurmaktadır. Aynı zamanda girişimciliğe sevk eden, mülkiyet haklarının savunan ve sözleşmeden doğan sorumlulukların şeffaflığına ve kutsallığına dayanmaktadır. Bu yönleri ile şeriat olarak bilinen İslami hukuk kurallarının hükümleri uyarınca, yatırım yapmak isteyen hem müslüman hem de müslüman olmayan kişilere hitap etmektedir (Ariss,2010: 102).

Uluslararası literatüre bakıldığında modern tarzda ilk İslami bankacılık faaliyetlerin 1963 yılında Mısır'ın Mith Gamr kasabasında Ahmed en-Neccar tarafından kurulan banka olduğu düşünülmektedir. Başka bir yaklaşıma göre ise 1975 yılında kurulan Dubai İslam Bankası (Dubai Islamic Bank) ilk özel İslami ticaret bankası olarak gösterilmektedir. Bir başka bakış açısına göre ise 1974 yılında kurulan İslam Kalkınma Bankası bu alandaki modern ilk teşebbüs olarak kabul edilmektedir. Literatürde pek rastlanmayan Osmanlı' da 1913 tarihinde faaliyete geçen Adapazarı İslam Ticaret Bankası, İslam adına taşıyan ilk bankalardan biri olarak kabul görmektedir (Atar,2017: 1038).

Tarihsel süreç içinde küresel açıdan baktığımızda faizsiz bankacılık şu şekilde gelişim göstermiştir. 1950'lerde faizsiz ekonomi ve finansa dair tartışmalar ve yayınlar filizlenmeye başlanmıştır. İlk faizsiz bankalar bu dönemde kurulmaya başlanmıştır. 1960'lara gelince Mısır' da ilk faizsiz banka ve Malezya' da ilk yatırım kuruluşu kurulmuştur. 1970'lerde uluslararası platformda faizsiz bankacılığın kabul görmeye başlanmıştır. Bunun sonucu ile birlikte 1975 yılında Cidde'de İslam Kalkınma Bankası (IDB) kurulmuştur. 1980' de Malezya ve Bangladeş gibi ülkelerde açılan faizsiz banka sayısı artmıştır. 1990'larda katılım bankalarının hem yasalara hem belirli ölçülere oluşması için İslami Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Organizasyonu (AAOIFI) kurulmuştur. 2000'de sistemin tabanını hazırlayan CIBAFI (İslami Bankalar ve Finansal Kurumları Genel Konseyi), IIFM (Uluslararası İslami Finansal Pazar), IFSB (İslami Finansal Hizmetler Kurulu) gibi kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Pek çok mevduat bankası faizsiz bankacılık ürünlerini de yatırımlarında kullanmaya başlamıştır. 2013 yılından günümüze kadar geldiğimizde elli sekizden fazla ülkede dört yüz on biri katılım bankası olmak üzere dokuz yüz doksan üç faizsiz finans kuruluşu faaliyetlerine devam etmektedir (TKBB, www.tkbb.org.tr).

BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

İslam dini faizi haram kıldığı ve yasakladığı için geleneksel (mevduat) banka ürünlerinin faiz esaslı oluşu uzun dönemler faiz hassasiyeti gösteren kişilerin finans sisteminden uzak kalmasının gerekçelerinden biri olmaktadır. Bu kişilerin sisteme dâhil edebilme gayesi ile faaliyete geçen bu bankalar zaman içinde gelişim göstermişlerdir (Gökalp,2014: 192-193).

Türkiye’de katılım bankacılığı, 1985 yılında faaliyete geçen iki katılım bankası ile bankacılık sistemine dâhil olmuştur. Katılım bankaları ekonomiye çeşitli nedenlerle katılmayan tasarrufları faizsiz finansman prensipleri çerçevesinde, milli ekonomiye kazandırma amacı ile faaliyetlerine başlamışlardır (Deran ve Özlucan,2009: 86).

Türk bankacılık sektörüne yeni bir bankacılık türü olarak kabul edilen katılım bankacılığı, tasarruflarını faizsiz esasa göre değerlendirmek isteyen tasarruf sahipleri ile yine aynı prensiplere uygun olacak şekilde finansman ihtiyaçlarını karşılamak isteyen iş sahipleri ve girişimciler için yeni bir seçenek olarak ortaya çıkmıştır. Bu sektör, hem ülkedeki atıl kaynakların ekonomiye kazandırılmasını sağlamaktadır. Hem de bankacılığın başlıca görevi olan fon toplama ve kullandırma fonksiyonunu gelişimine katkı sağlamaktadır. Finansal sisteme entegre yeni ürünlerle sektörün çok yönlü olmasını ve finansal derinliğini artırmaktadır (Bulut ve Er,2009: 15-16).

İslami bankacılık, diğer bankacılık sistemleri gibi, gelişen bir sistem olarak görülmektedir. Bu sistem içinde yer alan kişi ve kuruluşlar tasarruflarını İslami kuralların izin verdiği şekilde yatırırlar. Bununla birlikte, yatırımlarında helal getiri sağlayabilmektedirler. İslam alimleri ve bankacılar son otuz yıl içinde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Ancak, İslami bankacılık ve finans kavramları hala gelişim aşamasındadır (Iqbal ve Molyneux,2005: 18).

Faizsiz bankacılık veya İslami bankacılık olarak nitelendirilen katılım bankacılığı, geleneksel bankacılık ile mukayese edildiğinde hem Türkiye’ de hem de dünyada büyüme eğilimi son dönemlerde büyüme eğilimi göstermektedir. Bu eğilim mali sistemin derinleşmesine yol açmıştır. Bu yönelim nedeniyle İslami bankalar konusunda yapılan çalışmalar da artış göstermiştir. Bu sebeplerden dolayı bu çalışmanın banka kârlılığı hususunda mevcut ve gelecek hakkında ipuçları vereceği düşünülmektedir.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Demirel ve diğerleri (2013) çalışmalarında, Türkiye’deki bankaların faaliyet oranlarını ve kârlılık eğilimlerini analiz etmişlerdir. Çalışmada özel, kamu ve yabancı sermayeli mevduat bankalarının faaliyet oranları ve kârlılık göstergeleri, zaman serisi – panel veri analizi

***BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI***

yöntemiyle karşılaştırmışlardır. Kârlılık ölçütü olarak; aktif kârlılığı, net faiz oranı, öz kaynak kârlılığı ve diğer faaliyet giderleri / toplam aktifler olarak ele almışlardır. 2002 Mart – 2012 Haziran arasında üçer aylık veriler kullanılarak analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda kamu bankalarının kârlılık açısından daha verimli çalıştığı sonucuna ulaşmışlardır.

Doğan (2013) çalışmasında kârlılık, likidite, risklilik, borç ödeme gücü ve sermaye yeterlilik oranları yardımıyla katılım bankaları ile geleneksel bankaların performanslarını analiz etmişlerdir. Söz konusu bankalar arasında farklılığının tespit edilmesi için t-testinden yararlanmışlardır. Yapılan analiz sonucunda; katılım bankalarına likiditesi, borç ödeme gücü ve sermaye yeterliliği daha düşük olduğunu tespit etmişlerdir. Fakat katılım bankalarının risklilik açısından geleneksel bankalara göre daha düşük olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Gökalp (2014) çalışmasında, Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankaların ve katılım bankalarının kârlılıklarının krizden etkilenip etkilenmediğini ortaya koymak amacıyla t-testi ile analiz yapmıştır. Sermaye yapısı, aktif kalitesi, bilanço yapısı, likidite ve masraf yönetimi değişkenlerini kullanmıştır. Yapılan çalışma sonucunda finansal krizin her iki banka türünün kârlılığında olumsuz yönde bir etkisinin olduğunu tespit edilmiştir. Ancak yapılan karşılaştırmalar sonucunda katılım bankalarının krizden daha fazla etkilendiği sonucuna ulaşmıştır.

Toraman ve diğerleri (2015) çalışmalarında, Türkiye’de faaliyet gösteren ve Borsa İstanbul ‘da işlem gören on bir mevduat bankası ile dört katılım bankasının 2006-2014 dönemi mali tablo verileri karşılaştırmıştır. Araştırma sonunda elde edilen bulgulara göre; katılım bankalarının aktif büyüklükleri açısından henüz yeterli bir büyüklüğe ulaşamadığını tespit etmişlerdir. Mevduat bankalarının katılım bankalarına göre aktif kârlılıklarının daha yüksek olduğu ve takipteki kredilerin toplam krediler içindeki payının artırdığını sonucuna ulaşmışlardır.

Demirbaş ve Yurttadur (2017) çalışmalarında 2010-2016 yılları finansal tablolarından elde edilen verileri kullanılarak Türkiye Finans, Albaraka Türk ve Kuveyt Türk olmak üzere üç katılım bankası ve benzer büyüklüklerde üç mevduat bankasının (Şeker Bank, Türk Ekonomi Bankası ve ING Bank) finansal performanslarını t testi yöntemi ile karşılaştırmışlardır. Katılım bankalarının kârlılık konusunda mevduat bankalarına göre daha yüksek performans ortaya koyduklarını, likidite açısından yine katılım bankalarının daha likit olduğunu ve bununla birlikte borçluluk oranında katılım bankalarının daha borçlu bir yapıya sahip olduklarını tespit etmişlerdir.

***BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI***

Demez ve diğerleri (2018) çalışmalarında, Türkiye’de faaliyet gösteren üç İslami ve dokuz mevduat bankasının 2010-2015 yılları arasındaki performanslarını panel veri modeli yardımıyla analiz etmişlerdir. Elde edilen veriler ışığında mevduat bankalarının performanslarını banka büyüklüğü, rezervler, reel efektif döviz kuru, reel faiz oranı değişkenlerinin etkilendiği görülürken, İslami bankaları banka büyüklüğü, mevduat oranı, rezervler, pazar yoğunluğu, reel efektif döviz kuru, reel faiz oranı değişkenlerinden daha fazla etkilendiği sonucuna ulaşmışlardır.

Iqbal (2001) çalışmasında, 1990-1998 yılları arasında on iki ülkeye ait on iki İslami ve on iki geleneksel (mevduat) bankanın toplam öz kaynak değişkenleri, toplam mevduat, toplam yatırım, toplam varlık, toplam gelir ve sermaye/varlık, likidite oranı, dağıtım oranı, maliyet/gelir oranı, ROA (Aktif Kârlılık), ROE (Öz Kaynak Kârlılığı) verileri ile eğilim analizi yapmıştır. Çalışma sonucunda İslami bankaların daha iyi performans gösterdiğini elde etmiştir.

Bader ve diğerleri (2008) yaptıkları çalışmalarında Veri Zarflama Analizi yöntemi yardımıyla yirmi bir ülkede 1990-2005 döneminde kırk üç İslami ve otuz yedi geleneksel bankanın maliyet, gelir ve kâr verimliliğini ölçmüş ve karşılaştırmışlardır. Bankaların ortalama verimliliklerini, büyüklüklerine, yaşlarına ve bölgelerine göre değerlendirmişlerdir. Çalışma sonucuna göre geleneksel ve İslami bankalar arasında anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Ariss (2010) çalışmasında, bankacılık sektörünün İslami ve geleneksel kesimleri arasındaki rekabet koşullarını farklı pazar gücü göstergeleri kullanarak değerlendirmek ve piyasadaki kârlılık seviyelerindeki farklılıkları çok değişkenli bir bağlamda araştırmayı amaçlamıştır. Örneklem 2000–2006 yılları arasında on üç farklı ülkede faaliyet gösteren elli sekiz İslami ve yüz doksan iki geleneksel bankayı kapsamaktadır. Araştırma sonucuna göre İslami bankalar kredi riskine geleneksel bankalara göre daha fazla karşılık ayırabilmektedir. Ancak, İslami ve geleneksel bankalar arasında kârlılık seviyelerinde tutarlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Hanif (2011) çalışmasında İslami ve geleneksel bankacılıktaki benzerlik ve farklılıkları tespit etmeye çalışmıştır. İslami bankacılığın, şeriatın dayattığı bazı kısıtlamalarına rağmen modern geleneksel bankacılık gibi çok fazla uygulandığını ve çok sayıda iş gereksinimini başarıyla ele aldığını, dolayısıyla İslami bankacılığın iş dünyasına tamamen yabancı olmadığını sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada ayrıca, İslami bankacılığın geleneksel uygulamaların bir kopyası olmadığı tespit etmiştir. İslami Finansal Kuruluşların (IFI) faaliyetlerinde geleneksel bankacılığa kıyasla büyük farklılıklar bulunmaktadır.

BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Hanif, Tariq, Tahir, and Momeneen (2012) çalışmalarında, 2005-2009 yılları arasında Pakistan da faaliyet gösteren yirmi iki geleneksel ve beş İslami bankanın içsel ve dışsal faktörlerin performanslarını nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışmışlardır. Çalışmanın sonucunda müşterilerin İslami bankaları şariat kurallarına uydularından dolayı tercih ettiklerini saptamışlardır. Ayrıca geleneksel banka müşterilerinin kârlılık fırsatları nedeniyle de katılım bankalarını tercih ettikleri sonucuna ulaşmışlardır.

Beck, Demirgünç-Kunt, and Merrouche (2013) çalışmalarında, 1995-2009 yılları arasında dört yüz yirmi iki mevduat ve seksen sekiz İslami bankanın verimlilik ve iş açısından performansları karşılaştırmışlardır. Ayrıca 2008 küresel finansal krizinin kırk bir İslami banka ve yüz altmış altı geleneksel bankayı nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda iş yönelimi olarak herhangi bir farklılık gözlenmemiştir Fakat geleneksel bankalara göre İslami bankaların kriz döneminden daha az etkilendiği ortaya çıkarmışlardır.

Acaravcı ve Çalım (2013) çalışmalarında Türk bankacılık sisteminin kârlılık belirleyicileri tespit etmek amacıyla eş bütünleşme testi uygulamışlardır. Banka kârlılığına etki eden hem içsel hem dışsal faktörleri bağımsız değişken olarak ele almışlardır. Bağımlı değişken olarak öz kaynak kârlılığı, aktif kârlılığının ve net faiz marjı oranlarını kullanmışlardır. Banka kârlılığının belirleyicisi olarak içsel faktörlerin daha çok etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Akala (2015) çalışmasında hem katılım bankalarının hem de geleneksel bankaların finansal performansları karşılaştırmıştır. Toplanan veriler (2005 - 2015) yıllarını kapsamaktadır. Oran analizi ve bir çok finansal teknik analiz yöntemleri kullanılarak tablo ve grafikler yardımı ile trend analizi uygulamıştır. Elde ettiği bulgulara göre mevduat bankalarının, katılım bankalarından daha iyi performans gösterdiğini tespit etmişlerdir. Fakat katılım bankalarının mevduat bankalarından finansal açıdan daha istikrarlı olduğunu tespit etmişlerdir.

4. UYGULAMA

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankaları ile mevduat bankalarının finansal performanslarını çeşitli göstergeler açısından 2015-2018 çeyrek dönem (on dört dönem) verileri kullanılarak istatistiksel olarak karşılaştırmaktır. Çalışmada katılım bankalarının finansal performansları mevduat bankalarının performansları ile karşılaştırılmıştır. Aynı zamanda bu çalışmada söz konusu bankaların gelecekteki büyüme ve rekabet edebilme performansları hakkında ipuçları elde edilmeye çalışılmaktadır. Türkiye’ de faaliyet gösteren üç katılım bankası ve aktif büyüklüklerine göre ilk dört mevduat bankası seçilmiştir. Bu bankalar Tablo 2’ de listelenmiştir.

**BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Tablo 2: Veri Setini Oluşturan Bankalar

Sayı	Katılım Bankaları	Mevduat Bankaları
1	Albaraka Türk	İş Bankası
2	Kuveyt Türk	Ziraat Bankası
3	Türkiye Finans Katılım	Garanti Bankası
4	-	Ak Bank

Bankalara ait veriler Kamu Aydınlatma Platformu’nun resmi internet sitesinden elde edilmiştir. Literatürde yer alan çalışmalarda kullanılan değişkenler göz önünde tutularak banka kârlılığını ifade eden iki bağımlı değişken, kârlılığı belirleyeceği düşünülen yedi bağımsız değişken kullanılmıştır. Tablo 3’te çalışmada kullanılan değişkenler listelenmiştir.

Tablo 3: Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler

DEĞİŞKEN	KOD	AÇIKLAMA
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	K2 (ROE)	Öz kaynak Kârlılığı= Net Kâr/Öz sermaye
	K3 (ROA)	Aktif Kârlılık= Net Kâr/ Aktif Toplam
BAĞIMSIZ DEĞİŞKEN	K4	Net Faiz (Kar Payı) Faiz Geliri (Gideri)/Toplam Aktif
	K5	Sermaye Yeterlilik Oranı
	K6	Borç/Toplam Aktif
	K7	Toplam Kredi/Toplam Aktif
	K8	Takipteki Kredi/Toplam Kredi
	K9	Öz sermaye/ Toplam Krediler
	K10	Toplam Aktifin Doğal Logaritması

Sermaye Yeterlilik Oranı; Kredi Riski İçin Gerekli Sermaye Yükümlülüğü (Kredi Riskine Esas Tutar*0,08) (KRSY), Piyasa Riski İçin Gerekli Sermaye Yükümlülüğü (PRSY), Operasyonel Risk İçin Gerekli Sermaye Yükümlülüğü (ORSY) ve öz kaynak verileriyle hesaplanmaktadır. Sermaye yeterlilik oranı; $\frac{\text{Öz kaynak}}{((\text{KRSY}+\text{PRSY}+\text{ORSY}) *12,5*100)}$ ifade etmektedir.(TKBB, www.tkbb.org.tr E.T. 25.12.2019).Bu oran Türkiye Katılım Bankaları Birliği sitesinden hazır hesaplanmış bir şekilde elde edilmiştir.

Öz kaynak kârlılığı, ortakların bankaya koydukları sermayenin kârlılığını ifade etmektedir. Net dönem kârının öz kaynaklara oranlanmasıyla elde edilen bir orandır(Demirel vd., 2013: 105). Aktif kârlılık banka kârlılığının temel göstergesi olarak kabul edilmektedir. Dönem net kârının toplam aktife bölünmesi ile hesaplanan bir orandır(Taşkın,2011: 295).

***BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI***

Katılım bankalarının bilançosunda yer alan Net Faiz (Kar Payı Geliri/ Gideri) hesap kalemi; faiz geliri/ gideri anlamına gelmektedir. Bu sebeple uygulamada; hesap kalemlerinde farklılık arz etmektedir.

4.1. Panel Veri Analizi ve Sonuçlar

Yatay kesit ve zaman serisi verilerinin birleştirilmesi ile panel veri modeli oluşmaktadır. Zaman boyutuna sahip yatay kesit veriler kullanılarak oluşturulan panel veri analizi yardımıyla ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemine panel veri analizi denir. Bu analiz genelde yatay kesit biriminin sayısının (N) dönem sayısından (T) fazla $N > T$ olduğu durumlarda karşılaşılmaktadır (Tatoğlu, 2018: 3-4). Çalışmada zaman kesiti 2015 ile 2018 dönemi çeyrek verileri (on dört dönem), yatay kesitse katılım ve geleneksel bankalar (7 adet) olarak ele alınmıştır.

Genel olarak panel veri analizi;

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{it} + \beta_2 X_{it} + \beta_3 X_{it} + \beta_4 X_{it} + \varepsilon_{it}$$

şeklinde yazılabilmektedir. Burada;

Y: Bağımlı değişken,

X_k : Bağımsız değişkenler,

β : Eğim parametreleri,

u: Hata terimi,

α : Sabit parametreyi,

i: Alt indisi; Birimleri (birey, firma, şehir, ülke gibi),

t: Alt indisi; Zamanı (gün, ay, yıl gibi) ifade etmektedir (Tatoğlu,2018: 4).

Çalışmada Pesaran Scaled LM ve Breusch-Pagan LM testleri ile yatay kesit bağımlılıkları kontrol edilmiştir. Yapılan test sonucunda, “Yatay kesit bağımlılığı yoktur” H_0 hipotezi kurulmuştur. Elde edilen olasılık değeri 0.05 den küçük olduğundan H_0 için red edilir. Tüm değişkenler yatay kesit bağımlılığı içermektedir. Bu nedenle değişkenlerin durağanlıkları ikinci nesil birim kök testi olan Pesaran Testi ile araştırılmıştır. Bu sonuç paneli oluşturan bankaların bağımsız olduğu ve bankalardan birine gelen şoklardan tüm diğer bankaların aynı düzeyde etkilenmediği anlaşılmaktadır.

**BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Çalışmada geleneksel ve katılım bankalarının kârlılıklarını mukayese edebilmek için dört farklı model kurulmuştur. Katılım bankaları için aktif kârlılık ve öz sermaye kârlılığı için oluşturulacak modeller aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

Model1: $\Delta K2(ROA)_{it} = \beta_0 + \beta_1 \Delta K4_{it} + \beta_2 \Delta K5_{it} + \beta_3 \Delta K6_{it} + \beta_4 K7_{it} + \beta_5 \Delta K8_{it} + \beta_6 K9_{it} + \beta_7 \Delta K10_{it} \varepsilon_{it}$

Model2: $\Delta K3(ROE)_{it} = \beta_0 + \beta_1 \Delta K4_{it} + \beta_2 \Delta K5_{it} + \beta_3 \Delta K6_{it} + \beta_4 K7_{it} + \beta_5 \Delta K8_{it} + \beta_6 K9_{it} + \beta_7 \Delta K10_{it} \varepsilon_{it}$

Mevduat bankaları için, aktif kârlılık ve öz sermaye kârlılığı için oluşturulacak modeller aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

Model3: $\Delta K2(ROA)_{it} = \beta_0 + \beta_1 \Delta K4_{it} + \beta_2 \Delta K5_{it} + \beta_3 K6_{it} + \beta_4 K7 + \beta_5 K8 + \beta_6 K9 + \beta_7 \Delta K10_{it} \varepsilon_{it}$

Model4: $\Delta K3(ROE)_{it} = \beta_0 + \beta_1 \Delta K4_{it} + \beta_2 \Delta K5_{it} + \beta_3 K6_{it} + \beta_4 K7_{it} + \beta_5 K8_{it} + \beta_6 K9_{it} + \beta_7 \Delta K10_{it} \varepsilon_{it}$

Panel veri analizinde literatürde farklı modeller kullanılmaktadır. Bunlardan genellikle kullanılan modeller; sabit etkiler modeli ve tesadüfi etkiler modelidir. Sabit etkiler modeli eğitim katsayılarının zaman ve kesit birimleri için aynı olduğu, bunun yanında sabit katsayının yatay kesit birimlerine göre farklılık gösterdiği durumlarda kullanılırken; tesadüfi etkiler modellerinde birimlere veya zamana göre meydana gelen değişiklikler hata teriminin bir bileşeni olarak modelde yer alırlar (Tatoğlu,2013: 55). Kurulan dört model için yapılan Breusch-Pagan LM Testi ve F testi sonuçlarına göre olasılık değeri 0.05’ ten küçük çıkmıştır. Her bir model için sabit etkiler modelinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4: Varyans ve Otokorelasyon Testi Sonuçları

	KATILIM BANKALARI		MEVDUAT BANKALARI	
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
VARYANS TESTİ				
Modified Wald Varyans	90.96 (0.000)	90.96 (0.000)	657.90 (0.0000)	657.93 (0.0000)
OTEKORELASYON TESTİ				
Durbin-Watson	1.93	1.93	1.06	1.06

**BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Farklı varyans testi hata terimi için yapılan varsayımlardan birisi hata terimlerinin varyansı sabittir ve aralarındaki kovaryans sıfırdır varsayımdır. Farklı varyans testlerinden biri de White Farklı Varyans testidir. White testinde sabit varyansı ifade eden hipotez, χ^2 test istatistiği ve olasılık değerini almaktadır (Tatoğlu,2018: 214).

Eğer hesaplanan χ^2 değeri tablo değerinden büyükse H_0 reddedilir. Yani değişen varyans sorunu var demektir. Eğer büyük değilse değişen varyans sorunu yoktur (www.kisisel.ankara.edu.tr). Test sonuçlarına göre dört modelde de χ^2 değeri tablo değerinden büyüktür ve farklı varyans sorunu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Klasik modelde otokorelasyon sınamasında en çok tercih edilen yöntemlerden biri bilindiği gibi Durbin- Watson testi' dir. Durbin- Watson testi zaman serisi ile çalışıldığında otokorelasyon varlığını sınamak için kullanılmaktadır. Durbin- Watson testi sonucuna göre, test istatistiğinin 2' den küçük olması durumunda birinci dereceden otokorelasyon olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilmektedir, modelde birinci dereceden otokorelasyon vardır (Tatoğlu, 2018: 216). Çalışmada Durbin- Watson testi oluşturduğumuz dört modelde uygulanmıştır. Test istatistiğine göre tüm modellerde 2' den küçük çıkmıştır. Bu sebeple otokorelasyon sorunu olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

4.2. Analiz Sonuçları

Tablo 5: Katılım Bankaları İçin Klasik Model Tahmin Sonuçları

	Model 1 (ROA)	Model 2 (ROE)
Sabit (C)	1.1701	1.1701
ΔK_4	1.0136 (0.000)	1.0136 (0.000)
ΔK_5	-1.0602 (0.07)	-2.060 (0.001)
ΔK_6	-0.045 (0.419)	-0.045 (0.419)
K7	0	0
K8	-1.6593 (0.049)	-1.6593 (0.049)
K9	-0.195 (0.202)	-1.019 (0.202)
ΔK_{10}	0	0
R ²	0.66	0.65

**BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Model 1ve Model 2 sonuçlarına göre; $\Delta K4$ (Net Faiz(Kar Payı) Faiz Geliri (Gideri)/Toplam Aktif)değişkeni kârlılığın artmasına neden olurken $\Delta K5$ (Sermaye Yeterlilik Oranı) ve $K8$ (Takipteki Kredi/Toplam Krediler) kârlılığın azaltmaktadır. $\Delta K6$ (Borç/Toplam Aktif), $K7$ (Toplam Kredi/ Toplam Aktif), $K9$ (Öz sermaye/Toplam Krediler) ve $K10$ (Toplam Aktifin Doğal Logaritması) kârlılık üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değildir. Düzeltilmiş R^2 değeri bağımlı değişkendeki değişimleri açıklamaktadır. Model 1 ve Model 2’ de sırasıyla bağımlı değişkenlerdeki değişimlerin yaklaşık % 66 ve % 65’ i kurulan modellerle açıklanabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 6: Mevduat Bankaları İçin Klasik Model Tahmin Sonuçları

	Model 3 (ROA)	Model 4 (ROE)
Sabit (C)	-6.42	3.909
$\Delta K4$	-0.797 (0.000)	-0.839 (0.000)
$\Delta K5$	0.0870 (0.301)	0.035 (0.958)
$K6$	5.314 (0.275)	-3.158 (0.423)
$K7$	-32.25 (0.323)	19.597 (0.459)
$K8$	-0.294 (0.915)	0.250 (0.268)
$\Delta K9$	-0.177 (0.022)	-0.123 (0.049)
$\Delta K10$	0.198 (0.025)	0.117 (0.097)
R^2	0.66	0.83

Model 3 ve Model 4 sonuçlarına göre; $\Delta K4$ (Net Faiz(Kar Payı) Faiz Geliri (Gideri)/Toplam Aktif)ve $\Delta K9$ (Öz sermaye/Toplam Krediler) değişkenleri kârlılığın azalmasına neden olurken $\Delta K10$ (Toplam Aktifin Doğal Logaritması) söz konusu kârlılıkları artırmaktadır. $\Delta K5$ (Sermaye Yeterlilik Oranı), $K6$ (Borç/Toplam Aktif), $K7$ (Toplam Kredi/Toplam Aktif) ve $K8$ (Takipteki Kredi/Toplam Kredi) kârlılık üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değildirler. Düzeltilmiş R^2 değeri Model 3 ve Model 4’ te sırasıyla bağımlı değişkenlerdeki değişimlerin yaklaşık % 66 ve % 83’ ünü açıklanabileceğini ifade etmektedir.

BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Yapılan analiz sonuçları karşılaştırıldığında $\Delta K4$ (Net Faiz(Kar Payı) Faiz Geliri (Gideri)/Toplam Aktif) katılım bankalarında kârlılığı artırırken mevduat bankalarında kârlılığı azaltmaktadır. Söz konusu diğer değişkenler her iki banka türü açısından istatistiksel olarak farklılık göstermiştir.

5. SONUÇ

Bankalar kâr etme amacı güden ve bu amaç ile faaliyetlerini sürdüren kuruluşlardır. Topladıkları fonları, fon gereksiniminde bulunan kişilere aktaran ekonominin sürekliliğini sağlayan ülke ekonomileri için mühim kuruluşlardır. Bankaların sağlıklı bir yapıya sahip olması için istikrarlı bir şekilde kâr elde edebilmesi gereklidir. Bu gereklilikten yola çıkarak çalışmada bankaların kârlılığını etkileyen faktörlerin analiz edilmesi amaçlanmıştır.

Araştırmada çalışma ilkeleri farklılık arz eden katılım bankaları ile mevduat bankaları arasında performans karşılaştırılması yapılmış ve bahsi geçen bankaların kârlılığına etki eden faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonucunda iki banka türüne ait söz konusu kârlılıkların farklı yönlerde etkilendiği ortaya çıkmıştır.

Katılım bankaları kaydi işlemler üzerinden kâr ya da zarar üretmeyen, reel ekonomik faaliyetlere finansman sağlayan veya doğrudan bu faaliyetleri gerçekleştiren kurumlardır. Katılım bankaları düşünce, bakış açısı, şekil, davranış, hedef ve uygulama bakımından mevduat bankalarından farklıdırlar. Fakat fon işlemlerine aracılık yönüyle mevduat bankaları ile aynı fonksiyona sahiptir. Bu sebeple katılım bankalarının mevduat bankaları ile rekabet edebilmesi için ilk aşamada kârlı çalışması gerekmektedir ve bununla birlikte istikrarlı bir büyüme göstermesi gerekmektedir.

Katılım finans içinde büyük paya sahip olan katılım bankaları için mevcut en önemli sorun olarak yeterli düzeyde gelişememe gösterilmektedir. Bu sorunun çözümü olarak katılım bankacılığı gelişimi önemlidir. Bu gelişim öncelikle vatandaşlarımızın yani içinde bulunduğumuz toplumun zihni ve ekonomik algısı başka bir deyişle davranış kalıpları ile doğrudan orantılıdır. Toplumun her kesimine erişebilecek düzeyde finansman ve yatırım yöntemleri geliştirilebilir. Katılım bankacılığı bilincine sahip personeller yetiştirilebilir ve bireysel ve kurumsal müşterilerine ihtiyaçlarına yönelik finansman ürünleri sunulabilir. Bu anlamda lokal ürünler geliştirilebilir örneğin; öğrenciye, çiftçiye veya esnafa yönelik olabilir. Ürün olarak küçük miktarda ihtiyaçlara yönelik finansmanlar da sağlanabilir. Fon toplama hususunda mevduat bankaları ile ilgili yarışacak ürünler geliştirilebilir. Ayrıca sermaye

BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

piyasalarında direkt işlem yapma yetkisine sahip olmayan katılım bankalarının bu konuda gerekli hususları yasal ve teknik olarak sağlamaya yönelik çalışmalar yapılabilir.

Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankası sayısının yeterli olmaması nedeniyle kârlılığa etki eden faktörlerin banka grupları bazında karşılaştırılması çalışmanın kısıtı olmuştur.

6. KAYNAKÇA

Acaravcı, S., Çalım, A. (2013). Turkish Banking Sector's Profitability Factors. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(1), 27-41.

Akala İ. (2018). Comparing Financial Performances of Conventional and Participation Banks: Case of Turkey (2005 - 2015). *International Journal of Inspiration & Resilience Economy*, 2(1), 11-17.

Aktepe, İ. E. (2010). *İslam, Hukuk Çerçevesinde Finansman ve Bankacılık*. Hayat Yayın Grubu.

Alam, N., Gupta, L., Shanmugam, B. (2017). *Islamic Finance: A Practical Perspective*. Palgrave Macmillan Publishing. Cham, Switzerland.

Aris, R. (2010). Competitive conditions in Islamic and conventional banking: A global perspective. *Review of Financial Economics*, 19, 101-108.

Atar A. (2017). Başlangıcından Günümüze Dünyada ve Türkiye'de İslami Bankacılığın Genel Durumu, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4(6), 1029-1062.

Bader, M., Shamsheer M., Ariff, M., Taufiq H. (2008). Cost, Revenue, And Profit Efficiency Of Islamic Versus Conventional Banks: International Evidence Using Data Envelopment Analysis. *Islamic Economic Studies*, 15(2), 23-76.

Baltacı, N. (2016). *Banka ve Finansal Sistem*. Ekin Kitapevi. (Türk Bankacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi ve Bugünü. Bölümü).

Demez, S., Ustaoglu M., İncekara A. (2018). Determining and Examining the Performance Index of Dual Banking System: A Panel Data Comparative Analyse for Turkey. *Istanbul Journal of Economics*, 68(2), 221-241.

Demirel, E., Atakişi, A., Abacıoğlu, S. (2013). Bankacılık Faaliyet Oranlarının Panel Veri Analizi: Türkiye'deki Kamu, Özel Ve Yabancı Sermayeli Bankaların Durumu. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 7, 101-111.

**BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Demirgüç-Kunt, A., Huizinga, H. (2000). Financial structure and bank profitability. Retrieved from http://siteresources.worldbank.org/INTFR/Resources/475459-1108132178926/Kunt_Huizinga.pdf. E.T. 12.02.2019.

Dietrich, A., Wanzenried, G. (2014). The determinants of commercial banking profitability in lowmiddle and high-income countries. *Quarterly Review of Economics and Finance*, 54(3), 337-354.

Deran, A., Özulucan A. (2009). Katılım Bankacılığı İle Geleneksel Bankaların Bankacılık Hizmetleri ve Muhasebe Uygulamaları Açısından Karşılaştırılması. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11). 85-108.

Doğan, M. (2013). Katılım ve Geleneksel Bankaların Finansal Performanslarının Karşılaştırılması: Türkiye Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Nisan, 175-188.

Er, B., Bulut İ. (2009). *Finansal Yenilik ve Açılımları ile Katılım Bankacılığı*. Türkiye Katılım Bankalar Birliği Yayınları. (Katılım Bankacılığında İki Yeni Finansal Teknik Önerisi: Mudaraba-Risk Sermayesi Yatırım Ortaklıkları ve Mudaraba-Risk Sermayesi Yatırım Fonları Bölümü).

Er, B., Güneysu B. (2016). *Banka ve Finansal Sistem*. Ekin Kitabevi. (Katılım Bankacılığı Bölümü).

Gökalp, F. (2014). Kriz Öncesi ve Kriz Sonrası Dönemler İtibariyle Katılım Bankaları ve Ticari Bankaların Kârlılığı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 191-201.

Güney, A. (2017). *Banka İşlemleri*. Beta Basım ve Yayımcılık.

Hanif, M., Tariq, M., Tahir, A., Momeneen, W. (2012). Comperative performance study of conventional banking in Pakistan. *International Research Journal of Finance & Economics*, 83(1), 62-72.

Hanif, M. (2011). Differences and Similarities in Islamic and Conventional Banking. *International Journal of Business and Social Science*, 2(2), 166-175.

Hasan, M., Dridi, J. (2010). The effects of the global crisis on Islamic and conventional banks: A comparative study. *IMF Working Papers*, 1-46. <http://kisisel.ankara.edu.tr/politics.ankara.edu.tr/burca/ekonometri/8-%20Degisenvaryans.pdf>. E.T. 25.02.2019.

**BANKA KÂRLILIK ORANLARININ PANEL VERİ ANALİZİ İLE
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN MEVDUAT VE
KATILIM BANKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Iqbal, M. (2001). Islamic and conventional banking in the nineties: A comparative study. *Islamic Economic Studies*, 8(2), 1-28.

Iqbal, M., Molyneux, P. (2005), *Thirty Years of Islamic Banking: History, Performance and Prospects*. Palgrave Macmillan Publishing. New York, USA.

KAP, <https://www.kap.org.tr/tr/> Erişim Tarihi 01.01.2019.

Khan, M., M., Bahatti. (2008). *Developments in Islamic Banking The Case of Pakistan*. Palgrave Macmillan Publishing. New York, USA. 1-264.

Kobanoğlu S., Aykol S. (2015). *Bankacılık Sistemi Finansal Araçlar, Riskler ve Krizler*. Ekin Yayınevi. (Türkiye'de Katılım Bankacılığının Gelişim Süreci Ve Katılım Bankacılığında Kullanılan Finansal Enstrümanlar Bölümü).

Taşkın, F. D. (2011). Türkiye'de Ticari Bankaların Performansını Etkileyen Faktörler. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 289 - 298.

Toraman, C., Ata H, Buğan M. (2015). Mevduat Ve Katılım Bankalarının Karşılaştırmalı Performans Analizi. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(2), 301-310.

Tatoğlu, F. (2013). *Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

TKBB, <http://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/TKBB-Strateji-Belgesi.pdf> E.T. 01.01.2019

TKBB, <http://www.tkbb.org.tr/> E.T. 01.01.2019.

TKBB, <http://www.tkbb.org.tr/-genel-sunumlar>. E.T. 01.01.2019.

Uygun, D., Dölek, A. (2017). *Bankacılık*. İstanbul: Umut Kitap.

Yurttadur, M., Demirbaş, H. (2107). Türkiye'de Bulunan Katılım Bankaları ve Özel Sermayeli Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının Karşılaştırılması. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 89-117.

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER ¹

CONSUMER BOYCOTT AND FACTORS AFFECTING THE PARTICIPATION OF CONSUMERS IN BOYCOTT

Selin Balaban ²

Dr. Öğr. Üyesi Serap Yücel ³

Özet

Tüketici boykotu kavramı, tüketiciyi etkileyen herhangi bir probleme atıfta bulunarak, bu problemin ortaya çıkmasına neden olan işletmeyi etkileme çabaları olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu bu çabalar ise ilgili işletme ürününün satın alınmasına engel teşkil eden tüketici hâkimiyetinin toplu bir uygulaması olarak tezahür etmektedir.

Bu çalışmanın amacı tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörleri ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda “Menşei Ülke ve Etnosentrizm”, “Etik ve Ahlâki Nedenler”, “Sosyal ve Kültürel Nedenler” ve “Politik Nedenler” olmak üzere dört temel faktör tespit edilmiş ve bu faktörlerin kendi aralarında güçlü ve pozitif yönlü ilişkileri olduğu ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca ilgili faktörlerin cinsiyet, medeni durum, yaş, gelir durumu ve eğitim seviyesi değişkenleri itibarıyla farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Boykot, Tüketici, Etik, Etnosentrizm, Politika

JEL Sınıflandırması: M10, M31, D03

Abstract

The concept of consumer boycott is defined as an attempt to influence the business that causes this problem by referring to any problem affecting the consumer. These efforts are manifested as a collective implementation of consumer dominance which hampers the purchase of the product of the related enterprise.

The aim of this study is to reveal the factors affecting the participation of consumers in boycott. In this context, four main factors have been identified: “Country of Origin and Ethnocentrism”, “Ethical and Moral Causes”, “Social and Cultural Reasons” and “Political Reasons”. In addition, there is a strong and positive correlation between factors. In addition, it was determined that these factors affecting the participation of consumer boycott showed differences in terms of gender, marital status, age, income level and education level variables.

Keywords: Boycott, Consumer, Ethic, Ethnocentrism, Policy

JEL Codes: M10, M31, D03

¹ Bu çalışma, Selin Balaban’ın 2019 yılı aynı isimli yüksek lisans tez çalışmasından derlenerek hazırlanmıştır.

² Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yüksek Lisans Mezunlu, selinbalaban9@gmail.com

³ Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Pazarlama ABD, sydogan@balikesir.edu.tr

1. GİRİŞ

Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle birlikte tüketiciler ürün ve hizmetlerle ilgili her türlü bilgiye rahatlıkla ulaşabilmekte ve bu bilgileri hızlı bir şekilde istedikleri yerlere dağıtabilmektedirler. Dahası memnun kalmadıkları bir duruma karşı tepkilerini boykot etme davranışıyla göstermektedirler (Çakır, 2010: 122).

Smith (1990: 140) tüketici boykotunu “Alıcıyla ilgili bir problemi ve bu problemin ortaya çıkmasına sebep oluşturan firmayı etkileme çabası olarak bir ürünün satın alınmasına engel teşkil eden tüketici hâkimiyetinin toplu bir uygulaması” şeklinde tanımlamaktadır. Öte yandan Monroe Friedman (1999: 97) bireysel tüketicilerin boykot gerçekleştirilmesi için bir ya da daha fazla grupça teşvik edilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Bireysel tüketici katılımı, bireylerin günlük hayatlarındaki tercihleri ile davranışlarını oluşturmakta, toplumsal hayatı istedikleri niteliklere ulaştırmak için gösterdikleri bireysel gayretleri kapsamaktadır. Bu bireysel gayretler; bazı ürünleri günlük alışverişlerinde satın almayarak boykot etmek, yeşil enerji kullanmaya dikkat etmek (örneğin; güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi sistemi), ihtiyaç sahipleri için para bulmak, görme engelli kişilere kitap okumak gibi aktivitelerden oluşabilmektedir (Torlak, 2007: 334).

Son yıllarda gelişen boykotlar incelendiğinde, boykotların genelinin ürün fiyatlarının yüksek olmasından kaynaklanan ekonomik nedenlerden ziyade sosyal ve politik nedenlerden dolayı geliştikleri tespit edilmektedir. Ayrıca boykotu organize eden grupların asıl hedeflerinin kurumları zor duruma düşürmek değil, gündem oluşturmak istedikleri sorun veya olaylara dikkat çekmek olduğu görülmektedir. Nitekim söz konusu grupların ellerinde mali desteklerin fazla olmaması, halkla ilişkiler gücünün farkına varılmasına neden olmuştur. Öte yandan maliyetinin düşük olması bu grupların birçoğunun, boykotları taktiksel bir koz olarak ellerinde bulundurmalarına neden olmaktadır (Çakır, 2010: 124).

İşletmeler tüketicilerin boykotlara hangi nedenlerle katıldığını belirleyip ortaya çıkan sonuçlar doğrultusunda etkin stratejiler geliştirmek zorundadırlar. Tüketici boykotu ve tüketici boykotunu etkileyen faktörler ile ilgili araştırmalar bilhassa ulusal yazında yeterli sayıda yer almamaktadır. Bu bağlamda, ilgili boşluğu dolduracağı varsayımından hareketle bu çalışmanın önem arz edeceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada, literatür taraması ile farklı kaynaklardan elde edilen ve boykot katılımına etki ettiği düşünülen faktör varlıklarının uygulamada da geçerliliği test edilecektir. Ayrıca

faktörlerin kendi aralarındaki ilişki düzeyleri ve hangi demografik özelliklere göre nasıl farklılıklar gösterdiklerine yönelik bulgulara yer verilecektir.

2. TÜKETİCİ DAVRANIŞI ve TÜKETİCİ BOYKOTU

Tüketici davranışları ne tür mal ve hizmetlerin; kimden, nereden, ne şekilde, ne zaman satın alınacağı ya da satın alınıp alınmayacağı ile ilgili kişinin karar alma sürecini anlatır. Pazarlama biliminin bir alt disiplini olmasıyla birlikte tüketici davranışı, bireyin özellikle ekonomik olan ürünleri ve hizmetleri satın alma ve kullanmadaki karar süreci ve bununla ilgili gerçekleştirdiği çalışmalarla ilgilenmektedir (Odabaşı, 1998: 8).

Tüketici, sosyal çevresi açısından (aile, referans grupları, rol ve statü vb.) veya birey olarak birden fazla değişkenin etkisi altındadır. Bu etkenler, onun satın almadaki sergilediği karar sürecini çeşitli şekillerde etkilemektedir (Ünlüöner ve Tayfun, 2003: 3).

Günümüzde tüketiciler sadece kendi faydaları için değil, ortak faydalar, etik ve ahlaki değerleri korumak için de ortak karar vermektedirler. Bazen bireyler şahsi faydalarından vazgeçip, mesuliyet alarak topluma yararlı birey ya da piyasa aktörleri rollerini göstermektedirler. Odabaşı'na göre (2008: 3), günümüzün bilinçli, etkin, düzeltmeci ve aydınlanmış tüketicisi, piyasada tüketicilere önerilen seçenekler arasında bilgi elde eden ve bu doğrultuda kendisi, çevresi ve dünya için en iyi olan ve en çok fayda getireceğine inandığı ürünü tercih edendir.

Tüketici davranışı kuramlarına göre satın alma, karar verme süreci ve her türlü tüketim, içinde yer almak istenilen veya yer alınan danışma gruplarının etkisi altında gerçekleşmektedir (Odabaşı ve Barış, 2002: 394). Sen vd.'ne göre (2001: 399) ise, danışma gruplarından biçimsel, birincil, kuralcı ve üye olunmak istenenlerin etkisi daha büyüktür. Bu etki, üye olunan ve olunmak istenen danışma grubu ile ürün arasındaki bağlantıya ve kişinin ürün hakkında yeterince bilgiye sahip olup olmamasına da bağlıdır. Birey, grubun baskısını yoğun şekilde hisseden, grubun davranışlarından etkilenen ve grubun söylediklerine göre davranışlarını değiştiren bir kişi ise danışma grubunun etkisinin fazla olduğu görülmektedir. Bu nedenle birey boykota katılma kararı verirken hem grup içinde kendini göstermeyi hem de grubun amacına ulaşmasını istemektedir.

Tüketici boykotlarını, “Tek bir ülkenin ya da firmanın ürününü satın almamak” olarak değerlendirmemek önemlidir. Nitekim pek çok grup, kendileri ile ilgili sorunları çözmek ve bilgiyi geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla boykotları kullanmaktadırlar. Bununla birlikte boykotlar daha geniş toplumsal eylemler başlatmak ve devam ettirmek için de yapılmaktadır (Balıkçıoğlu ve diğerleri 2007: 3).

3. TÜKETİCİ BOYKOTUNUN OLUŞUMU

Boykot, tüketicilerin piyasadaki birliktelik eylemini, davranışını veya kararını anlatırken aynı zamanda tüketici hâkimiyetinin, kapitalizmin ve Batı'daki siyasal ekonomik yapının sonucu olduğu da söylenebilir. Bu sonuç, şirket ve toplum arasındaki ilişkinin, özellikle de şirketlerin toplumsal olarak kontrol edilmesinin önemini gösterir niteliktedir (Smith, 1990: 314).

Satışları düşürme, kârların azaltılması, piyasadaki imajı zedeleme gibi amaçların hedeflendiği boykotlar işletmeler açısından her zaman bir tehdit ve kriz oluşturmuştur. Ancak, yakın tarihe kadar boykotlar çok önemsenmemiş, kısmen göz ardı edilmiştir. Boykotlar ile ilgili araştırma eksikliğinin nedeni, yöneticilerin genelde tüketici protesto davranışları hakkında çok az bilgiye sahip olmaları ve protesto davranışlarına yeterince önem vermemelerinden kaynaklanmaktadır (Ettenson ve Klein, 2005: 201).

Boykotlar genel tüketim karşıtı hareketlerin içerisinde de yer almaktadır. Tüketim karşıtlığı davranışı aslında 1970'lerin sonlarında, özellikle toplumsal düzene karşı çıkan gruplar arasında ortaya çıkmış, ancak 2000'lerde küreselleşmenin yarattığı olumsuz etkiler nedeni ile daha geniş kitleler tarafından kabul edilmiştir. Buna paralel olarak, bu davranışı simgeleyen Satın Almama Günü (Buy Nothing Day), Sevgililer Günü Karşıtları (Anti-Valentines), Gönüllü Sadelik Taraftarları, Yavaş Şehir (Cittá Slow) uygulamaları gibi çeşitli hareketler ve gruplar son dönemlerde sayısını arttırmakta ve herkes tarafından bilinir hale gelmektedir. (Babaoğlu ve Kırmızı, 2012: 3).

Tüketici boykotu pek çok açıdan tasnif edilse de, en geniş kapsamlı tasnifin marka ve örgüt (/işletme/ülke) bağlamında olduğu söylenebilir.

a. Marka Boykotu: Belli bir markaya yönelik olumsuz tutumlar son olarak markadan kaçınma davranışı olarak ortaya çıkar. Literatürde “marka kaçınması” olarak adlandırılan bu durum, daha geniş boyutta bir reddi tarif eden “tüketim karşıtlığı” davranışının, kişisel kaygılarla belirli bir markaya yönelik bir tepki şeklinde ortaya çıkan farklı bir şeklini ifade etmektedir (Babaoğlu ve Kırmızı, 2012:5).

Iyer ve Muncy, (2009:165)' e göre marka kaçınmasının üç ana nedeni vardır. Bunlardan ilki ürün ya da marka ile ilgili yaşanan olumsuz bir tecrübe sonucunda ortaya çıkan kaçınma davranışı olup deneyimsel kaçınma olarak adlandırılmaktadır. Tüketicilerin ahlaki ve düşünsel görüşleri nedeni ile bir ürün ya da markayı reddetmeleri söz konusu olabilir (Kozinets ve Handelman, 2004: 692). Diğer yandan, tüketiciler kimlik uyuşmazlığı düşüncesi ile bir ürünü ya da markayı kullanmayı reddedebilirler. Bir başka anlatımla, ürünün istenmeyen bir kimliği

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

sembol etmesi ya da olumsuz bir referans grup ile birleştirmesi durumunda markadan kaçınma davranışı ortaya çıkabilmektedir (Englis ve Solomon, 1995: 20). Örneğin: LGBT'yi destekleyen yönetmen/aktör/aktris filmlerinin muhafazakâr ya da homofobik bireylerce izlenmemesi, yine LGBT destekçisi markaların kullanılmak istenmemesi gibi. Markanın bu tarz nedenlerle reddine “kimlik kaçınması” adı verilmektedir.

b. Örgüt (/İşletme/Ülke) Boykotu: Dikkatlerin sadece bir kurumun ve o kurumun bütün ürünlerinin üzerine çekilerek ve sınırlandırılarak oluşturulan boykotlar örgüt boykotları kapsamında ele alınmaktadır (Friedman, 1999:9).

Memnuniyetsizlik ile oluşan örgütsel boykot sonucunda müşteriler tepkilerini dile getirme ve terk etme olarak iki şekilde gösterirler. Terk etme tepkisi, müşterilerin satın almaktan vazgeçmesi ve satın aldığı firmayı değiştirme ile gerçekleşir ve bu durum firmalar için ciddi tehlike arz eder. Dile getirme tepkisi ise, direkt işletmeyle iletişime geçerek olabildiği gibi, müşteriler memnuniyetsizliklerini yakın çevrelerine veya tüketicileri destekleyen sivil toplum örgütlerine anlatarak şikâyet etmektedirler. Türkiye’de ve dünyada tüketiciler memnuniyetsizliklerini çevrimiçi platformlarda sıklıkla ve her geçen yıl artan oranda dile getirmektedir. Örneğin www.şikayetvar.com sitesine tüketiciler her gün ortalama 2 bin 500 şikâyet bildirmektedirler (<https://webrazzi.com>, 2012). Bu şikâyet kuruluşlarına şikâyetler, protesto amaçlı web sitesi oluşturarak kamu platformlarında veya yasal düzende tartışmaya neden olduğu gibi sosyal medya vasıtası ile yayılımı hız kazanıp (Burucuoğlu, 2011: 47), boykota zemin oluşturmaktadır.

4. BOYKOTLARIN ETKİNLİĞİ

Toplumsal ve ekonomik sebeplerden dolayı ortaya çıkan boykotların başarısı ve etkinliği nicel ve nitel ölçütlerle değerlendirilmektedir. Craig Smith, boykot edilen ürünlerin satışlarında azalma olduğunda boykot etkinliğinin gerçekleştiğini belirtmektedir. Ancak, boykotun başarısıyla boykot etkinliğinin farklı tutulması gerektiği sonucuna varan kimi otoritelere göre, boykotun başarısı hedeflenen amaçlara ulaşmakla ilgili olup firmanın ürünlerinin satışında bir azalmayı amaçlamamaktadır (Balıkçioğlu vd., 2007: 95).

Garrett’e göre (1987: 46) boykot etkinliğini belirleyen 3 temel değişken vardır ve bunlar; imaj baskısı, ekonomik baskı ve politikaya bağlılıktır. Eğer bu üç değişkenin zararı yüksekse boykot edilen ülke veya işletme politikalarını değiştirmek zorunda kalacaktır. Buna karşın eğer boykot edilen ülke veya işletme, boykotun hedeflerini politikasını değiştirmeye degecek kadar önemli görmüyorsa boykot etkisiz hale gelecektir. Boykotların başarısı ve etkinliği; baskı gruplarının

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

örgütlenmiş olmasına, stratejilerine, seçilen amaç, hedef ve boykotun karşılaştığı tepkiye bağlıdır. Ayrıca bir boykotun başarılı olması için sayısı büyük olan tüketici katılımına ihtiyaç vardır (Klein, vd., 2001: 12).

Boykot etkinliğinin ölçülmesinde bir diğer ölçüt, boykota katılan tüketiciler ve boykota katılması muhtemel olan potansiyel tüketicilerdir. Torlak'a göre (2007: 334), tüketici boykotlarının etkisi boykota katılan kişi sayısı ile doğru orantılıdır. Boykotların amacı ne kadar çok kişiye duyurulur ve destek görürse o kadar başarılı olacaktır. Bununla birlikte boykota katılımın belirleyicileri arasında; katılımın tüketicideki maliyeti, toplumda karşılaşılan baskı, tüketicilerin boykota olan farkındalığı, muhtemel katılımcıların değerleri, muhtemel katılımcıların tutumlarıyla boykotun amaçlarının birbirine ters düşmemesi ve boykotu yöneten liderin güvenilirliği yer almaktadır (Garrett, 1987: 48).

Haberleşme teknolojilerinin kullanışlılığı ve yaygınlığı, toplumsal duyarlılıklarla ilgili konuların hızlıca yaygınlaşmasına neden olabilmektedir. Bir tüketici boykotu bir gün içerisinde coğrafi sınırları aşabilmektedir. Nike, Shell, Mc Donalds, Nestle, Volkswagen ve buna benzer küresel markalar, dünyada en çok tüketici boykotu ile karşılaşmış markalardır (Kadıbeşegil, 2009: 118).

Kadıbeşegil'e göre gelişmiş ülkelerde her üç tüketiciden birisi bir markayı boykot etmektedir. Küresel reklam ajanslarından DDB Worldwide'ın, 30 ülkede yaptırdığı geniş kapsamlı bir araştırmaya göre, özellikle Microsoft, Mc Donalds gibi Amerikan şirketlerinin ürünlerini satın alan tüketicilerin oranında boykotlar nedeniyle önemli bir azalma olduğu gözlemlenmiştir (Kadıbeşegil, 2009: 122).

5. TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Alan yazınından elde edilen bilgilere göre tüketicilerin boykot katılımını etkileyen faktörler 4 temel başlık altında derlenmiştir.

5.1. Menşei Ülke ve Etnosentrizm

Menşei ülke "Bir markanın hedef müşterileri tarafından algılanan, ait olduğu yer, ülke veya bölge" şeklinde tanımlanmaktadır. Tüketicilerin menşei ülke ile ilgili algıları ile ürün üzerinde olumlu ya da olumsuz bir imaj oluşturulması büyük ölçüde mümkündür. İşte bu sebeple uluslararası faaliyetleri olan firmaların hedefi, olumlu olan ülke imajından yararlanmak veya olumsuz olan ülke imajını olumluya çevirmek için çaba sarf etmektir (Ueltschy, 1998: 12).

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Tüketicilerin ülkelerin ürünleri hakkında çıkarım yapmaları için o ülkenin ekonomileri, kültürleri, genel durumları gibi özelliklerinden ve sahip oldukları imajlarından yararlandıkları görülmüştür. Geçen zamanla birlikte menşei ülke özelliği, ülke imajı olarak bilinmeye başlamıştır. Nitekim Nagashima, ülke imajını “tüketicilerin ya da işletme sahiplerinin, belli bir ülkenin ürünlerine yönelik itibar, tasvir ve klişe” gibi isimlerle tanımlamıştır (Arı ve Madran, 2011: 16).

Bireyler, zihinlerinde bir ürün satın almasını gerçekleştirmeden önce, ürünün sahip olduğu menşei ülke yönetiminin politikaları ile ilgili iyi ya da kötü olarak değerlendirme yapmakta ve bu değerlendirmeler karar sürecinde büyük öneme sahip olmaktadır. Yahudi soykırımı sebebiyle İsraili tüketicilerin Alman; Pasifik’teki nükleer denemeleri nedeniyle Avustralyalı tüketicilerin Fransız ürünlerine yönelik boykot gerçekleştirmeleri buna örnektir (Arı ve Madran, 2011: 17).

Literatürde tüketicilerin menşei ülke algılamalarını şekillendiren önemli faktörlerin başında etnosentrik eğilimlerin olduğu geniş çapta kabul görmektedir. Tüketici etnosentrizmi yabancı markalı ürünlerin ülke ekonomisine veya bireylere zarar vereceği endişesiyle, ahlâki ve sosyal temellere dayanan satın almama şeklindeki eğilimler olarak da tanımlanmaktadır (Arı ve Madran, 2011: 18). Bununla birlikte etnosentrik tüketiciler, yabancı ülke ürünlerini satın almanın doğru olmadığını ve bu davranışın işsizliğe neden olup ülke içi ekonomiyi olumsuz etkilediğini düşünmektedirler (Shimp ve Sharma, 1987: 280; Yeniçeri vd, 2009: 267).

5.2. Etik ve Ahlâki Nedenler

Etik ve ahlâki satın alma davranışı, yalnızca davranışları ve sunma şekilleri etik olduğuna inanılan işletmelerden mal ve hizmet satın almayı değil, ayrıca uygulamaları etik ve ahlâki olmadığı sonucuna ulaşılan işletmelerden de mal ve hizmet satın almaktan kaçınılması olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğu zaman boykot kampanyalarının başlamasına etik değere verilen önemin yüksek olması neden olur. Toplum etik değerlere elverişli olmayan uygulamalar konusunda medya kuruluşlarının etkisiyle daha çok bilinçlenir ve bu da toplumda boykot olaylarının gerçekleşmesine neden olur (Bayuk ve Ofluoğlu, 2013: 146).

Örneğin, toplumların pek çoğu, işletmelerin etik değerlere bağlı kalmayıp ürettikleri ürünlerin ekosisteme ya da daha az gelişmiş ülke insanlarına verdiği zararlardan ötürü, o işletmelerin ürün ve markalarına tepki göstermek amacıyla boykot düzenlemektedirler. 1973-1984 yıllarında dünyada gerçekleşen Nestle boykotu, markanın üçüncü dünya ülkelerine pazarlamak için ürettiği bebek mamaları ile ilgili yanıltıcı reklam kampanyaları ve yanlış bilgilendirmeler

sonucu bebek ölümlerinin gerçekleşmesiyle meydana gelmiştir (Balıkçioğlu ve diğerleri, 2007: 83).

5.3. Sosyal ve Kültürel Nedenler

Tüketiciler, salt kendi istek ve ihtiyaçları için değil kendileri için önemli sosyal etkilere sahip başka insanlar için de satın alma davranışı göstermektedirler. Satın alma davranışına etki eden sosyal ve kültürel etkenler ise grup, aile, kültür, sosyal sınıf ve statü gibi toplumu kapsayan değerlerdir (Penpece, 2006: 33). Ayrıca tüketicilerin söz konusu değerlerle etkileşimlerinin sosyal ikilem bakış açısından hareketle meydana geldiği bilgisi önemlidir. Sosyal ikilem bakış açısında, birey karar verirken kişisel faydasını maksimum seviyeye yükseltmek ile içinde yer aldığı grubun desteklenmesi arasında çelişki yaşamaktadır (Sen vd., 2001: 400).

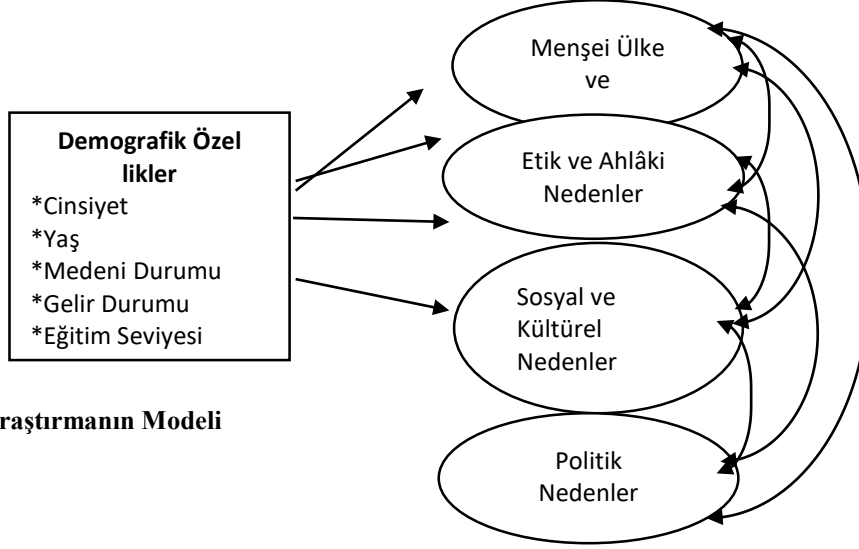
5.4. Politik Nedenler

Politik tüketici kavramı, pazarı değişik nedenlerle politik bir yer olarak kullanan politik yönden duyarlı vatandaşları belirtmektedir (Micheletti ve diğ., 2007: 167-175). Politik tüketiciler pazar davranışlarını, satın almama ya da satın alma miktarını artırma yoluyla toplumsal değişime sivil bir katkı olarak ifade eder ve sergilerler. Sayıları giderek artan politik olarak motive edilmiş tüketiciler, pazarı bir çeşit politik yarış alanı olarak kullanmaktadırlar (Norris, 2002: 196).

Politik tüketim davranışı geniş çaplı ifadelerle tanımlanmaktadır. Buna göre bir ülkenin hükümetinin başka bir ülkenin halkını öfkeliendiren bir davranışta bulunması veya olumsuz olarak karşıladığı bir uygulamasının var olması politik tüketim davranışı ile ilgilidir. Davranışı olumsuz karşılayan grup, o ülkenin ekonomik çıkarlarına zarar vererek ve suçladığı ülkenin ürünlerini satın almayarak memnuniyetsizliğini göstermektedir (Knudsen vd., 2008: 18). Aynı zamanda siyasi otoritelerin işbirliğinden kaçınma ya da ortak platformlarda buluşma reddi de dünya siyaset gündeminde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi ile 1980 Moskova Olimpiyatları'nın, başta ABD olmak üzere 62 ülke tarafından uzun yıllar boykot edilmesi uzun yıllar dünya gündemini meşgul etmiştir.

6. YÖNTEM

6.1. Araştırmanın Modeli: Araştırmanın modeli Şekil 1’de görüldüğü gibidir.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

6.2. Verilerin Analizi

Bu çalışmada, literatür taraması ile farklı kaynaklardan elde edilen ve boykot katılımına etki ettiği düşünülen faktörlerin uygulamada da geçerliliğini test etmek için faktör analizi, her bir faktörün birbiri ile ilişkisinin tespiti için de korelasyon analizi uygulanmıştır. Ayrıca hangi faktörlerin, cevaplayıcıların hangi demografik özellikler itibari ile anlamlı farklılıklar gösterdiğinin tespiti için One Way Anova ve Bağımsız t Testi bulgularına da yer verilmiştir. Bu kapsamda, Balıkesir’de ikamet eden 385 adet katılımcıdan gönüllülük esasına göre, yüz yüze ve çevrimiçi olarak elde edilen veriler analize tabi tutulmuştur.

Anket ölçeği oluşturulurken kısmen literatür taramasından elde edilen bilgiler ışığında ifadeler (Klein, vd. 2004, Hofmann 2010, Altıntaş, vd. 2013, Uysal ve Cömert 2017, Balıkcıoğlu, vd. 2007) oluşturulmuştur. Diğer ifadeler için ise Catscale etnosentrik eğilim ölçeğinden (Shimp ve Sharma, 1987) yararlanılmıştır. İlgili anket formunda sorular 2 gruba ayrılmıştır. Birinci grupta tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörlere yönelik dört alt grupta yer alan sorulara yer verilirken, ikinci grup sorular ise cevaplayıcıların demografik özelliklerini ölçmek amacıyla hazırlanmıştır.

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Katılımcılardan elde edilen demografik veriler Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Frekans Analizi Tablosu

Demografik Özellikler		N	%
Cinsiyet	Kadın	199	51,7
	Erkek	186	48,3
Medeni Durumu	Evli	150	39,0
	Bekâr	235	61,0
Yaş	18-25	145	37,7
	26-35	166	43,1
	36-45	56	14,5
	46-55	17	4,4
	56 ve üzeri	1	3
Gelir Durumu	0-1603 TL	124	32,2
	1604-3500 TL	193	50,1
	3501-6000 TL	50	13,0
	6001-10000 TL	15	3,9
	10001 ve Üzeri	3	0,8
Eğitim Seviyesi	Okuryazar- ortaokul	31	8,1
	Lise	106	27,5
	Üniversite	202	52,5
	Lisansüstü	46	11,9

Anket formu 50 kişilik bir tüketici grubu ile bir ön teste tabi tutulmuştur. Araştırma kapsamında Balıkesir ilindeki bireylere anket soruları 14.12.2018 ve 30.01.2019 tarihleri arasında yüz yüze görüşme yoluyla iletilmiş ve cevaplamaları istenmiştir. Yüz yüze görüşmeden sonra anlaşılmayan sorular düzeltilmiştir. Yüz yüze uygulanan 50 anket formundan elde edilen verilerle ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu (Cronbach Alpha:0,907) sonucuna ulaşılmıştır. Sonrasında 385 kişiye çevrimiçi platformlarda anketler uygulanmış ve veriler SPSS 20.0’a girilerek faktör analizi yapılmış ve faktörleri karşılamayan sorular analizden çıkartılmıştır. Sonuç olarak 27 maddeden oluşan dört faktörlü bir ölçek ortaya çıkarılmıştır. Her bir faktör yine kendi içinde Cronbach Alpha güvenilirlik analizine tabi tutulmuştur.

Bu çalışmada, ilişkili çok sayıda değişkeni az sayıda, anlamlı ve birbirinden bağımsız faktörler haline getiren faktör analizi ve faktörler arasındaki ilişkileri ölçmek için korelasyon analizi sonucu tespit edilen bulgulara yer verilmiştir.

6.2.1. Açıklayıcı Faktör Analizi

Tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler ölçeği ile ilgili açıklayıcı faktör analizi sonucunda, öz değeri 1’den büyük dört faktör olduğu belirlenmiştir. Menşei ülke ve etnosentrizm toplam varyansın % 21’ini, etik ve ahlâki nedenler varyansın %13’ünü, sosyal ve kültürel nedenler varyansın %10’unu, politik nedenler ise varyansın %7’sini açıklamaktadır.

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri 0,919'dır. Barlett küresel test sonuçları anlamlıdır ($x^2=4508,306$, $df=351$, $p<0,001$)

Tablo 2. Tüketicilerin Boykot Katılımlarını Etkileyen Faktörler Ölçeği ile İlgili Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları (N=385)

Kaiser Meyer Olkin Measure Of Sampling Adequacy (KMO Testi): ,919 Bartlett's Test of Sphericity Appeox, Chi-Square:4508,306 Df:351 Sig.: ,000			
FAKTÖRLER	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyansın % si	Cronbach Alfa
Menşei Ülke ve Etnosentrizm		21,94	0,91
1. Türk firması olumsuz etkileniyorsa yabancı ürün satın almam.	,765		
2. Türk işgücü olumsuz etkileniyorsa yabancı ürün satın almam.	,734		
3. Zorunlu olmadıkça Türk ürünleri dışında ürün satın almam.	,717		
4. Yerli üreticilere destek olacağımı düşündüğüm için yabancı ürün satın almam.	,714		
5. Türk işgücüne zarar vereceğini düşünürsem yabancı ürün satın almam	,703		
6. Vatanseverlik duygusuna sahip olduğum için yabancı ürün satın almam.	,698		
7. Eğer Türk ürünlerinden ikamesi varsa yabancı ürün satın almam.	,665		
8. Türk ekonomisine zarar verdiğini düşündüğüm için yabancı ürün satın almam.	,657		
9. Türklere karşı olumsuz tutumları olan işletmelerin ürünlerini satın almam.	,612		
10. Bir yabancı ülke, benim ülkemde negatif bir imaja sahipse o ülkenin ürünlerini satın almam.	,605		
11. Bir ürünün üretildiği ülkenin hangisi olduğu o ürünü satın almamda etkilidir.	,545		
12. Sadece kendi ülkemde bulamadığım ürünler olursa, o ürünleri yabancı menşeli markalardan satın alırım.	,417		
Etik ve Ahlâki Nedenler		13,53	0,82
1. Kendi dini inancıma aykırı biçimde üretilmiş ya da işlem görmüş ürünleri satın almam.	,742		
2. Toplumumuzca kabul edilen ahlâki kurallar dışında üretilmiş ya da işlem görmüş ürünleri satın almam.	,734		
3. Kullanımı ahlâki açıdan bana uymayan ürünleri satın almam.	,700		
4. Ülkemizce kabul edilen yasal kurallar dışında işlem görmüş ürünleri satın almam.	,589		
5. Etik ve ahlâki açıdan uygun davranmadığına inandığım işletmelerin ürünlerini satın almam.	,576		
6. Toplum sağlığına zarar verdiğini düşündüğüm işletmenin ürünlerini satın almam.	,518		
7. Kullanımı inançlarımla bağdaşmayan ürünleri satın almam.	,513		
Sosyal ve Kültürel Nedenler		10,64	0,77
1. Arkadaşlarımla olumsuz tutumu durumunda ilgili işletmenin ürünlerini satın almam.	,758		

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

2. Sosyal çevremin (iş, okul çevresi, akraba, vb.) olumsuz tutumu durumunda ilgili işletmenin ürünlerini satın almam.	,724		
3. Bir ürünü çok kişi satın almayarak boykot ediyorsa ben de satın almam.	,693		
4. Çevremde deneyim sahibi olduğumu düşündüğüm tüketiciler herhangi bir ürünü satın almazsa ben de satın almam.	,668		
5. Ailemin olumsuz tutum gösterdiği markayı satın almam.	,551		
Politik Nedenler		7,08	0,59
1. İşletmeleri cezalandırmak istediğimde ürünlerini bir daha satın almam.	,813		
2. Bir işletmeyi en iyi cezalandırma yöntemi ürünlerini bir daha satın almamaktır.	,694		
3. İşletmelerin bana göre yanlış politika ve uygulamaları onların ürünlerini satın almamama neden olur.	,566		

Tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler ölçeğinin güvenilirliği ise, iç tutarlılık (Cronbach's Alfa) katsayısı 0,920'dir. Bu sonuç tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler ölçeğinin yeterli düzeyde güvenilirlik değerlerine sahip olduğunu göstermektedir.

6.2.2. Basıklık ve Çarpıklık Analizi

Tablo 3. Basıklık ve Çarpıklık Analizi Tablosu

	Menşei Ülke ve Etnosentrizm	Etik ve Ahlaki Nedenler	Sosyal ve Kültürel Nedenler	Politik Nedenler
N	385	385	385	385
Skewness (Basıklık)	0,404	0,757	0,050	0,688
Kurtosis (Çarpıklık)	-0,139	0,316	-0,158	0,060

Tablo 3'te de görüldüğü üzere faktörlerle ilgili veri setinin basıklık ve çarpıklık değeri +1.0 ve -1.0 arasında olduğu için normal bir dağılım gösterdiği ve t testi ile one way anova parametrik testleri için uygun olduğu gözlemlenmiştir.

6.2.3. Basıklık ve Çarpıklık Analizi

Tüketicilerin boykot katılımını etkileyen faktörlerin cinsiyet ve medeni duruma göre göre anlamlı farklılıklar gösterip göstermediğini test etmek için bağımsız t testi yapılması uygun görülmüştür. Buna göre ilgili hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_{1a}:Menşei ülke ve etnosentrizm faktörü cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{1b}:Etik ve ahlâki nedenler cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{1c}:Sosyal ve kültürel nedenler cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{1d}:Politik nedenler cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.

**TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN
FAKTÖRLER**

Tablo 4: Cinsiyet Bağımsız t Testi Tablosu

Tüketicilerin Boykot Katılımlarını Etkileyen Faktörler	Cinsiyet	Kişi	Ortalama	Std. Sapma	Ser. Der.	P değeri (Sig.)
Menşei Ülke ve Etnosentrizm	Kadın	199	2,48	,79	381	,032
	Erkek	186	2,31	,78		
Etik ve Ahlâki Nedenler	Kadın	199	1,99	,68	381	,765
	Erkek	186	1,97	,70		
Sosyal ve Kültürel Nedenler	Kadın	199	2,63	,77	381	,860
	Erkek	186	2,65	,81		
Politik Nedenler	Kadın	199	2,01	,72	381	,680
	Erkek	186	2,04	,84		

Tablo 4’te Bağımsız t testi sonuçları incelendiğinde, tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler açısından cinsiyete göre “Menşei Ülke ve Etnosentrizm” faktörünün istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Kadın ve erkeklerin “Menşei Ülke ve Etnosentrizm” ile ilgili sorulara verdikleri yanıtlar incelendiğinde kadınların erkeklere göre ortalamasının daha yüksek olduğu görülmüştür.

Başka deyişle, menşei ülke ve etnosentrizm faktörünün, cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiş ve ilgili H_{1a} hipotezi kabul edilirken (p= 0,03<0,05), diğer faktörlerin cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterdiğine yönelik hipotezler (H_{1b}, H_{1c}, H_{1d}) reddedilmiştir.

Tüketicilerin boykot katılımını etkileyen faktörlerin medeni duruma göre anlamlı farklılıklar gösterip göstermediğini test etmek için yine bağımsız t testi yapılmıştır. İlgili hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_{2a}:Menşei ülke ve etnosentrizm faktörü medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{2b}:Etik ve ahlâki nedenler medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{2c}:Sosyal ve kültürel nedenler medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{2d}:Politik nedenler medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.

Tablo 5: Medeni Durum Bağımsız t Testi Tablosu

Tüketicilerin Boykot Katılımlarını Etkileyen Faktörler	Medeni Durumu	Kişi	Ortalama	Std. Sapma	Ser. Der.	P değeri (Sig.)
Menşei Ülke ve Etnosentrizm	Evli	150	2,30	,80	351	,035
	Bekâr	235	2,47	,77		
Etik ve Ahlâki Nedenler	Evli	150	1,82	,63	351	,000
	Bekâr	235	2,08	,71		
Sosyal ve Kültürel Nedenler	Evli	150	2,58	,82	351	,288
	Bekâr	235	2,67	,77		
Politik Nedenler	Evli	150	1,84	,70	351	,000

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Tablo 5'teki bağımsız t testi sonuçları incelendiğinde tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler açısından medeni duruma göre “Menşei Ülke ve Etnosentrizm”, “Etik ve Ahlâki Nedenler” ve “Politik Nedenler” açısından anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Evli deneklerin “Menşei Ülke ve Etnosentrizm”, Etik ve Ahlâki Nedenler” ve “Politik Nedenler” ile ilgili ifadelere, bekârlara oranla daha düşük katılım ifadelerinde buldukları gözlemlenmiştir.

Bu durumda; H_{2a} hipotezi (p= 0,03<0,05,), H_{2b} hipotezi. (p= 0,00<0,05), H_{2d} hipotezi (p= 0,00<0,05) kabul edilirken; sosyal ve kültürel nedenler faktörünün medeni duruma göre anlamlı farklılık olduğunu varsayan H_{2c} hipotez, red edilmiştir. (p= 0,28>0,05)

6.2.4. One Way Anova Testi

Tüketicilerin boykot katılımını etkileyen faktörlerin yaşlara göre anlamlı farklılıklar gösterip göstermediğini test etmek için aşağıdaki hipotezler doğrultusunda one way anova testi yapılmıştır:

H_{3a}:Menşei ülke ve etnosentrizm faktörü yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{3b}:Etik ve ahlâki nedenler yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{3c}:Sosyal ve kültürel nedenler yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{3d}:Politik nedenler yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.

Tablo 6: Hipotez 3: One Way Anova (Varyans) Analizi Tablosu

Tüketicilerin Boykot Katılımlarını Etkileyen Faktörler		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Menşei Ülke ve Etnosentrizm	Gruplararası	4,972	4	1,24	2,01	,091
	Gruplariçi	234,101	380	,61		
	Toplam	239,073	384			
Etik ve Ahlâki Nedenler	Gruplararası	3,789	4	,94	1,97	,098
	Gruplariçi	182,471	380	,48		
	Toplam	186,260	384			
Sosyal ve Kültürel Nedenler	Gruplararası	,645	4	,16	,25	,907
	Gruplariçi	240,759	380	,63		
	Toplam	241,404	384			
Politik Nedenler	Gruplararası	4,930	4	1,23	2,01	,091
	Gruplariçi	232,108	380	,61		
	Toplam	237,038	384			

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Tablo 6’da üçüncü hipoteze yönelik veriler incelendiğinde Balıkesir ilinde yapılan araştırmada tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler ile yaşları arasında istatistiksel açıdan anlamlı sayılabilecek derecede fark olmadığı tespit edilmiş ($p_{3a}>0,05$; $p_{3b}>0,05$; $p_{3c}>0,05$; $p_{3d}>0,05$) ve ilgili bütün hipotezler reddedilmiştir.

Tüketicilerin boykot katılımını etkileyen faktörlerin gelir durumuna göre anlamlı farklılıklar gösterip göstermediğini test etmek içinse one way anova testi yapılmış olup ilgili hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_{4a}:Menşei ülke ve etnosentrizm faktörü gelir durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{4b}:Etik ve ahlâki nedenler gelir durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{4c}:Sosyal ve kültürel nedenler gelir duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{4d}:Politik nedenler gelir durumuna göre farklılık göstermektedir.

Tablo 7’de görüldüğü üzere, değişkenlerin one way anova (varyans) analizinin varsayımlarını karşıladıkları tespit edilmiştir. İlgili analiz sonucunda ise, tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörlerden sadece “Etik ve Ahlâki Nedenler” faktörünün, gelir durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı derecede farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Bu durumda, H_{4a} hipotezi ($p= 0,28>0,05$), H_{4c} hipotezi ($p= 0,24>0,05$) ve H_{4d} hipotezi ($p= 0,29>0,05$) reddedilirken; etik ve ahlâki nedenler faktörünün gelir durumuna göre anlamlı farklılık olduğunu varsayan H_{4b} hipotezi ($p= 0,00<0,05$) kabul edilmiştir.

Tablo 7: Hipotez 4: One Way Anova (Varyans) Analizi Tablosu

Tüketicilerin Boykot Katılımlarını Etkileyen Faktörler		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Menşei Ülke ve Etnosentrizm	Gruplararası	3,143	3	,78	1,26	,283
	Gruplarıçi	235,930	381	,62		
	Toplam	239,073	384			
Etik ve Ahlâki Nedenler	Gruplararası	6,435	3	1,60	3,40	,009
	Gruplarıçi	179,826	381	,47		
	Toplam	186,260	384			
Sosyal ve Kültürel Nedenler	Gruplararası	3,446	3	,86	1,37	,242
	Gruplarıçi	237,958	381	,62		
	Toplam	241,404	384			
Politik Nedenler	Gruplararası	3,020	3	,75	1,22	,299
	Gruplarıçi	234,018	381	,61		
	Toplam	237,038	384			

**TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN
FAKTÖRLER**

Tablo 8’de, “Etik ve Ahlâki Nedenler” faktörü ile ilgili yanıtların ortalamaları incelendiğinde ise, “6001-10000” ve “10000 ve üzeri” gelir durumuna sahip kişilerin diğer gelir durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmektedir.

Tablo 8: Etik ve Ahlaki Nedenler ve Tukey Testi Sonuçları

	Tukey Testi			
	(I) Gelir	(J) Gelir	Mean Difference (I-J)	Sig
Etik ve Ahlaki Nedenler	0-1603 TL	1604-3500TL	,000	1,000
		3501-6000TL	-,158	,646
		6001-10000TL-*	-,432	,147
		10001 ve Üzeri*	-1,013	,088
	1604-3500 TL	0-1603 TL	-,004	1,000
		3501-6000 TL	-,163	,567
		6001-10000 TL*	-,437	,125
		10001 ve Üzeri*	-1,018	,083
	3501-6000 TL	0-1603 TL	,158	,646
		1604-3500 TL	,163	,567
		6001-10000 TL*	-,274	,657
		10.001 ve Üzeri*	-,855	,226
6001-10000 TL	0-1603 TL*	,432	,147	
	1604-3500 TL*	,437	,125	
	3501-6000 TL*	,274	,657	
	10.001 ve Üzeri	-,580	,669	
10001 ve Üzeri	0-1603 TL*	1,013	,088	
	1604-3500 TL*	1,018	,083	
	3501-6000 TL*	,855	,226	
	6001-10000 TL	,580	,669	

Tüketicilerin boykot katılımını etkileyen faktörlerin eğitim seviyesine göre anlamlı farklılıklar gösterip göstermediğini test etmek için one way anova testi yapılmış olup ilgili hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_{5a}:Menşei ülke ve etnosentrizm faktörü eğitim seviyesine göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{5b}:Etik ve ahlâki nedenler eğitim seviyesine göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{5c}:Sosyal ve kültürel nedenler eğitim seviyesine göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_{5d}:Politik nedenler eğitim seviyesine göre anlamlı farklılık göstermektedir.

Tablo 9: Hipotez 5: One Way Anova (Varyans) Analizi Tablosu

Tüketicilerin Boykot Katılımlarını Etkileyen Faktörler		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Menşei Ülke ve Etnosentrizm	Gruplararası	21,158	4	7,05	12,33	,000
	Gruplarıçi	217,915	380	,57		
	Toplam	239,073	384			

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Etik ve Ahlâki Nedenler	Gruplararası	8,156	4	2,71	5,81	,001
	Gruplarıçi	178,104	380	,46		
	Toplam	186,260	384			
Sosyal ve Kültürel Nedenler	Gruplararası	6,537	4	2,17	3,53	,015
	Gruplarıçi	234,867	380	,61		
	Toplam	241,404	384			
Politik Nedenler	Gruplararası	3,932	4	1,31	2,14	,094
	Gruplarıçi	233,106	380	,61		
	Toplam	237,038	384			

Tablo 9’da ilgili hipotezlere yönelik veriler incelendiğinde tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler açısından “Menşei Ülke ve Etnosentrizm”, “Etik ve Ahlâki Nedenler” ve “Sosyal ve Kültürel Nedenler” faktörlerinin eğitim seviyelerine göre istatistiksel olarak anlamlı derecede farklılık gösterdikleri tespit edilmiştir.

Buna göre; H_{5a} hipotezi (p= 0,00<0,05), H_{5b} hipotezi (p= 0,00<0,05), H_{5c} hipotezi (p= 0,01<0,05) kabul edilirken, politik nedenler faktörünün eğitim seviyesine göre anlamlı farklılık olmadığı varsayımında bulunan H_{5d} hipotezi red edilmiştir. (p= 0,09>0,05)

Tablo 10: Menşei Ülke ve Etnosentrizm, Etik ve Ahlaki Nedenler ve Sosyal ve Kültürel Nedenler ve Tukey Testi Sonuçları

	Tukey Testi			
	(I) Eğitim	(J) Eğitim	Mean Difference (I-J)	Sig
Menşei Ülke ve Etnosentrizm	Okuryazar-Ortaokul	Lise	,026	,998
		Üniversite	-,276	,233
		Lisansüstü	-,743*	,000
	Lise	Okuryazar-Ortaokul	-,026	,998
		Üniversite	-,302*	,005
		Lisansüstü	-,769*	,000
	Üniversite	Okuryazar-Ortaokul	,276	,233
		Lise	,302*	,005
		Lisansüstü	-,467*	,001
	Lisansüstü	Okuryazar-Ortaokul	,743*	,000
		Lise	,769*	,000
		Üniversite	,467*	,001
	Okuryazar-Ortaokul	Lise	,055	,979
		Üniversite	-,078	,934
		Lisansüstü	-,441*	,029
	Lise	Okuryazar-Ortaokul	-,055	,979
		Üniversite	-,133	,361
		Lisansüstü	-,497*	,000

**TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN
FAKTÖRLER**

Etik ve Ahlakî Nedenler	Üniversite	Okuryazar-Ortaokul	,078	,934
		Lise	,133	,361
		Lisansüstü	-,363*	,007
	Lisansüstü	Okuryazar-Ortaokul	,441*	,029
		Lise	,497*	,000
		Üniversite	,363*	,007
Sosyal ve Kültürel Nedenler	Okuryazar-Ortaokul	Lise	,110	,902
		Üniversite	-,120	,855
		Lisansüstü	-,299	,356
	Lise	Okuryazar-Ortaokul	-,110	,902
		Üniversite	-,230	,069
		Lisansüstü	-,409*	,017
	Üniversite	Okuryazar-Ortaokul	,120	,855
		Lise	,230	,069
		Lisansüstü	-,178	,504
	Lisansüstü	Okuryazar-Ortaokul	,299	,356
		Lise	,409*	,017
		Üniversite	,178	,504

Tablo 10’da veriler ve cevaplayıcıların yanıtları incelendiğinde, bütün faktörler itibari ile “lisansüstü” eğitim seviyesine sahip kişilerin diğer eğitim durumlarına göre daha yüksek ortalamalara sahip olduğu görülmüştür.

208

6.3. Korelasyon Analizi

Tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler arasında ilişki olup olmadığını test etmek için ilgili hipotez ve korelasyon analizi ile ilgili veriler aşağıdaki gibidir.

H6: Tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Tablo 11: Tüketicilerin Boykot Katılımlarını Etkileyen Faktörler Korelasyon Analizi Tablosu

Değişkenler	Ort.	S.S	1	2	3	4
1. Menşei Ülke ve Etnosentrizm	2.40	0.78	(0.91)			
2. Etik ve Ahlakî Nedenler	1.98	0.69	0.64**	(0.82)		
3. Sosyal ve Kültürel Nedenler	2.64	0.79	0.48**	0.37**	(0.77)	
4. Politik Nedenler	2.02	0.78	0.30**	0.36**	0.27**	(0.59)

Not: ** $p < 0.01$, Cronbach Alpha değerleri parantez içinde verilmiştir, $n = 385$.

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Tablo 11’de de görüldüğü üzere;

Menşei ülke ve etnosentrizm faktörünün; etik ve ahlâki nedenler ile arasında ($r = 0.64, p < 0.01$), sosyal ve kültürel nedenler ile arasında ($r = 0.48, p < 0.01$) ve politik nedenler ile arasında ($r = 0.30, p < 0.01$) anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Ayrıca etik ve ahlâki nedenler faktörünün; sosyal ve kültürel nedenler ile arasında ($r = 0.37, p < 0.01$) ve politik nedenler faktörü ($r = 0.36, p < 0.01$) ile arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır.

Sosyal ve kültürel nedenler faktörü ile politik nedenler faktörü ($r = 0.27, p < 0.01$) arasında yine anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler arasında güçlü ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiş olup H6 hipotezi kabul edilmiştir.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Literatürde tüketici boykotuna değinen çalışmalar olmasına rağmen tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörleri tüm boyutları ile ele alan nicel ve nitel araştırmalara yeterince rastlanmamıştır. Bu bağlamda çalışmanın, özellikle ulusal alan yazınında ilgili boşluğu dolduracağı beklenmektedir.

Çalışma sonucu açıklayıcı faktör analizi sonucu elde edilen bulgular, literatür taramasında tespit edilip derlenen tüketicinin boykot kararını etkileyici faktörlerle uyumluluk göstermektedir. Buna göre, menşei ülke ve etnosentrizm, etik ve ahlaki nedenler, sosyal ve kültürel nedenler ile politik nedenler tüketicilerin boykot kararlarını etkilemektedir.

Elde edilen bu dört faktörün demografik özelliklere göre anlamlı farklılıklar gösterip göstermediği de araştırmaya konu edilmiştir. Bu bağlamda elde edilen bulgular göstermektedir ki; kadınlar erkeklere, bekârlar da evli katılımcılara göre daha yüksek oranda “Menşei Ülke ve Etnosentrizm” kaynaklı boykot katılımında bulunmaktadır. Buna ek olarak bekâr katılımcılar evli katılımcılardan “Etik ve Ahlâki Nedenler” ve “Politik Nedenler” kaynaklı boykotlara anlamlı ölçüde daha yüksek oranda ilgi göstermektedirler. Elde edilen bulgulara göre “yaş” değişkeni itibari ile faktörlere verilen yanıtlarda anlamlı farklılıklar kaydedilememiştir.

Tüketicilerin boykot katılımları gelir seviyelerine göre incelendiğinde yüksek gelire sahip tüketicilerin “Etik ve Ahlâki Nedenler” e, anlamlı ölçüde diğer nedenlerden daha çok önem verdiği tespit edilmiştir.

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Eğitim seviyesine göre anlamlı farklılığın lisansüstü eğitim seviyesine sahip tüketicilerden kaynaklandığı görülmüştür. Lisansüstü eğitim seviyesine sahip tüketicilerin “Menşei Ülke ve Etnosentrizm”, “Etik ve Ahlâki Nedenler” ve “Sosyal ve Kültürel Nedenler” kaynaklı boykotlara diğer eğitim seviyesindeki katılımcılara nazaran daha çok katılım gösterdikleri tespit edilmiştir.

Sonuç olarak araştırmada; kadın, bekar, yüksek gelir ve yüksek eğitim seviyesindeki katılımcıların diğerlerinden anlamlı farklılık gösterecek, ölçüde değişik faktörler itibari ile boykotlara daha yoğun ilgi gösterdikleri söylenebilir. Ayrıca çalışmada ortaya çıkan önemli bulgulardan biri de, faktörlerin her biri arasında pozitif ve güçlü bir ilişkinin varlığıdır.

Tüketicilerin boykot katılımlarını etkileyen faktörler, işletmelerin kriz süreçlerini etkin yönetebilmeleri için üzerinde durması gereken önemli bir konudur. İşletme yöneticileri bu faktörleri sadece boykot ile karşı karşıya kaldıklarında değil, boykot gerçekleşmeden önce dikkate alıp halkla ilişkiler ve kriz iletişimi ile pazarlama departmanlarıyla birlikte hareket etmeli ve stratejiler geliştirip uygulamaya koymalıdır. Tüketicilerin giderek bilinçlendiği bu dönemlerde sivil toplum kuruluşlarıyla, ağızdan ağıza iletişim ve sosyal medyanın hızlı erişilebilirlik etkisiyle boykotlar geniş kitlelere ulaşabilmektedir. Toplumsal baskının yoğun olduğu boykot dönemlerinde işletme yöneticileri sessiz kalmayarak sosyal medya gibi hızlı erişime sahip platformlarla tüketiciyi bilgilendirici açıklamalar yapmalıdır.

Ayrıca bu faktörlerin birbirleri ile güçlü ve pozitif yönde bir ilişkinin varlığı, boykotu ortaya çıkaran nedenleri bütünleşik olarak ele almayı gerekli kılan bir tespit olarak düşünülebilir.

Her çalışmada olduğu gibi, bu çalışmada da sınırlılıklar söz konusudur. Çalışma, tüketicinin tutum, değer ve görüşlerini kapsamaktadır. Bu nedenle boykot katılımını etkileyen kitle iletişim araçlarının yaygınlığı gibi tüketiciden bağımsız gelişen değişkenler ihmal edilmiştir. Tüketiciden harici gelişen değişkenlerin de incelenerek boykot katılımı ile ilgili çalışmaların genişletilmesi, işletmelerin boykotu anlamalarını ve proaktif çözüm alternatifleri üretmelerini kolaylaştıracaktır.

8. KAYNAKÇA

Arı, E.S. ve Madran, C. (2011). Satın Alma Kararlarında Tüketici Etnosentrizmi ve Menşei Ülke Etkisinin Rolü, *Öneri Dergisi*, 35(9),15-33.

Babaoğlu, M. ve Kırmızı, M. (2012). Tüketim Karşıtlığının Kurumsal Çerçevesi ve Örnek Olay İncelemesi: Boğaziçi Starbucks'ta Şenlik Var!, *Hacettepe Üniversitesi, Sosyolojik Araştırmalar E- Dergisi*, 3.

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Balıkçioğlu, B. Koçak, A. ve Özer, A. (2007). Şiddet İçermeyen Bir Eylem Olarak Dolaylı Tüketici Boykotlarının Oluşum Süreci ve Türkiye için Değerlendirme, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 62(3), 79-100.

Bayuk, M. N. ve Ofluoğlu, M. (2013). Tüketici Boykotu ve İşletme Faaliyetlerine Etkileri, *Kamu-İş, İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 13(1), 141-155.

Burucuoğlu, M. (2011). *Müşteri Memnuniyeti ve Sadakatini Araştırmada Müşteri Şikayetleri Yönetiminin Etkinliği: Bir Örnek Olay İncelemesi*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Karaman.

Çakır, H. Ö. (2010). Tüketici Boykotlarının Kriz İletişimi Açısından Değerlendirilmesi, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 121-136.

Englis, B. ve Solomon, M. (1995). To Be and Not to Be: Reference Group Stereotyping and the Clustering of America, *Journal of Advertising*, 24(1), 13-28.

Ettenson, R. ve Klein, J. (2005). The Fallout From French Nuclear Testing in the South Pacific: A Longitudinal Study of Consumer Boycotts, *International Marketing Review*, 22(2), 119-224.

Friedman, M. (1999). *Consumer Boycotts: Affecting Change Through the Marketplace and the Media*, Routledge, London.

Garret, D. E. (1987). The Effectiveness of Marketing Policy Boycotts: Environmental Opposition to Marketing, *Journal of Marketing*, 51(2), 46-57.

Iyer, R. ve Muncy, J. A. (2009). Purpose and Object of Anti-Consumption, *Journal of Business Research*, 62(2), 160-168.

İkinci Çeyrek E-Ticaret Şikâyet Endeksi Yayınlandı, (2012). <https://webrazzi.com/2012/08/01/e-ticaret-siksayet-endeksi/>. (Erişim Tarihi: 19.04.2019)

Kadıbeşegil, S. (2009). *Şimdi Stratejik İletişim Zamanı*. İstanbul: Media Cat Yayınları.

Klein, J. G., John, A. ve Smith, N. C. (2001). *Exploring Motivations for Participation in a Consumer Boycott*, 12.

Knudsen, K., Aggarwal, P, ve Maamoum, A. (2008). The Burden of Identity: Responding to Product Boycotts in the Middle East, *Journal of Business & Economics Research*, 6 (11), 17-26.

Kozinets, R. V. ve Handelman, J. M. (2004). Adversaries of Consumption: Consumer Movements, Activism, and Ideology, *Journal of Consumer Research*, 31(12), 691-794.

TÜKETİCİ BOYKOTU VE TÜKETİCİLERİN BOYKOT KATILIMLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

- Micheletti, M. ve Follesdal, A. (2007). Shopping for Human Rights. An Introduction to the Special Issue, *Journal of Consumer Policy*, 30(3), 167-175.
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Odabaşı, Y. (2008). *Siyasallaşan Tüketiciğin Demokratik Denetim Gücü, Türkiye’de Siyasetin Dinamikleri Sempozyumu*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 4-5 Nisan, 4.
- Odabaşı, Y. (1998). *Tüketici Davranışı ve Pazarlama Stratejisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Odabaşı, Y. ve Barış, G. (2002). *Tüketici Davranışı*. İstanbul: MediaCat Yayınevi.
- Penpece, D. (2006). *Tüketici Davranışlarını Belirleyen Etmenler: Kültürün Tüketici Davranışı Üzerine Etkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- Sen, S., Canlı, G. ve Z. Morwitz, V. (2001). Withholding Consumption: A Social Dilemma Perspective on Consumer Behaviour, *Journal of Consumer Research*, 28(3), 399-417.
- Shimp, T. A. ve Sharma, S. (1987). Consumer Ethnocentrism: Construction and Validation of the CETSCALE, *Journal of Marketing Research*, 24(3), 280-289.
- Smith, N. C. (1990). *Morality and the Market Consumer Pressure for Corporate Accountability*, 140-314.
- Torlak, Ö. (2007). *Pazarlama Ahlakı*. (4. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Ueltschy, L. C. (1998). Brand Perceptions as Influenced by Consumer Ethnocentrism and COO Effects, *The Journal of Marketing Management*, 8(1), 12-23.
- Ünlüönen, K. ve Tayfun, A. (2003). Turistlerin Yerli Halkın Tüketim Davranışlarına Etkileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 3.
- Yeniçeri, T., Yaraş, E. ve Zengin, A. Y. (2009). *Kola Markası Tercihlerini Tüketicilerin Etnosentrik ve Sosyo-Psikolojik Özelliklerine Göre Tahminleme*, 14. Uluslararası Pazarlama Kongresi Bozok Üniversitesi, Yozgat.